BULETINUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

ANUL XXIII 1930 chiar II

FASCICOLA 63—66

EVOLUȚIA ARHITECTURII IN MUNTENIA ȘI IN OLTENIA

DE

N. GHIKA BUDEȘTI

ARHITECT INSPECTOR GENERAL
PROFESOR LA ȘCOALA SUPERIOARA DE ARHITECTURA
ARHITECT ȘEF AL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

PARTEA A DOUA

VECHIUL STIL ROMÂNESC DIN VEACUL AL XVI-LEA

1931

TIP. „DATINA ROMANEASCA" — VALENII DE MUNTE

CLIȘEE ȘI PLANȘE INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE
E. MARVAN BUCURESTI

N. GHIKA-BUDEȘTI

EVOLUȚIA ARHITECTURII IN MUNTENIA ȘI OLTENIA

II.

VECHIUL STIL ROMÂNESC DIN VEACUL AL XVI-LEA

DE LA NEAGOE BASARAB PÂNĂ LA SFÂRȘITUL VEACULUI.

— 1931 —

MINISTERIUL CULTELOR ȘI ARTELOR

MINISTRU: AUREL VLAD

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, GEORGE BALȘ, ALEXANDRU LĂPEDATU, CONST. MOISIL, PR. NIC. POPESCU, MIHAIL SUȚU, ARTUR VERONA.

Secretar-Director: VIRGILIU N. DRĂGHICEANU.

Arhitect-Șef: N. GHIKA-BUDEȘTI.

CUPRINSUL

TEXT:

VECHIUL STIL ROMÂNESC DIN VEACUL AL XVI-LEA.

ILUSTRAȚIUNI:

EVOLUȚIA ARHITECTURII ÎN MUNTENIA ȘI ÎN OLTENIA

II.

VECHIUL STIL ROMÂNESC DIN VEACUL AL XVI-LEA

DE LA NEAGOE BASARAB PÂNĂ LA SFÂRȘITUL VEACULUI.

INTRODUCERE.

Înainte de a începe studiul perioadei a doua a artei monumentale din vechea Țară-Românească, să ni întoarcem mai întâiu privirile spre perioada precedentă pe care am studiat-o [1], și să căutăm să o resumăm cât mai scurt, să o concretisăm cât mai precis în acele câteva tipuri principale de biserici care ni-au rămas din această epocă. Cum vom vedea mai târziu, aceste tipuri constituiesc elementele de basă ale întregii arhitecturi din Muntenia în veacurile următoare; ele represintă sâmburii din cari printr'o evoluție normală și prin jocul combinațiilor arhitectonice și constructive s'au format mai toate monumentele religioase ale epocelor ce urmează.

Am văzut cum în această primă perioadă a istoriei noastre, din veacul al XIV-lea până după începutul veacului al XVI-lea, diferite înrâuriri de artă, venite din țerile cu civilisație mai înaintată, au produs pe pământul românesc o serie de monumente foarte importante, remarcabile din toate punctele de vedere, presintând caractere definite și aparținând unor școli de artă superioară bine cunoscute și ale căror origini pot fi prin urmare stabilite.

Studiind mai de aproape aceste monumente, relativ puține la număr, și nu toate ajunse până la noi întregi și în starea lor originală, ci mai toate deteriorate sau modificate în epocile următoare, am căutat să le clasificăm după originile lor probabile, după caracterele lor principale, grupându-le după asămănările ce presintă între ele.

Mai toate — și sânt aproape exclusiv biserici — se disting prin calități de artă deosebite și remarcabile care dovedesc originile lor nobile. Am arătat într'adevăr că ele se trag din vechea și strălucita civilisație a Bizanțului, a cării înrâurire s'a întins în timgul evului mediu departe, nu numai spre Răsăritul asiatic, spre Nordul slav și spre țermurile europene și africane ale Mediteranei, dar chiar și spre Occidentul european.

Printre școlile de artă formate de expansiunea civilisației Bizanțului, acelea care ne interesează aici și care au putut avea legături cu arta țerii noastre sânt, pe lângă școala însăși a Constantinopolului, ca înrâurire directă, școala sârbească, care ajunge în veacul al XIV-lea și al XV-lea la o strălucire deosebită, apoi alte școli formate la Muntele Athos, în Balcani, pe coastele apusene ale Mării Negre și mai departe în Caucas, în Georgia și în Armenia.

În Muntenia înrâuririle principale cărora li se datoresc începuturile noastre artistice sânt, dacă le reducem pe cât posibil la cele mai importante, cele următoare:

I. **Înrâurirea directă a școlii bizantine din Constantinopol,** care produce ca tip desăvârșit biserica din Curtea-de-Argeș cu următoarele caractere principale: plan central în formă de cruce greacă, fără sânuri laterale, cu o turlă pe naos, poate și alte două turle mai mici pe pronaos. Decor exterior în cărămidă aparentă lucrată cu rosturi largi și alternată cu piatră necioplită în fâșii orizontale; arcuri și cornișe tot în cărămidă aparentă. Îl vom numi tipul lui Negru-Vodă. El este moștenit de la Împărații bizantini din epoca Comnenilor.

II. **Înrâurirea școlii sârbești,** căreia-i datorim biserica cea mare a mănăstirii Cozia cu următoarele caractere principale: plan în formă de treflă, adecă cu sânuri laterale, și cu o turlă pe naos. Decor exterior în cărămidă aparentă și în piatră cioplită și sculptată. Îl vom numi tipul lui Mircea-cel-Bătrân, care a ridicat această biserică moștenită de la școala Moravei sârbești a cneazului Lazăr.

[1] *Evoluția arhitecturii în Muntenia,* partea I-a, de N. Ghika-Budești, 1927, *Bul. C. M. I.,* fasc. n-le 53-54.

III. **Înrâurirea balcanică,** căreia îi datorim numai biserica din Cotmeana, monument mic, format dintr'o singură navă dreptunghiulară boltită cilindric și terminată spre Răsărit cu un altar semicircular; spre Apus pare a fi fost un pridvor cu arcade. Trebuiește făcută o apropiere între planul acestei biserici și acel al celor două ruine din grădina de la Turnu-Severin, mai ales că sânurile laterale de la Cotmeana sânt adausuri ulterioare. Decor exterior numai din cărămidă aparentă, împodobit cu discuri de teracotă smălțuită. Tip arhaic, fără înrâurire asupra epocilor următoare.

IV. **Înrâurirea școlii Muntelui Athos,** căreia îi datorim biserica mănăstirii Snagov, care întrunește ca plan caracterele principale ale primelor două tipuri de mai sus: planul central al tipului I-iu, la care se adaugă sinurile laterale ale tipului II. La aceste elemente principale se mai adaugă un pridvor pe arcade, element nou. Două turle principale, una pe naos, alta pe pronaos sau pe pridvor, poate și alte turle mai mici. Decor exterior exclusiv din cărămidă. Îl vom numi tipul lui Neagoe Basarab, care se pare că a ridicat această biserică pe locul unde fusese alta clădită de Țepeș-Vodă.

V. **Înrâurirea sârbească** *ca dispoziție de plan și construcție, combinată cu înrâurirea armenească ca decor exterior* de piatră cioplită și sculptată ni mai dă un tip de biserică cu plan în treflă, cu o turlă pe naos și cu alte două turle mai mici pe pronaos, cu fațadele în întregime de piatră de talie cioplită fin și sculptată. E biserica mănăstirii Dealului, pe care o vom numi tipul lui Radu cel Mare, întemeietorul ei.

VI. **Cam aceleași înrâuriri ca la punctul precedent** produc un tip a parte și cu totul nou, cu următoarele caractere principale: naos în formă de treflă încoronat cu o turlă; pronaos foarte desvoltat și lărgit cu trei turle din care una în centru răzimată pe douăsprezece coloane de piatră formând un pătrat. Decor exterior exclusiv din piatră de talie cioplită perfect și sculptată foarte bogat. Decorul este aici ca și la tipul precedent în stil armenesc, dar cu o pronunțată înrâurire arabă în unele forme și procedee. Acest din urmă tip, care represintă punctul culminant al arhitecturii din această primă epocă, biserica episcopală din Curtea-de-Argeș, îl vom numi tipul meșterului Manole, după numele genialului său creator.

Din aceste șase tipuri, care resumă pe scurt arhitectura acestei prime epoci, am putut constata că I-iul și al II-lea sânt tipuri străine importate din afară.

Biserica Domnească din Argeș este pur bizantină și clădită de meșteri iscusiți veniți din Constantinopol, cari cu multă măiestrie au știut să adapteze acest tip străin condițiunilor locale și să se folosească de materialele rustice pe care le-au avut la îndemână în localitate. Biserica mare a mănăstirii Cozia este un tip sârbesc din Valea Moravei, clădit în Oltenia de către meșteri sârbi și probabil pietrari armeni veniți prin Serbia. Aici construcția nu mai este rustică, precum era la Domneasca din Argeș, ci, din contra, foarte îngrijită, atât ca material, cât și ca execuție. Aceasta poate din causa apropierii Serbiei, care a permis să se aducă de acolo toți meșterii, zidarii, pietrarii, sculptorii, etc. Tipurile I, II și III știm că au fost clădite în veacul al XIV-lea, pe când cele următoare, IV, V și VI, sânt de la începutul veacului al XVI-lea, iar din veacul al XV-lea nu ni-a rămas nicio biserică. Această deosebire de peste o sută de ani între primele tipuri și ultimele explică de ce cele d'intâiu sânt străine ca origine, ca stil și ca execuție, iar cele din urmă au o parte de originalitate pe care o datoresc mediului în care s'au născut, probabil și meșterilor locali formați supt direcția arhitecților străini chemați de Voevozii țerii de prin centrele de cultură mai înaintată spre a clădi pentru ei monumentele domnești.

Caracterele generale ale tipurilor IV, V și VI aparțin, evident, tot unor școli străine. Înrâuririle bizantine, atonice, sârbești și armenești se cetesc fără greutate; arhitecții cari le-au clădit erau probabil Greci, Sârbi sau Armeni, poate și o parte din meșterii cari i-au ajutat, însă nu se poate spune că aceste biserici sânt monumente din Armenia, din Serbia sau din Athos transpuse în țara noastră, cum se poate afirma pentru tipurile I și II, și aceasta pentru motivul că nu există nici în Serbia, nici în Armenia, nici aiurea monumente asămănătoare cu tipurile IV, V și VI, pe când știm că există la Constantinopol biserici similare cu Domneasca din Argeș, precum știm că și în Serbia există biserici similare cu biserica mare a mănăstirii Cozia.

Într'adevăr, dacă am compara, de exemplu, bisericile din Muntele Athos cu aceia a mănăstirii Snagov, sântem siliți a recunoaște că există între ele deosebiri foarte pronunțate, aceasta atât ca dispoziții de plan, cât și, mai ales, ca înfățișare exterioară: bisericile athonice au în marea lor majoritate un naos cu o cupolă centrală răzimată pe patru stâlpi interiori isolați, naosul lor fiind încă mărit prin adăugirea sinurilor laterale. Această dispozițiune, care constituie chiar principala caracteristică a planurilor athonice, o regăsim în Muntenia numai la Snagov, dar ea mai există și la o serie de biserici sârbești: Pavlița, Ravanița, Manasia și

Liubostinia [1], clădite toate în veacul al XIV-lea, deci cu mult înainte de Snagov, şi situate pe valea Moravei. Pronaosul acestor biserici din Serbia însă, afară de acel de la Liubostinia, care are altă configuraţie, este adăugat la o altă epocă; ştim că şi pronaosul, adecă pridvorul vechii Mitropolii din Târgovişte, este un adaus ulterior şi s'ar putea ca aceste adause să fie din acelaşi timp.

Am emis ipotesa că pridvoarele de la Snagov şi de la vechea Mitropolie din Târgovişte sânt datorite unei înrâuriri athonice. Credem de asemenea că originea pronaosului pătrat cu patru stâlpi interiori de la bisericile sârbeşti citate mai sus trebuie căutată tot la Muntele Athos şi anume la mănăstirea Chilandar, întemeiată în veacul al XII-lea de către cneazul sîrb Ştefan Nemania, care, după o lungă Domnie [2], s'a călugărit în mănăstirea întemeiată de el, unde a murit, fiind pomenit ca sfânt supt numele de Simion. În ceia ce priveşte biserica din Snagov, se poate deci admite că şi meşterul care a clădit-o s'a inspirat de la bisericile din Athos.

Dacă urmăm cu comparaţia începută cu naosul bisericilor de origine athonică, trecând la pronaos, vom constata că el este diferit la Athos de acel de la Snagov şi de acelea de la bisericile sârbeşti pomenite mai sus, şi, dacă totuşi unele biserici din Athos [3], cum este catoliconul mănăstirii Zograf şi acel al mănăstirii Sfântul Pavel, se asamănă întru câtva în conformaţia pronaosului lor cu acel de la Snagov şi cu acelea de la Ravaniţa şi Manasia, dacă le examinăm mai de aproape vom vedea că deosebirile sânt simţitoare: la Athos pronaosul este închis ca şi la bisericile din Serbia mai sus pomenite, pe când la Snagov el este deschis pe trei laturi. La Athos de multe ori un pridvor deschis însoţeşte şi complectează pronaosul, ceia ce lipseşte la Snagov, unde pronaosul este el însuşi deschis ca un pridvor. Înfăţişarea exterioară se deosebeşte de asemenea mult în cele trei regiuni pe care le comparăm, fiecare având arhitectura ei proprie: Bisericile din Athos sânt mai toate de piatră în genere alternată cu cărămizi aparente dispuse în făşii orizontale; proporţiile lor generale sânt joase, turlele late şi scunde; în Serbia decorul exterior este acel al bisericilor din Valea Moravei, cu zone alternate de piatră şi de cărămizi aparente. Zonele de piatră sânt întrerupte prin cărămizi aşezate vertical, proporţiile sânt înalte şi decoraţia este cea caracteristică a artei sârbeşti cu piatră cioplită şi sculptată. La Snagov faţa exterioară este în întregime de cărămidă aparentă, deci fără făşii alternate; proporţia turlei înaltă, cărămida fabricată cu multă îngrijire după profile variate, composiţia şi construcţia îndemânatecă şi foarte diferită de aceia a bisericilor din Athos şi din Serbia. Ea se asamănă totuşi mai mult prin proporţiile mai elegante cu acelea din Serbia, însă arhitectura nu are asămănare, piatra şi sculptura lipsind cu desăvârşire, ca de altfel orice altă formă din arhitectura sârbească. Se poate deci admite că arhitectul de la Snagov s'a inspirat de la Athos ca plan, însă caracterul exterior este cu totul altul şi specific românesc.

Originile acestor biserici sânt de sigur comune, dar modul de expresiune şi arhitectura sânt diferite în fiecare regiune. Deosebirile de rasă şi de mediu, clima şi condiţiunile locale, materialele disponibile în fiecare ţară au produs divergenţele pe care le constatăm în aspectul şi conformaţia acestor biserici surori din Athos, din Serbia şi din Muntenia, iar pronaosul deschis pe stâlpi şi arcade rămâne un element caracteristic românesc. Constatări de acelaşi gen le putem face şi pentru tipul V, adecă pentru biserica mănăstirii Dealului, unde naosul are o conformaţie de origine sârbească şi un decor exterior armenesc. Structura pronaosului acestei biserici însă nu se întâlneşte la bisericile bizantine din alte regiuni, cel puţin din câte cunoaştem. Modul cum sânt dispuse turlele mici pe un arc longitudinal aşezat în axul bisericii nu-l întâlnim la bisericile sârbeşti, unde turlele mici sânt aşezate la colţurile clădirii pe nişte bolţi lungi de formă cilindrică (Ravaniţa, Manasia). Pronaosul bisericii Mănăstirii Dealului ni se pare o concepţie originală şi specială arhitecturii româneşti pe care o vom mai întâlni-o, de altfel, la unele biserici din ţară în veacurile următoare.

În sfârşit, dacă trecem la analisa tipului VI, adecă biserica episcopală din Argeş, putem face aceleaşi observaţii ca şi pentru biserica mănăstirii Dealului: naosul este de tip sârbesc ca structură, afară de mici diferenţe [1], şi decorul exterior urmează şcoala armenească. Pronaosul însă are, după cum am spus, o dispoziţie specială şi cu totul originală, care nu se întâlneşte în nicio altă ţară în afară de a noastră: abia dacă i se poate găsi o îndepărtată înrudire cu pronaosul unora din bisericile de la Muntele Athos, cum ar fi biserca mănăstirii Xe-

[1] Vezi G. Balş, *O visită la câteva biserici din Serbia*, Bucureşti 1911.

[2] *Ibid.*

[3] Vezi G. Balş, „Notiţă asupra arhitecturii Sfântului Munte", *Bul. C. M. I.*, no. 21, Bucureşti, 1912.

[1] Vezi N. Ghika-Budeşti, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia*, partea I-a, *Bul. C. M., I.*, facsimilele 53-54, pagina 28.

ropotam, și încă această asămănare privește numai proporțiile generale ale planului și forma în lărgime a pronaosului, dar atât. Pe de altă parte, dacă comparăm tipurile V și VI cu bisericile din Armenia, vedem că, în afară de caracterul decorului exterior și al sculpturii în piatră, nu este nici-o altă asămănare nici ca plan, nici ca forme exterioare. Tipurile IV, V și VI au deci partea lor de originalitate, cu toate că la formația lor au contribuit diferite școli străine și diferiți arhitecți de diferite proveniențe. Ele constituie monumente a căror composiție și înfățișare nu se întâlnesc în alte țeri, și, dacă prin concepția și prin decorul lor ele derivă încă de la diferite modele străine, prin expresia lor însă ele presintă un caracter local particular, datorit condițiilor și mediului în care ele au fost clădite și în care se află așezate.

Din observațiile precedente se poate deci trage conclusia că la începutul veacului al XVI-lea se făcuse în Muntenia o asimilare a metodelor și a tehnicelor străine importate în veacurile anterioare și o adaptare a lor la însușirile specifice ale neamului nostru. Numai astfel se poate explica înflorirea unor monumente ca Snagovul, Dealul și Episcopala din Curtea-de-Argeș, a căror frumusețǎ nu a fost niciodată întrecută în veacurile următoare.

În aceste monumente strălucite și de o măreție incontestabilă se oglindește splendoarea artei bizantine și a diferitelor școli create de ea în Serbia, la Muntele Athos și mai departe în Caucas și în Armenia. Este netăgăduit că diferitele contribuții aduse de aceste școli de artă la formația monumentelor noastre din această epocă se armonisează perfect atât între ele, cât și cu aportul local românesc și că ele ajung la o atât de fericită expresie de artă, încât în tot cursul evoluției artei monumentale din vechea Țară-Românească nu se mai ajunge în veacurile următoare la un apogeu artistic comparabil cu acel din această îndepărtată epocă, apogeu a cărui formație rămâne până acum incomplect deslușită din causa lipsei monumentelor din veacul al XV-lea, care să ni permită studiul evoluției caracterelor și a formelor. Vom vedea mai jos cum asimilarea metodelor bizantine se desăvârșește și dă naștere unei școli de artă curat românească, în care înrâuririle străine dispar.

Este drept că monumentele create de această școală sânt departe de a avea strălucirea celor pe care le-am studiat mai sus ; ele sânt mult mai mici și mai modeste, mai simple în composiție și mai rustice ca materiale. Și este firesc să fie așa, căci la această epocă Bizanțul era căzut supt dominația Turcilor și razele strălucitei sale civilisații se sting cu încetul.

Arta vechii Țeri-Românești va trăi de aici înainte prin propriile ei puteri, urmând exemplul Moldovei, care de câteva decenii avea stilul ei propriu de arhitectură [1].

---

[1] Vezi G. Balș, *Bisericile lui Ștefan-cel-Mare*, București 1925.

FORMAŢIA VECHIULUI STIL IN MUNTENIA.

Lipsa complectă a monumentelor din veacul al XV-lea, din care nu ni-au rămas nici măcar urmele unei singure biserici care să ni dea vre-o indicaţie asupra arhitecturii acestui veac, nu permite a se stabili vremea când s'a născut primul stil românesc din Muntenia.

Istoria ni vorbeşte de o biserică zidită de Vlad Ţepeş la Snagov, de alta la Gherghiţa, la Bolintin lângă Bucureşti, la Târgşor lângă Ploeşti, la Tânganul. Vlad Călugărul ridică mănăstirea Glavacioc şi schitul Babele, mănăstirea Govora [1], etc., dar nimic nu ni s'a păstrat din toate acestea, şi acest gol în istoria artei noastre monumentale, gol care se întinde de la Domnia lui Mircea-cel-Bătrân până la Neagoe Basarab, adecă peste o perioadă de mai bine de o sută de ani, îngreuiază în mod considerabil cercetările, urmărirea formelor şi stabilirea evoluţiei tipurilor de arhitectură şi a metodelor de construcţie.

O altă greutate constă în modificările şi transformările repetate pe care le-au suferit cea mai mare parte din monumentele mai vechi. Fiecare din ele trebuie deci studiat spre a se cunoaşte care sânt părţile care aparţin cutării sau cutării epoci; aceste cercetări şi studii sânt încă la începutul lor şi din această causă datele ce posedăm sânt departe de a fi suficiente pentru a ne putea pronunţa cu mai multă precisie. Fapt este că încă din veacul al XIV-lea pare că s'au clădit biserici care prin arhitectura lor dovedesc că nicio înrâurire străină nu a contribuit la formarea lor; ca exemplu avem biserica din Brădetu, care se zice că a fost ridicată de Mircea-cel-Bătrân.

De asemenea, la începutul veacului al XVI-lea, în acelaşi timp când se ridicau frumoasele monumente domneşti ale lui Neagoe Basarab la Snagov, la Târgovişte şi la Curtea-de-Argeş, se mai clădiau şi alte biserici, care formează o grupă cu totul diferită de acestea, căci, pe cât acestea sânt de bogate şi de rafinate ca artă, pe atât acelea sânt de modeste şi de rustice. Aici, în afară de principiile generale ale artei bizantine, nu se pot precisa înrâuriri străine speciale. Aceste mici monumente urmează tradiţia cultului ortodox în ce priveşte planul: ele sânt compuse din două încăperi după cerinţile cultului Bisericii noastre orientale şi cuprind: naosul cu sau fără sinuri, cu sau fără turlă; altarul semi-circular; pronaosul mic, despărţit de naos printr'un părete şi poate un pridvor deschis pe stâlpi. Materialele sânt rustice: piatră necioplită sau cioplită simplu, dar fără sculptură; cărămidă formând cornişă în zimţi şi arcuri. Pare evident că pentru a se clădi aceste mici biserici pe care le studiem în capitolul următor niciun meşter străin nu a intervenit şi nimic nu permite a presupune că a fost aici vre-o mână străină. Este prin urmare probabil că la începutul veacului al XVI-lea se afla acum în fiinţă o şcoală locală, a cării existenţă este dovedită prin aceste câteva biserici şi că numai pentru monumentele domneşti ca Dealul, Snagovul sau Episcopala Argeşului se mai făcea apel la câte un meşter străin reputat care să dirigeze, să coordoneze şi să complecteze pe meşterii locali. Această ipotesă ar explica şi dublul caracter pe care l-am constatat la aceste biserici, adecă pe de o parte acel pe care îl dau înrâuririle străine ce se pot ceti în alcătuirea lor şi pe de altă parte caracterul specific românesc al unor disposiţii şi forme care nu se întâlnesc în alte ţeri [1].

Din studiul bisericilor de mai jos, clădite toate la începutul veacului al XVI-lea, se va putea oareşicum vedea cum pe la mijlocul acestui veac se închiagă vechiul stil românesc din Muntenia.

Câteva biserici premergătoare. — Între bisericile care ni-au mai rămas din veacul al XIV-lea şi între acele de la începutul veacului al XVI-lea premergătoare formaţiei vechiului stil, în golul lăsat de veacul al XV-lea în evoluţia artei monumentale din Muntenia, trebuie să facem loc la unele biserici răzleţe, fără însă a li putea precisa acel loc, şi aceasta tocmai din causa lipsei punctelor de reper necesare, căci, cum am spus, monumentele

[1] Vezi N. Iorga, *l'Art Roumain*, Paris 1922, p. 39.

[1] Vezi Introducerea.

lipsesc cu totul în timpul unui veac întreg și mai bine. Aceste câteva biserici pe care le vom studia aici nu-și au locul nici printre grupele de monumente pe care le-am studiat în partea întâia a lucrării de față, dar nici printre aceiea care constituiesc la un loc vechiul stil muntenesc, căci în formele și dispoziția lor nu se pot ceti nici înrâuririle străine ale celor d'intâiu, dar nici caracterele generale ale celor din urmă.

Vom împărți aceste monumente în două grupe. Prima este aceia a bisericilor mai vechi, între care nu putem găsi decât cea din Brădetu (jud. Argeș), care pare a fi din veacul al XIV-lea; a doua grupă este aceia a bisericilor de la începutul veacului al XVI-lea, între care se găsesc: paraclisul mănăstirii Bistrița din Vâlcea, biserica din insula Ostrov și biserica vechii mănăstiri Valea din Muscel, la care trebuie să mai adăugăm biserica din Lăpușnia din Serbia, care este clădită de Radu-cel-Mare.

În prima din aceste două grupe, care este grupa a șaptea de la origine, nu putem clasifica decât biserica din Brădetu din jud. Argeș, care, cronologicește, ar trebui să facă parte din epoca precedentă, căci e clădită, se zice, de Mircea-cel-Bătrân; este însă o biserică românească, probabil prima ca dată, și din această causă nu o putem număra printre bisericile de origine străină clasate în partea întâia a acestui studiu. De asemenea nu o putem clasifica printre bisericile care constituie vechiul stil din Muntenia, atât din causa datei clădirii ei, cât și din causă că nu presintă acele caractere generale ale veacului al XVI-lea. Pentru aceste motive, trebuie să considerăm biserica din Brădetu ca un monument intermediar, care face transiția între cele două epoci urmând ca plan dispozițiile școlii sârbești, dar fiind totuși prin materialele ei rustice și prin formele ei simple o biserică românească în care nu se văd înrâuriri străine.

În grupa a doua, care este a opta de la origine, vom găsi mai întâiu două biserici mici care au fost clădite aproape în aceiași epocă și care se află situate amândouă în Oltenia. Prin dimensiunile lor restrânse, prin simplicitatea composiției lor, prin rusticitatea materialului de piatră brută din care sânt construite, ele trebuiesc considerate ca printre primele, împreună cu Brădetu, care au fost clădite de meșteri români fără amestecul vre unei înrâuriri străine. Acestea sânt: paraclisul mănăstirii Bistrița, care se zice că e întemeiat de către Barbu Craiovescu în 1495 ori 1517, și biserica din insula Ostrovu, pe Olt, în fața Călimăneștilor, care este clădită de Neagoe Basarab și de Doamna Despina în 1520.

Prima este o mică capelă fără sinuri, cu altarul semi-circular și cu bolta cilindrică; în față are un pridvor pe stâlpi, care pare a fi din veacul al XVII-lea sau al XVIII-lea.

A doua este o biserică ceva mai mare decât precedenta, cu planul în formă de treflă, cu turla pe naos și urmând principiile constructive sârbești; pronaosul, poate din altă epocă, este pătrat și boltit cilindric. În fața bisericii se găsește astăzi un pridvor de lemn adăugat ulterior. Turla frumos proporționată și bine compusă se asamănă cu acelea din școala constantinopolitană cu colonete lungi pe muchile ei verticale. Ambele aceste bisericuțe sânt construite din piatră brută cu ceva cărămizi așezate fără artă și probabil numai pentru a umplea golurile rămase între pietre. Ele sânt astăzi complect tencuite cu mai multe straturi de mortar suprapuse.

O a treia biserică, situată în județul Muscel în comuna Țițești, la vechea mănăstirii Valea, este zidită de Radu Paisie în 1532. Ea este mai apropiată de bisericile din vechiul stil românesc din veacul al XVI-lea printr'aceia că exteriorul ei este alcătuit din fâșii orizontale de cărămizi aparente alternate cu fâșii tencuite, în care se văd pentru prima oară cărămizile așezate în picioare, care constituie unul din caracterele bisericilor din stilul veacului al XVI-lea. Nu găsim aici firidele din fațade, care încă nu-și făcuseră apariția și care se văd pentru prima oară în acest veac la biserica din Stănești, unde sânt scurte și rare, despărțite unele de altele, apoi la bolnița Coziei, unde sânt lungi și mai apropiate. Planul este în formă de treflă și nu diferă ca structură de bisericile din prima perioadă a vechiului stil din veacul al XVI-lea; găsim și aici naosul cu turla și pronaosul pătrat boltit cilindric ca la Cozia.

O a patra biserică, aflată în Craina sârbească, care însă este clădită de către Radu-cel-Mare, Domnul Țerii-Românești, în 1501, este biserica din Lăpușnia, descrisă de d. G. Balș în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", anul 1911, p. 194. Prin dispozițiile planului, compus dintr'un naos în formă de treflă cu turlă și dintr'un pronaos pătrat, prin forma altarului, compus din trei părți, absida principală flancată de două absidiole, această biserică se apropie mai mult de acelea din veacul al XVI-lea pe care le vom studia mai la vale decât de acelea din epoca precedentă care au planul în formă de treflă (Cozia). Între această biserică și acelea din Valea Moravei sârbești și biserica mare a mănăstirii Cozia, diferențele sânt însă mari și nu poate fi o înrâurire directă. Asămănarea exterioară ar fi mai sensibilă cu biserica

mănăstirii Dealu, mai ales în ce priveşte materialul, care e de piatră cioplită la ambele biserici; de asemenea data clădirii lor este aceiaşi.

Biserica este executată toată din piatră cioplită, de dimensiuni relativ mici; cărămizi se găsesc numai pe ici, colo, câte un rând, în afară de cornişe, unde ele sânt dispuse după cunoscutele procedee bizantine. Basa turlei presintă pe fiecare faţă câte un arc de cărămidă, care amintesc pe cele de pe Valea Moravei şi cele de la Cozia; în centrul acestor arcuri se găseşte câte o rosetă de piatră ajurată, cu ornamente geometrice simple ca la unele biserici din veacul al XVI-lea, pe care le vom studia mai departe. Zidăria de piatră este frumos şi îngrijit executată dintr'un tuf calcaros, iar planul ca şi caracterul faţadelor arată o epocă de artă valoroasă. Nu este posibil în starea de astăzi a cunoştinţilor noastre despre această epocă să precisăm originea acestei biserici, nici pe aceia a bisericii din Petruşa, care presintă multă asămănare şi se găseşte tot în Serbia [1].

Biserica din Brădetu. — Se pare că este clădită de către Mircea-cel-Bătrân pe la 1400. Forma planului este inspirată după biserica mănăstirii Cozia, însă este mult simplificată ca arhitectură. Presintă unele din dispoziţiile generale şi din caracterele constructive ale bisericilor din şcoala sârbească. Regăsim aici *planul* în formă de treflă şi turla Pantocratorului pe naos, stând pe cele patru picioare proeminente în interiorul bisericii; în consecinţă, regăsim şi arcurile interioare alipite de păreţii din spre Nord şi Sud, atât spre altar, cât şi spre Apus; nu găsim însă poala de la partea superioară a zidurilor; întrezărim din exterior arcurile de descărcare de pe feţele basei turlei, însă nu vedem arcurile corespunzătoare interioare răzimate pe console, care la Cozia susţin turla; acestea lipsesc aici. Mai constatăm boltirea în formă cilindrică a pronaosului, ca la Cozia. Aceste caractere constituie însă numai principii generale de construcţie, căci ca mod de execuţie nu găsim nicio formă arhitectonică sau decorativă care să amintească bisericile sârbeşti din Valea Moravei.

Materialul din care e clădită biserica este într'adevăr cât se poate de rustic: e piatră brută de munte şi cărămidă de calitate destul de ordinară, simplă, însă bine arsă; ea nu este presată şi nu presintă nici profilele, nici fabricaţia îngrijită pe care o găsim atât la bisericile din veacul al XIV-lea, cât şi la acelea din veacul al XVI-lea. Fâşii orizontale de piatră brută alternează cu fâşii de cărămidă visibile, dar fără de cărămizile verticale caracteristice din veacul al XVI-lea. Corpul bisericii este terminat la partea superioară cu o cornişă de cărămizi urmând tehnica bizantină cunoscută; această cornişă este foarte simplă şi pare a fi din aceiaşi cărămidă ca şi cea de la corpul bisericii, poate însă să fi fost refăcută sau complectată la o altă epocă.

Turla, aşezată pe o basă cubică simplă, este ca şi aceasta în întregime de cărămidă; feţele turlei sânt plane şi nu găsim aici nicio arcadă sau altă decoraţie decât cornişa şi cele opt ferestre simple şi lungi care luminează interiorul. Toate ferestrele, atât cele de la corpul bisericii, cât şi cele de la turlă, sânt simple şi fără chenare de piatră; ele sânt în formă de semi-cerc la partea superioară; arcurile însă sânt lucrate rustic şi fără artă. Este greu de precisat dacă turla datează de la întemeierea bisericii sau dacă este refăcută la altă epocă.

În faţada principală cornişa care înconjoară toată biserica se încovoaie în arc de cerc, formând un fronton rotunjit, cam în genul celui ce s'a găsit la biserica mănăstirii Cozia supt învelitoarea care o ascundea până acum, şi ca la Dealu. Chenarul uşii de la intrare este din piatră cioplită; el este simplu şi fără profile.

Dimensiunile aproximative ale bisericii sânt de şaisprezece metri lungime pe şase lăţime în interior. În faţa bisericii se află actualmente un pridvor rustic pe stâlpi de lemn, peste care este prelungit acoperişul de la pronaos; regiunea muntoasă în care se află această biserică explică atât acoperişul de şindilă, cât şi piatra brută utilisată la clădirea bisericii.

Din cele de mai sus credem că se poate deduce că niciun meşter sârb nu a lucrat aici, ci numai meşteri localnici cari lucraseră probabil la celelalte biserici ridicate în timpul Domniei lui Mircea-cel-Bătrân; aceşti meşteri au ştiut să se servească de principiile constructive sârbeşti care se întrebuinţau în acea epocă şi să utiliseze materialele ce se puteau găsi şi fabrica în această localitate retrasă supt poalele munţilor; ei sânt probabil primii meşteri români cari au clădit o biserică în vechea „Ţară-Românească".

În 1733 această biserică a fost zugrăvită din nou, atât în interior, cât şi în exterior, pe faţada principală. Se poate ca, cu această ocasie, să se fi făcut şi oarecare renovări care încă nu se pot precisa.

* * *

[1] Vezi Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, şi G. Balş, *Bul. Com. M. I.*, anul 1911.

Paraclisul mănăstirii Bistriţa din judeţul Vâlcea este clădit de către Barbu Craiovescu, călugărit supt numele de Pahomie, în 1495 sau 1517. Este singurul monument care ni-a mai rămas din veacul al XV-lea, însă este greu de prevăzut dacă, aşa cum este astăzi, el este acelaşi ca la origine. Trebuie observat, în legătură cu data clădirii acestei mici biserici, că este singura din acea vreme care nu are planul în formă de treflă şi care este fără turlă. Ea s'ar înrudi astfel cu bisericile din Turnu-Severin şi cu aceia din Cotmeana, unde se ştie că sinurile au fost adăugate în urmă. Paraclisul Bistriţei este un edificiu foarte mic, de unsprezece metri lungime totală pe patru lărgime. Se compune dintr'un *naos* pătrat fără sinuri, cu *altarul* rotunjit în interior şi poligonal în exterior; *pronaosul* lipseşte şi *pridvorul* pe stâlpi din faţa bisericii este din altă epocă, probabil de la Vornicul Şerban Cantacuzino, care este pomenit aici, într'o inscripţie cu data de 1710, şi al cărui chip este zugrăvit cu doamna sa, Andriana, pe păretele din stânga uşii. Bolta bisericii este în formă de cilindru şi fără turlă, ceia ce ar fi un indiciu de vechime mare, căci este o dispoziţie asămănătoare cu Cotmeana şi chiar cu Turnu-Severin.

Construcţia este de piatră, bolovani de munte, cu cărămidă pe alocurea, însă acestea sânt aşezate fără regulă şi fără făşiile alternante ale monumentelor din veacul al XVI-lea. Exteriorul este astăzi acoperit în întregime cu o tencuială groasă, care ascunde arhitectura ce poate a avut-o altă dată. Niciun alt indiciu nu ni permite să facem vre-o ipotesă care să ne ducă la o altă legătură cu vre-un monument anterior sau posterior. Dispoziţia planului, cu naosul pătrat şi cu bolta cilindrică, care probabil la origine era visibilă în faţada principală supt forma unui fronton rotunjit, care este astăzi ascuns, ni arată că principiile constructive ale acestui mic monument sânt în directă legătură cu acelea din veacul al XIV-lea, dar că nu are nicio legătură cu şcoala sârbească, ci cu Cotmeana şi cu Brădetu, iar ca boltire o putem considera ca derivând şi din biserica din grădina publică de la Turnul-Severin.

Trebuie să mai observăm că forma rotunjită a altarului în interiorul bisericii nu este un semi-cerc, ci o curbă mai adâncă, apropiindu-se de o jumătate de elipsă; în interior forma pentagonală a altarului e cu laturi neegale între ele. Pridvorul, care este zugrăvit, după inscripţie, la 1710, pare a fi dintr'o altă epocă decât biserica, precum arată bolta lui în calotă sferică proptită pe arcuri laterale largi, o dispoziţie neusitată încă în veacul pe care îl studiem aici şi care apare numai în veacul al XVII-lea. Se poate însă ca acest pridvor să fi fost clădit în locul altuia sau în locul unui pronaos mai vechiu.

* * *

Biserica din Ostrov (Vâlcea) este clădită în 1520 de către Neagoe Basarab şi Doamna Despina. E o biserică mică, de 12 metri lungime aproximativ, zidită din piatră brută amestecată cu cărămidă. *Planul* se compune dintr'un *naos* în formă de treflă şi cu arcurile interioare laterale după principiile şcolii sârbeşti, *turla* octogonală bine proporţionată, cu arcade încadrând ferestrele şi răzimate pe colonete angajate la colţurile octogonului, ca la bisericile bizantine. *Pronaosul* pătrat e boltit cilindric după modelul bisericilor din veacul al XIV-lea; se observă că aici pronaosul, în oposiţie cu cel de la Lopuşnia, este mai îngust decât naosul. În faţa naosului s'a adăugat ulterior un pridvor de lemn care nu permite a vedea arhitectura din faţadă, unde probabil s'ar găsi pridvorul rotunjit ca la Dealu, la Cozia şi la Brădetu.

Este un tip isolat, care nu se poate clasifica nici între maiestoasele monumente ale lui Neagoe de la Argeş, Snagov şi Târgovişte, nici între bisericile care vor urma şi pe care le-am grupat în stilul vechiu; de acestea din urmă ea se apropie mai mult decât de cele d'intâiu prin dimensiunile ei restrânse şi prin forma planului, dar nicidecum prin decorul exterior, care nu presintă făşiile alternate de cărămidă aparentă şi de piatră sau de tencuială. Turla, cum am văzut, urmează mai mult şcoala bizantină, iar planul pe cea sârbească.

Decorul exterior, astăzi ascuns supt o tencuială groasă compusă, se pare, de mai multe straturi succesive, nu se poate studia. El trebuie să fie probabil foarte rustic, căci piatra brută între asisele căreia se găsesc şi cărămizi aşezate neregulat, arată o construcţie simplă şi fără artă.

Turla pare, din contra, mult mai îngrijit compusă şi executată, cu colonete bizantine tipice la muchile verticale, cu arcuri concentrice în jurul ferestrelor şi cu arcade cu zimţi, încadrând totul ca la biserica din Nicopole.

Astăzi, peste arcadele superioare ale turlei vedem ridicându-se mai sus zidăria; peste această zidărie trebuie să fi fost cândva o cornişă, care astăzi a dispărut.

Am văzut în studiul monumentelor din veacul al XIV-lea că turlele sânt încoronate la partea superioară când cu cornişa orizontală (Domneasca din Argeş), când cu arcadele în zimţi d'imprejurul ferestrelor (Nicopole).

Această din urmă formă pare a fi cea originală, moştenită de la arta bizantină. Cealaltă formă

pare a fi o modificare necesitată de clima noastră mai aspră, care a cerut ca peste boltă să se aşeze o şarpantă de lemn care să primească pe ea învelitoarea.

În forma originală bizantină, învelitoarea este aşezată de-a dreptul pe boltă fără intermediarul unei şarpante de lemn.

* * *

Biserica foastei Mănăstiri Valea, în judeţul Muscel, este clădită în 1532 de Radu Paisie; ea are aproximativ douăzeci de metri lungime (în afară de pridvorul care a fost adăugat în urmă) pe cinci metri lărgime medie în interior.

Planul urmează principiile şcolii sârbeşti moştenite din veacul al XIV-lea: **naosul** în formă de treflă cu turla în centru (astăzi dispărută) şi **pronaosul** pătrat, boltit cilindric. Găsim şi aici picioarele proeminente din interior, pe care se razimă turla Pantocratorului şi, ca o consecinţă, arcurile secundare laterale, alipite de păreţii din spre Nord şi Sud; însă arcurile din spre altar nu urmează principiile sârbeşti: ele sânt reduse la firide joase, pe când arcurile din spre Apus sânt înalte, cum sânt la bisericile din veacul al XIV-lea. Ca o consecinţă, bolta altarului este mai largă şi mai înaltă decât arcurile care susţin turla. Această structură se îndepărtează de aceia a şcolii sârbeşti şi dovedeşte oarecare nehotărâre de principii din partea meşterului care a clădit biserica. Se poate ca această dispoziţie a bolţii altarului să fie o medificare din altă epocă.

Decorul exterior are caracterele bisericilor din vechiul stil, însă nu se găsesc încă firidele care decorează în genere faţadele. Avem aici numai făşiile orizontale de cărămidă aparentă alternând cu cele tencuite. Avem şi cărămizile aşezate în picioare, două câte două, care împart zonele tencuite în compartimente dreptunghiulare.

Nu găsim însă nici **soclu**, nici **brâu orizontal**. **Cornişa** este formată din cărămizi aşezate în dinţi de fierăstrău; partea superioară a acestei cornişe pare că lipseşte: a fost probabil la origine compusă din cărămizi arcuite concav şi aşezate pe muche ca şi aceia de la basa turlei, care este încă astăzi bine conservată.

Fereştile sânt înguste şi lungi, cu chenare de piatră simplă, însă având la partea superioară o decoraţie în formă de arc ascuţit, pe care nu am întâlnit-o la alte biserici din această epocă.

Mai trebuie observată disposiţia neregulată a ferestrelor de la sânuri, care nu sânt simetrice faţă de ax.

Cum am arătat mai sus, **turla** primitivă a dispărut şi a fost înlocuită cu alta de şipci şi tencuită.

Acest monument este, ca înfăţişare, cel mai apropiat de acelea care constituiesc stilul vechiu, din secolul al XVI-lea. În această privinţă s'ar fi cuvenit poate să fie trecut în prima grupă a bisericilor în stil vechiu, alături de biserica din Stăneşti, care în unele privinţi diferă mai mult decât aceia a mănăstirii Valea de caracterele generale ale bisericilor în stilul vechiu din veacul al XVI-lea.

Biserica din Lopuşnia diferă mult de cele precedente. Avem aici zidărie de piatră cioplită, lucrată frumos, arhitectură îngrijită, care aminteşte arta armenească. Părerea d-lui G. Balş, care crede că această biserică a fost executată de meşteri cari au lucrat pentru Radu-Vodă-cel-Mare la Mănăstirea Dealu pare verosimilă.

Ca **plan**, biserica din Lopuşnia se asamănă cu unele dintre bisericile din veacul al XVI-lea (Mihai-Vodă, Curtea Veche, Bucovăţ) în ceia ce priveşte disposiţia naosului şi a altarului cu absidiolele. **Pronaosul** pătrat şi ieşit în lături, mai larg decât naosul, îl vom regăsi de asemenea la unele biserici din veacul al XVI-lea şi XVII-lea.

În resumat, acest monument se leagă în ceia ce priveşte calitatea arhitecturii şi a execuţiunii cu tehnica savantă a şcolilor sârbeşti şi armeneşti din epoca anterioară. iar disposiţia planului său o vom regăsi în epoca următoare. E un tip intermediar între cele două epoci. Între biserica din Lopuşnia şi cea din Brădet e o diferenţă cronologică de aproximativ un secol; totuşi biserica din Lopuşnia, cea mai recentă dintre ele, e mai aproape de monumentele din şcoala armenească şi sârbească decât biserica din Brădetu, care, după cum am văzut, nu datoreşte nimic şcolii sârbeşti decât principiile constructive. Această din urmă biserică e mai aproape, prin simplicitatea procedeelor şi a materialului, de acelea din veacul al XVI-lea, care constituie primul stil românesc din Muntenia, şi aceasta se poate explica printr'aceia că nici la Brădet, nici a bisericile din vechiul stil românesc din veacu XVI-lea nu se constată nicio *înrâurire străină.*

CARACTERELE GENERALE ALE VECHIULUI STIL DIN MUNTENIA

DEOSEBIRILE FAȚĂ DE EPOCA PRECEDENTĂ.

Ne aflăm la începutul veacului al XVI-lea după moartea lui Neagoe Basarab în punctul unde aportul străin în arhitectura Munteniei și a Olteniei s'a sfârșit. De aici înainte, precum vom vedea mai departe, nu vom găsi nici o înrâurire venită din afară, ci modelele de la care se inspiră arta monumentală sunt chiar bisericile mai vechi aflate în țară și pe care le-am studiat mai sus. În această a doua epocă, arhitectura țerii trăiește prin propriile sale mijloace, basată pe însușirile artistice ale neamului nostru; ea și-a asimilat tehnica bizantină, adaptând-o complect mediului ambiant și modelând-o în tipuri originale.

Caracterul unitar al monumentelor. Bisericile pe cari le vedem ridicându-se în veacul al XVI-lea, atât în Muntenia, cât și în Oltenia, atât în orașe, cât și în sate, la mănăstiri și schituri, se deosebesc de acelea din veacurile precedente prin caracterul lor unitar pronunțat și original; de unde până acum nu am găsit decât biserici de origini diferite, având prin urmare caractere foarte variate, de aici înainte, din contra, nu vom mai întâlni decât biserici de același tip, presintând între ele asămănări importante și multiple și, din contra, deosebiri numai de ordin secundar și de amănunt. Suntem în consecință îndreptățiți a considera acest grup nou de biserici ca alcătuind un stil local bine închegat și constituit, primul și vechiul stil românesc din Muntenia.

Din studiul amănunțit pe care îl facem mai jos resultă următoarele trăsături principale ale bisericilor, puține la număr, care ni-au mai rămas din cele clădite în tot veacul al XVI-lea și unele chiar până în mijlocul veacului al XVII-lea, care pot fi considerate ca făcând parte din vechiul stil „muntenesc".

Toate aceste monumente, afară de rare excepțiuni, și mai ales la începutul acestei epoci, sunt de dimensiuni reduse, câte odată chiar foarte mici.

Ele au tot **planul în formă de treflă,** deci cu sânuri laterale, după tipul bisericilor de la Mănăstirile Cozia și Dealu, adecă tipul II și tipul V.

Naosul este întotdeauna incoronat cu turla Pantocratorului, cu foarte rare excepții.

Altarul semi-circular este simplu, mai ales la începutul epocei; mai târziu el se complectează câte odată cu cele două absidiole ale bisericilor bizantine clasice din Constantinopol.

Pronaosul este la început destul de redus, ca la bisericile din Turnul-Severin, mai târziu se incoronează și el, sau cu două turle mai mici ca la Mănăstirea Dealu, sau, mai rar, cu o turlă centrală și încă alte două mai mici și egale, ca la biserica episcopală din Argeș. In acest din urmă cas, pronaosul se lărgește față de naos, ceia ce dă bisericii, văzută din exterior, o înfățișare deosebită: ea nu mai apare ca până acum dintr'o singură bucată, ci, din contra, alcătuită din două elemente alipite. Această din urmă disposiție nu apare decât în mod excepțional la Cobia și la Târgșor, apoi la paraclisul Coziei, în dimensiuni mai mici, așa că tipul unitar al vechiului stil din Muntenia rămâne planul în formă de treflă cu o turlă pe naos, cu pronaosul ori fără turlă ori cu două turle mici; câte odată în locul pronaosului se găsește un pridvor pe arcade deschise, însă acest din urmă element nu este în această epocă decât o excepție, și numai în veacul al XVII-lea el va deveni obișnuit, ba chiar aproape nelipsit.

Infățișarea exterioară urmează principiile tehnicei bizantine din veacurile trecute; fâșiile orizontale de zidărie, alternate, le găsim și aici; piatra este înlocuită cu cărămidă având fața tencuită; fâșiile orizontale de cărămidă aparentă sunt compuse din două, trei rînduri cu rost larg; cărămizile sunt de bună fabricație, cu fața frumos netezită; ele sunt adesea ori profilate în diferite forme ca și cele de la Snagov. Avem și parcurile de cărămidă care formează arcade, firide, cornișe și brâuri după tehnica bizantină cunoscută.

O inovație a veacului al XVI-lea este intercalarea de cărămizi verticale aparente care despart fâșiile tencuite în suprafețe dreptunghiulare, formând ca niște compartimente. Acest mod de construcție,

care se întâlnește și la unele biserici din Valea Moravei și din Serbia bizantină, este foarte logic în casul când materialul de construcție este piatra neregulată și necioplită, moelonul sau piatra-bolovan, fiindcă atunci cărămizile verticale mențin mai bine pietrele la locul lor și împiedecă tasarea zidăriei până la întărirea mortarului. Se știe că o asemenea zidărie din piatră brută și cărămidă se întâlnește adese ori în Orient; o găsim și în țara noastră în regiunile muntoase, unde piatra brută este materialul curent și se găsește oriunde. În Serbia bizantină și în Balcani, unde se usitează mult piatra în construcție, acest procedeu este obișnuit [1].

La noi, unde materialul de construcție aproape exclusiv usitat este cărămida, în afară de regiunea muntoasă, este destul de firesc, de și nu tocmai logic din punct de vedere al regulelor arhitectonice, ca, în lipsa pietrei, fâșiile orizontale tradiționale să se exprime prin tencuială imitând piatra care se usita în epocile precedente. De altfel acest procedeu nu este nou, căci l-am mai întâlnit în veacul al XIV-lea la biserica mare a Mănăstirii Cozia, unde fâșiile de piatră brută sunt acoperite cu o tencuială de var care imitează piatra cioplită și care dă paramentului din fațade o înfățișare mai îngrijită. Dar s'ar putea ca și aici acest parament să fie dintr'o epocă mai târzie. Această imitație a pietrei prin tencuială se explică mai ușor în epocile sărace, când este exclusă utilisarea materialelor scumpe și greu de transportat, cum este piatra de cioplit. O asemenea epocă pare a fi fost și veacul al XVI-lea.

Într'adevăr, în bisericile din acest veac piatra lipsește aproape complect; o întâlnim numai la chenarele ușilor și ale ferestrelor, dar nesculptată și abia profilată. Se mai găsesc mici plăci de piatră ajurate în mod rudimentar, de formă pătrată sau rotundă, așezate la partea superioară a fațadelor, în dreptul altarului și al sânurilor, unde servesc pentru luminarea și ventilarea interiorului bisericii.

Înfățișarea de la origine a acestor monumente este destul de greu de stabilit din punct de vedere al siluetei și al formelor acoperișului, și aceasta din causa modificărilor ce au suferit în cursul vremurilor și din causa incendiilor sau a cutremurelor de pământ care au dărâmat mai toate turlele.

Tablourile votive ce se mai găsesc pe ici colo zugrăvite în interiorul bisericilor, represintând pe ctitori, cari oferă biserica a cării miniatură o țin în mînă, sunt foarte rare. Ele ni arată câte odată o siluetă înaltă cu acoperiș ascuțit, ca la Stănești, altă dată un acoperiș mai jos în formă de cupolă la turlă, ca la bolnița Coziei.

Aceste mici monumente din veacul al XVI-lea, cât sunt ele de modeste, au calități reale: simplicitatea și logica ce domină în alcătuirea lor, caracterul lor propriu, simplu, rustic și armonios le deosebește de toate celelalte. Ele sunt primele din cele ridicate pe pământul țării care au fost în întregime concepute și clădite de meșteri români, și cu atât mai mult ele ni sunt scumpe. Aici, într'adevăr, nicio înrîurire străină directă nu se mai poate găsi, ci numai unele procedee de construcție și unele forme din epoca precedentă, dar și acestea asimilate mai de mult.

Materiale și procedee de construcție. Precum am spus mai sus, materialul aproape exclusiv utilisat aici este cărămida. Ea este de mai multe feluri. Cărămida obișnuită, destinată a fi tencuită pe din afară, și cărămida aparentă, care rămâne văzută și este lucrată cu mai multă îngrijire, bine presată, cu suprafața compactă și lucie, cu muchile regulate; ea se fabrică în tipare de diferite forme și profile, așa cum le-am studiat la biserica mănăstirii Snagov [1].

Dimensiunile cărămizilor sunt mici; ele au 4—5 centimetri grosime, 12—14 centimetri lărgime și de la 25—34 centimetri lungime, după localități.

La unele din aceste biserici se mai găsește și un al treilea gen de cărămizi, mult mai mari, de 8 centimetri grosime pe 40 lat și 50 lung. Asemenea cărămizi s'au găsit la Stăneștii din Vâlcea, ctitoria Buzeștilor, întrebuințate ca pardoseală interioară, și la biserica din Bucovăț, lângă Craiova, ridicată în timpul Domniei lui Mihnea-Vodă de către Banul Ștefan. Aici zidirea păreților exteriori este alcătuită din cărămizi aparente mici, înguste și cu rostul larg, iar, supt părțile tencuite, zidăria e din cărămizi mari, așezate într'un plan mai retras cu câțiva centimetri, astfel că tencuiala care le acopere este în același plan vertical cu fața cărămizilor aparente. Acest mod de construcție se găsește la mai toate bisericile din această epocă, care au fâșii tencuite întrerupte cu cărămizi aparente verticale. Cărămizi mari însă nu am găsit decât la Bucovăț: ele ar fi după unii de origine romană și provenite de la un castru; după alții ar fi medievale.

În genere procedeele de construcție din această epocă sunt cele moștenite de la epoca anterioară, însă mult simplificate. Planul bisericilor este, mai ales la început, redus la cea mai simplă expre-

[1] Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*.

[1] Vezi partea I, p. 19 și pl. XL—LII.

siune, atât ca dimensiuni, cât și în composiție. Unele urmează încă dispositiile moștenite de la școala sârbească, cu cele patru picioare interioare proeminente ale naosului pe care se razimă arcurile pantocratorului; altele nu presintă aceste dispositii și adoptă procedeul păreților interiori drepți, fără arcurile laterale secundare alipite de păreți, din spre Nord și Sud. În genere ultimele rămășițe ale înrâurirllor sârbești de altă dată tind să dispară, și procedeele constructive par a fi cele bizantine, reduse la o mai mare simplicitate. Această simplicare este justificată și de dimensiunile puțin considerabile ale acestor biserici.

Plastica monumentală resultă în linii generale din forma planului în treflă, cu turla dominând în centru, fiind proptită și încadrată în lături de altar și de pronaos, spre Răsărit și spre Apus, și de absidele laterale spre Nord și Sud. În ceia ce privește proporțiile și mai ales silueta generală, în afară de câteva biserici, ele nu sunt ușor de precisat, căci foarte puține dintre ele au ajuns întregi până la noi; turlele, cum am spus, sunt mai toate căzute, unele reclădite la altă epocă și foarte rare acelea care s'au păstrat așa cum erau la origină. Forma și felul acoperișurilor neputându-se determina, aspectul primitiv, afară de câteva casuri (Stănești, bolnița Coziei, etc.), nu se poate reconstitui nici cu oarecare aproximație.

Decorul exterior este caracterisat prin alternanța fâșiilor de cărămidă aparentă și a celor tencuite, acestea din urmă împărțite în compartimente dreptunghiulare prin cărămizi aparente verticale, de obiceiu câte două alături una de alta, altă dată, dar mai rar, câte una. Apoi avem tot în cărămidă aparentă, simple sau profilate, firide, arcade, cornișe, brâuri și socluri destul de variate în composiția lor. Efectul obținut cu aceste mijloace foarte simple este totuși cât se poate de pitoresc și de caracteristic. Asistăm aici la o întoarcere spre formele și procedeele pur bizantine, în oposiție cu înrâurile sârbești, armenești și arabe din epoca precedentă. În composiția arhitectonică a acestor biserici nu lipsește nici varietatea: într'adevăr aproape toate diferă unele de altele, cu toate că sunt de același tip și au același caracter unitar constatat și mai sus. Credem că este încă o dovadă, și cea mai bună, că ne găsim aici în fața unei „școli de artă originală", unde fiecare meșter care clădește o biserică o compune, nu căutând inspirația sa în modele străine, ci după propria sa imaginație, rămânând, bine înțeles, pe de o parte în cadrul tradiției și, pe de altă parte, în limitele programului la care trebuie să răspundă.

Plastica decorativă este obținută prin procedeele pe care le-am studiat mai sus și care vor fi precisate la descrierea fiecărui monument în parte. În mod general, avem fâșii orizontale alternante de cărămizi aparente și altele tencuite, despărțite prin cărămizi aparente verticale, apoi firide, arcade, cornișe, brâuri și socluri, variind de la o biserică la alta. Vom întâlni și casuri în care tot exteriorul bisericii este în cărămidă aparentă fără părți tencuite (Stănești), alt cas în care tot exteriorul este din cărămizi smălțuite colorate (Cobia), dar acestea sunt excepții; Stăneștii sunt dintr'o epocă anterioară formației „vechiului stil", care pare a începe pe la 1540-1550, iar Cobia este un monument isolat în veacul al XVI-lea, care urmează, atât ca plan, cât și ca exterior, forme diferite de acelea care constituie laolaltă „vechiul stil" din veacul al XVI-lea, în care această biserică nu-și poate găsi locul.

Dacă examinăm mai de aproape composiția fațadelor, se poate observa o evoluție: primele biserici din această epocă au un singur rând de firide, care sunt ori scurte și așezate supt strașină (Stănești, Curtea Veche), sau lungi și înguste, mergând de supt strașină până la soclu sau chiar până la pământ (bolnița Coziei, Olteni, Cobia). Aceste biserici nu au brâu orizontal și presintă oarecare analogie în composiția fațadelor cu biserica din Cotmeana.

Apoi sunt casuri în care găsim un brâu orizontal bine desvoltat, dar firidele lipsesc; fațada este decorată numai prin fâșiile orizontale alternate de cărămizi aparente și cu zone tencuite, împărțite și ele prin cărămizi așezate vertical (Târgșor, Mănăstirea Valea). Apoi pare a se stabili dispoziția celor două registre de firide suprapuse, separate printr'un brâu. Firidele sunt la început formate din cărămizi simple formând un cadru fundului, care este cu 13-14 centimetri mai retras (Căluiu, Bucovăț). Această dispoziție o cunoaștem mai de mult: am văzut-o la Sân-Nicoară și la Biserica Domnească din Argeș, la Cotmeana și mai târziu la Snagov. Pe urmă firidele par a se apropia unele de altele, și picioarele lor verticale sunt formate din două cărămizi rotunjite, alcătuind o păreche de colonete angajate în părete, care suportă arcurile firidelor (Mărcuța, Mihai-Vodă).

La Tutana găsim ambele dispoziții de mai sus întrunite la un loc: la registrul inferior picioarele verticale sunt formate din cărămizi dreptunghiulare și la cel superior din cărămizi rotunjite. Mai târziu însă, cărămizile rotunjite înlocuiesc pe cele dreptunghiulare și la arcurile firidelor, care până acum erau din cărămizi dreptunghiulare, și la laturea inferioară a firidelor, astfel că ele formează

un cadru în relief, încunjurând toate firidele pe toate laturile, şi de jur împrejur cu un ciubuc rotund continuu. Acest ciubuc devine chiar dublu la arcuri şi triplu la părţile verticale (Biserica Domnească din Târgovişte). E uşor de văzut că această nouă disposiţie nu este decât transpunerea profilaturii de piatră a firidelor de la Mănăstirea Dealului şi de la Episcopala din Argeş într'un alt material: cărămida aparentă şi tencuiala. Acest nou decor al faţadelor se desăvârşeşte în veacul al XVII-lea, atunci cînd jocul alternat al cărămizilor aparente şi al zonelor tencuite dispare şi este înlocuit prin faţadele în întregime din cărămidă aparentă (clopotniţa din Brebu) sau cele în întregime tencuite, ca Biserica Domnească din Târgovişte şi aproape toate monumentele din a doua jumătate a veacului al XVII-lea şi din veacul al XVIII-lea.

Sunt biserici din veacul al XVI-lea care au fost retencuite în întregime la o altă epocă. La unele din ele decorul s'a regăsit supt tencuială (Polovraci, Sfinţii Arhangheli din Craiova), şi e foarte probabil că se vor mai găsi şi altele.

Putem notă aici că noul decor al chenarelor în relief, rotunjite în formă de *tore (boudin)*, care reapare în veacul al XVII-lea, este de origine armenească sau georgiană, căci îl găsim executat în piatră la bisericile din aceste ţeri; îl găsim însă şi în istoria artei noastre monumentale aproape în toate epocile: în veacul al XIV-lea, la Cozia, în piatră şi cărămidă, în veacul al XVI-lea, la Mănăstirea Dealu şi la Episcopala din Argeş, unde este direct inspirat din Armenia şi executat tot din piatră. La sfârşitul veacului al XVI-lea el tinde să reapară progresiv, însă în cărămidă aparentă şi în tencuială, alternate în fâşii orizontale; în veacul al XVII-lea el se generalisează, şi este atunci executat, când în cărămidă în întregime aparentă, clopotniţa de la Brebu, Brădeşti, când în cărămidă tencuită. Altă dată pe tencuială se găseşte zugrăvită cu roşu o decoraţie imitând fâşiile de cărămizi aparente şi apareiajul de cărămidă al arcadelor: acest procedeu dovedeşte o epocă de decadenţă, când nu se mai ştia fabrica o cărămidă îngrijită şi de bună calitate care să poată rămânea visibilă şi să resiste intemperiilor; se găsia atunci că este mai expeditiv a se imita decorul de ată dată pe suprafaţa tencuieleii.

În veacul al XVIII-lea vom vedea că faţa tencuită se modifică încă odată: arcurile devin trilobate în formă de acoladă sau de festoane orientale, iar cornişele, brâurile, chenarele sânt zugrăvite al fresco, cu motive decorative înflorate de origină orientală.

Detaliile. *Soclul* lipseşte la bisericile de la începutul acestei epoci, ca la Stăneşti, la Oteni şi la bolniţa Coziei; mai târziu el se profilează într'un mod destul de plastic. E compus în principiu dintr'o cărămidă concavă, aşezată pe muche şi însoţită de-asupra şi dedesupt de alte cărămizi, formând diferite jocuri, variind de la un cas la altul (Bucovăţ, Curtea Veche, Căluiu, Tutana, etc.).

Brâul lipseşte în perioada întâia (Bolniţa Coziei, Stăneşti), pe urmă însă îl găsim în mod constant aproape la toate bisericile şi în toate epocile următoare.

În veacul al XVI-lea cele mai de multe ori el este bine desvoltat şi compus dintr'un *tore convex*, făcut dintr'o cărămidă rotunjită sau câte o dată din două cărămizi, aşezate pe muche şi încadrate de-asupra şi dedesupt sau cu mai multe rânduri de cărămizi aşezate în dinţi de fierăstrău sau cu cărămizi concave aşezate pe muche. Se mai găsesc şi alte disposiţiuni, care se deosebesc între ele de la cas la cas.

Cornişele urmează la început formele şi disposiţiunile cunoscute şi studiate la bisericile din epoca precedentă, cu cărămizi în formă de dinţi de firăstrău alternând cu rânduri drepte; mai în urmă, ele devin mai variate şi se compun, ca şi soclul şi brâul, din cărămizi concave sau convexe, aşezate pe muche şi câte odată combinate cu rânduri de cărămizi aşezate în dinţi de firăstrău. Partea superioară mai ieşită a cornişei se compune de obiceiu din cărămizi ascuţite având forme speciale şi care sânt aşezate astfel ca să formeze console anume destinate ca să permită o ieşitură mai mare a profilului cornişei, ca la bolniţa Coziei, la Mihai-Vodă sau la Curtea-Veche.

Aceste cărămizi speciale ale cornişelor au forme diferite; de cele mai multe ori ele sunt fabricate anume, câte o dată în forme romboidale cu vârful ascuţit, altă dată cu vârful pe ax şi în unghiu drept (Mărcuţa, Bucovăţ, Bolniţa Coziei, Mihai-Vodă).

Firidele şi arcadele au la început câmpul retras cu o jumătate de cărămidă adâncime, faţă de zidul exterior; arcurile sunt totdeauna în formă de semicerc; câte odată sunt două semicercuri mici alăturate, despărţite printr'o mică consolă, comună, de cărămidă (Căluiu). În urmă, plastica lor se modifică.

Am descris la studiul plasticei decorative a acestor biserici diferitele forme supt care se presintă firidele şi arcadele începând din veacul al XVI-lea şi până în al XVII-lea şi modul cum au evoluat aceste forme în acest timp. În veacul al XVI-lea primele firide şi arcade sunt, ca şi ale monumentelor din veacurile anterioare, compuse din cărămizi simple, în urmă picioarele lor verticale

devin colonete alăturate două câte două: mai târziu profilele rotunjite ale colonetelor se întind pe tot perimetrul firidelor, încunjurându-le complet. E ușor de văzut ca prin această schimbare a plasticei ornamentale fundul firidelor, care era într'un plan mai retras cu 14 centimetri, a devenit în același plan vertical cu fața zidului. Cu alte cuvinte, prin plastica cea nouă, chenarul arcaturilor este o decorație aplicată pe suprafața zidului din fațadă, pe când în plastica veche firidele erau ca niște nișe adâncite, arcadele lor erau constructive, iar nu aplicate, cum au devenit în urmă.

În tot timpul veacului al XVI-lea și chiar la unele monumente din prima jumătate a veacului al XVII-lea, care urmează încă principiile vechiului stil din Muntenia, acest mod de decorație a fațadelor este supus, afară de rare excepțiuni, alternanței zonelor orizontale de cărămidă aparentă și zonelor tencuite, împărțite prin cărămizi așezate vertical două câte două şi câte odată câte una.

Ferestile sânt mici și foarte înguste; ele au în genere chenare de piatră simplă, fără profile: mai ales la începutul acestei epoci; ele sânt prevăzute cu grile de fier.

Ușile sânt de asemenea cu chenare de piatră în genul celor de la ferestre; piatra este de obiceiu fără ornamenfație.

La Căluiu, se află în fața bisericii o piatră care probabil a fost altă dată așezată de-asupra unei uși. Ea este dintr'o singură bucată cu intradosul în formă de arc semicircular compus din festoane înflorate, amintind partea superioară a ușii de la întrarea în Biserica Episcopală din Argeș, însă mult mai simplă și mai rudimentar executată. E greu de precisat epoca în care a fost executată această piatră și dacă ea datează de la clădirea bisericii. Credem însă că e mai probabil din veacul al XVII-lea decât din al XVI-lea.

Rosetele de piatră ajurată pe care le vedem așezate de obiceiu în unele arcade ale registrului superior din fațadă și din care unele sânt încă la locul lor, sânt pietre relativ mici, de formă rotundă și foarte rudimentar cioplite; forma ornamentelor este geometrică, simplă, și modul cum sânt lucrate este mai mult un traforaj decât o sculptură.

Turlele, dacă trebuie să judecăm după acelea care au mai rămas în ființă, foarte puține la număr, și acele care au fost refăcute poate la alte epoci, păstrează în principiu plastica celor din epoca precedentă și în special a celor din grupa athonică, care sunt și ele din cărămidă; diferența principală provine din zonele orizontale alternate cu cărămizi aparente și tencuite la turlele bisericilor din veacul al XVI-lea (Bolnița Coziei, Căluiul), pe când cele anterioare de la Snagov sunt în întregime din cărămidă aparentă. Trebuie să ni amintim că mai avem și biserica mare de la Mănăstirea Cozia, unde turla este și ea în zone altermate de cărămidă aparentă și de piatră, ca și celelalte părți ale fațadei.

Se poate dar ca originea vechiului stil din veacul al XVI-lea să provină în parte și de la înrâurirea exercitată de biserica lui Mircea-cel-Mare. Dar s'ar putea bănui că și turla bisericii din Mănăstirea Cozia a fost reconstruită prin veacul al XVI-lea; totuși proporția mai scundă a acestei turle, mai apropiată de aceia a Bisericii Domnești din Argeș decât de aceia a bisericilor din veacul al al XVI-lea, care sunt mai înalte, ne face să credem că turla bisericii celei mari a mănăstirii Cozia este din vremea clădirii acestui monument.

Turlele din veacul al XVI-lea sunt judicios concepute, de altfel ca și cele din epoca precedentă pentru a resista împingerii bolței pantocratorului; fiecare picior al poligonului format în plan este ca un contrafort având dimensiunea cea mai mare în sensul presiunilor la care trebuie să resiste (figura).

Basele turlelor par în genere bine desvoltate și având aparența unui cub destul de înalt; la început fețele verticale ale cubului presintă câte un arc de cerc care ocupă centrul pătratului după modelul arcurilor sârbești de la biserica mănăstirii Cozia; în centrul arcului se găsește câte odată o rosetă ajurată (bolnița Coziei).

Pe urmă aceste arcuri dispar și rămâne basa turlei, cubică, simplă, după modelul bizantin (Căluiul). Câte odată găsim peste basa cubică o parte octogonală, obținută prin teșirea colțurilor și care face transiția cu turla poligonală (Bucovăț). Mai tărziu basele turlelor sunt ornamentate cu firide ca și corpul bisericii (Mihai-Vodă din București). Acest decor se va generalisa în veacul al XVII-lea.

Acoperișurile sunt astăzi din materiale variate și cu pantele și formele cerute de aceste materiale. Este probabil că la origine acoperișurile bisericilor din părțile de câmp erau de olane, cum s'au găsit urme la Bucovăț, sau de plumb; din acest din urmă material nu ni s'a păstrat însă niciun exemplu din veacul al XVI-lea. În părțile de munte, acoperișul obișnuit a fost probabil în toate epocile cel usitat încă astăzi, adecă șindrila, cum este la Brădet, la Căluiu, la Bolnița Coziei. La această din urmă biserică forma acoperișului turlei este rotunjită în formă de cupolă și să poate ca la origine să fi fost o cupolă de olane așezate de-a dreptul pe boltă; aici avem tabloul votiv zugrăvit în interior, care ni dă prețioase indicații asupra formelor primitive ale acestui frumos monument.

Un indiciu care ni poate fi util pentru găsirea

formelor acoperişurilor primitive este înălţimea basei turlei, care este oarecum în legătură cu panta acoperişului, căci aceasta vine de se incrustează în feţele verticale ale basei turlei.

Acoperişurile turlelor par a fi avut şi ele forme diverse după materialul din care erau executate: unele ascuţite şi înalte ca la Brădet, Căluiu şi Stăneşti, unde tabloul votiv ni arată biserica cu acoperiş înalt şi de formă conică la turlă, altele mai joase san în formă de cupolă.

Credem că, în genere, la origine acoperişurile bisericilor din veacul al XVI-lea trebuie să fi fost de olane şi poate aşezate de-a dreptul pe boltă: aceasta este într'adevăr forma primitivă moştenită de la Bizantini. E probabil că numai în urmă s'a introdus şarpanta de lemn peste bolţi, şi aceasta din causa climei noastre mai aspre şi mai ploioase decât a ţerilor de unde ni-au venit aceste forme şi procedee şi din causă că materialul lemnos se găsia din abundenţă în ţara noastră şi se putea executa mai uşor.

Bisericile din această epocă fiind de dimensiuni mici, cu atât mai mult credem că ele erau la început învelite cu olane aşezate de-a dreptul pe bolţi după tradiţia bizantină. Această problemă devine într'adevăr cu atât mai grea, cu cât suprafeţele de acoperit devin mai mari, şi în acest din urmă cas şarpanta de lemn permite soluţiuni mai simple şi mai expeditive.

CAPITOLUL X.

IMPĂRȚIREA PE GRUPE A MONUMENTELOR IN STIL VECHIU

Din punct de vedere al composiției lor generale, bisericile din veacul al XVI-lea se pot împărți în patru grupe.

Ținând sama de grupele anterioare, vom da celor patru grupe noi numerele de la nouă la douăsprezece. Cum am arătat în capitolele precedente caracteristica generală a bisericilor din acest veac este planul în formă de treflă și naosul încoronat cu turla pantocratorului.

Prima grupă cuprinde biserici cu o turlă pe naos și cu un pronaos boltit cilindric; axul acestui cilindru este longitudinal; această dispoziție este aceia a unora din bisericile din veacul al XIV-lea, și anume a acelor cu planul în treflă (Biserica Mare a mănăstirii Cozia, Brădetul, Cotmeana), și din această grupă fac parte biserica din Stănești (1531) și bolnița mănăstirii Cozia (1542); câte o dată avem și un pridvor deschis, ca la bolnița Coziei, unde acesta înlocuește pronaosul.

Altarul este simplu la bisericile de mai sus, mai târziu el este însoțit în dreapta și în stânga de câte o absidiolă, proscomidia și diaconiconul, care formează două corpuri mai joase, alipite de altar. Aceasta din urmă dispoziție o găsim la *Curtea Veche din București* (1559); am mai întâlnit-o în veacul al XIV-lea la Biserica Domnească din Argeș. Decorul exterior este simplu; un singur rînd de firide împodobește fațadele; sunt sau firide lungi și înguste, ca la bolnița Coziei (ele se asamănă cu cele de la Cotmeana), sau sunt firide scurte, așezate la partea superioară supt cornișă, ca la Curtea Veche: aici ele sunt mai dese și mai apropiate una de alta, la Stănești sânt mai răsfirate. Brâul orizontal din fațadă lipsește la toate aceste biserici. Ele derivă ca plan din tipul II al bisericii mănăstirii Cozia, adecă din școala sârbească; decorul însă este mai bizantin.

A doua grupă cuprinde biserici având aceleași dispozițiuni de plan ca acele precedente, însă fațadele sunt mai evidente în composiția decorului lor. Găsim aici două registre suprapuse de firide despărțite printr'un brâu orizontal așezat cam la mijlocul înălțimii zidurilor; la *Căluiu* (1588) firidele se compun din două arcuri mici alăturate; la *Mărcuța* (1592) și la *Mihai-Vodă din București* (1594) ele sânt mai evoluate și compuse cu chenare de cărămidă rotunjită formând tore *(boudins)*: acestea sunt întrebuințate câte o dată numai la părțile verticale formând coloanele, iar arcurile fiind încă făcute cu cărămizi dreptunghiulare simple sau, altă dată, de jur împrejurul firidelor formând chenare complecte, duble și chiar triple. Bisericile acestei grupe derivă tot din tipul II al bisericii mănăstirii Cozia; forma altarului și a absidiolelor provine însă din tipul cel d'intâiu al Bisericii Domnești din Argeș, cu deosebire că la Mihai-Vodă absidiolele sânt supt același acoperiș ca și altarul și tot atât de înalte ca și acesta. Ca o composiție de plan, ca proporții generale, ca structură și ca decor exterior, aceste biserici tind a se îndepărta de școala sârbească și se apropie de cea bizantină.

Pentru bisericile din aceste două d'intâiu grupe, singură bolnița Coziei se leagă încă prin unele dispozițiuni constructive și prin proporțiile sale svelte de școala sârbească din veacul al XIV-lea. Aceasta se poate constata mai bine examinând tabloul votiv, unde se văd formele primitive ale părților superioare ale bisericii, a basei turlei, a aticului retras și a frontonului din fațada din spre Vest, care astăzi au dispărut în urma unor reparațiuni care au modificat forma acoperișului, ascunzând părțile din imediata lui apropiere.

A treia grupă cuprinde biserici mai desvoltate ca o composiție de plan: structura lor arată a fi avut la origine trei turle, din care una mai mare pe naos și două mai mici, alăturate pe pronaos. Aceste monumente derivă din tipul V, adecă din biserica mănăstirii Dealu; dispozițiunile constructive se deosebesc și se îndepărtează tot mai mult de acelea ale școlii sârbești, decorul exterior se asamănă cu acela al grupei a doua, cu cele două registre suprapuse de firide despărțite printr'un brâu orizontal; avem în această grupă două biserici importante, care pot fi considerate ca fiind cele mai bine desvoltate și mai reușite ale acestei epoci: *Biserica din Bucovăț*, lîngă Craiova (1570), și *biserica fostei mănăstiri Tutana*, în Argeș (1589).

Prima este ridicată de Banul Ștefan, în timpul Domniei lui Mihnea-Vodă. Planul ei este foarte

frumos alcătuit, cu ziduri puternice, cu proporții strânse după tehnica bizantină. Nu mai găsim aici decât abia urme ale dispozițiunilor constructive sârbești: arcurile interioare alipite de zidurile de la Nord și Sud lipsesc spre altar; doar în partea din spre Apus a naosului se mai vede o rămășiță a acestei dispoştii, a cării semnificație se pare că se pierduse. Altarul este compus din absida centrală încadrată între cele două absidiole laterale, după disposiția bizantină, adecă formând două corpuri mai joase, cu acoperișuri separate, alipite de absida altarului.

Turlele bisericii au dispărut, basa turlei mari s'a păstrat însă bine, precum și planul turlei mari, care s'a regăsit și care avea forma unui poligon cu zece fețe egale. Basa turlei pătrate are la partea ei superioară colțurile teșite, ceia ce reduce această parte la un plan octogon regulat care, face transițiunea între turlă și basă.

Cealaltă biserică care face parte din această grupă, dar care diferă mult de cea precedentă prin proporțiile ei generale, este aceia din **Tutana,** clădită de Mihnea-Vodă în 1589. Ea pare a fi avut la origine tot trei turle, una pe naos și alte două mici pe pronaos; același număr de turle ca și astăzi, însă ele sânt de lemn și au fost de sigur executate mult mai tărziu. Toată partea superioară a bisericii, turlele, basele lor și toate bolțile au dispărut complect, așa că nu se pot cunoaște precis dispozițiile constructive și formele pe care le-a avut la origine.

În oposiție cu biserica precedentă, aceasta din urmă este foarte înaltă și cu planul tras în lungime, așa că pare să fi fost aici, în această privință, o înrâurire mai mult moldovenească, care s'ar putea explica prin relațiile de atunci a celor două țeri și prin înrudirea familiilor lor domnitoare.

Se poate ca arhitectul care a dat planul să fi fost din Moldova; meșterii zidari însă erau din școala muntenească de oare ce arhitectura exterioară este aceiași ca la Bucovăț și ca la celelalte biserici din această epocă în Muntenia.

A patra grupă este caracterisată prin desvoltarea în lărgime a pronaosului, așa cum îl vedem la biserica episcopală din Argeș și mai puțin pronunțat la biserica din Lopușnia.

Puținele biserici din această grupă care ni-au mai rămas sunt astăzi foarte deteriorate; nu li s'au păstrat nici turlele, nici bolțile, ba chiar nici unele dispoziții ale planului, cari să ni permită o reconstituire ipotetică.

Ele sânt în mare parte ruinate sau prefăcute la alte epoci: Târgșor (Prahova), Cobia (Dâmbovița). **Biserica ruinată din Târgșor,** ale cării rămășiți se văd la marginea drumului spre Apus de Ploești, se compune astăzi din zidurile naosului și partea din spre Răsărit a pronaosului; nu a rămas nicio boltă sau vre-un alt indiciu. Pronaosul este mai larg ca naosul.

Ceia ce rămâne din planul ei dovedește neîndemânarea meșterului care l-a conceput, căci absidele naosului sânt rău trasate și rău conformate, cele patru puncte de razim ale turlei pantocratorului sânt insuficiente ca dimensiuni și defectuase ca formă; conformațiunea pronaosului nu se poate precisa, ceia ce ar fi foarte important. Într'adevăr un pronaos larg, având o dimensiune de aproximativ 5 metri, cum e casul de față, este totdeauna greu de boltit și cere punctele de razim interioare care ar fi interesant să se poată stabili prin săpături.

Decorul exterior al păreților bisericii este frumos executat după procedeele acestei epoci, însă fără firide nici arcade, ci numai cu un brâu orizontal puternic.

Nicio dată sau inscripție nu ni permite a fixa mai precis epoca clădirii acestei biserici.

Biserica din Cobia, județul Dâmbovița, este din 1572. Pronaosul este mai desvoltat în lărgime ca la Târgșor: el este aproape pătrat și cu dimensiuni relativ considerabile (șase metri pe șase în interior).

Părțile superioare, turla și bolțile au dispărut și au fost înlocuite mai tărziu cu lemnărie și șipci; din această cauză nu putem ști a priori cum a fost boltit pronaosul.

Din cauza formei sale pătrate și a dimensiunilor sale destul de mari, o boltă răzimată numai pe păreți nu ar fi fost posibilă, din cauza grosimei destul de reduse a acestor păreți și din cauza lipsei unor alte elemente care să permită proptirea sau contraventarea bolților.

Din această cauză, de la primele cercetări, am ajuns la ipotesa că pronaosul trebuie să fi avut puncte de razim interioare, poate doi stâlpi, în genul pronaosului unor biserici de la Muntele Athos (Chilandar, Stavronichita [1]) și poate turle peste aceste bolți, una centrală și alte două laterale în față. Nicio urmă nu ni permitea să precisăm, până cînd săpături interioare făcute în 1929 ni-au permis să lămurim această interesantă problemă a acoperirii cu bolți a unui pronaos pătrat. Aceste săpături au confirmat prevederile de mai sus, stabilind presența temeliilor a trei ziduri interioare îngropate în pământ și formînd basa sistemului constructiv dispărut, care se compunea din doi

[1] Vezi notița asupra arhitecturii Sfântului Munte, Gh. Balș, B. C. M. I., nr. 21/1912.

stâlpi interiori pe cari se răzimau o parte din bolți.

O altă confirmare a acestor ipotese ni-a fost dată de studiul d-lui N. Iorga [1], care reproduce fotografia ușii bisericei din Cobia, păstrată în Muzeul Mănăstirii Sinaia, fotografie care ni arată sculptată în lemn vederea primitivă a bisericii, cu patru turle, una pe naos și alte trei pe pronaos, din care o turlă centrală răzimată pe cei doi stâlpi interiori și pe păretele despărțitor între naos și pronaos, și alte două turle mai mici, așezate pe fațada din spre Apus, alături una de alta.

E ușor de văzut, după cele de mai sus, că această biserică derivă din Episcopala din Argeș și că este o reducere simplificată a acesteia, prima care se inspiră ca plan și composiție de la acest strălucit model, păstrînd însă dimensiuni mai mici, cu materiale și procedee mai modeste.

Decorul exterior al acestui monument este caracterisat printr'o îmbrăcăminte de cărămizi aparente smălțuite în trei nuanțe diferite. Fațadele sânt acoperite cu firide lungi și înguste, cam ca la Cotmeaua și la bolnița Coziei, cu un mic soclu neprofilat la basă, însă fără brîu orizontal.

Acest important monument are deci țișare foarte diferită de acelea din aceiași epocă. D. Iorga o caracterisează în cîteva cuvinte tipice: „o impresie de sprintenă și veselă armonie, care se regăsește în sculptura de pe ușa veche a bisericii".

Nici ca plan, nici ca înfățișare generală, cu cele patru turle ale ei, nici ca decor exterior, nu o putem clasifica printre bisericile vechiului stil din Muntenia.

Data întemeierii ei ne silește a-i da loc între monumentele din veacul al XVI-lea: ea rămîne însă un tip izolat în această epocă. Este de sigur una dintre cele mai gingașe biserici ale noastre, și meșterul care a ridicat-o merită înalta laudă pentru că a îndrăznit să se inspire de la cel mai frumos model pe care îl avea și pentru că a reușit cu mijloace mult mai mici și cu limitele unui program mult mai modest să facă totuși o lucrare de artă atât de originală.

Paraclisul mănăstirii Cozia face parte din grupa bisericilor cu pronaos desvoltat în lărgime. Este un mic edificiu clădit în 1594.

Decorul exterior se inspiră de la bolnița aceleiași mănăstiri clădită, cu o jumătate de veac mai de vreme. Aceiași eleganță de forme și de proporții, cu turla înaltă având aceiași structură, aceleași firide lungi și înguste fără brâu.

Ca plan și ca structură, este singurul monument din această grupă care întrunește aproape toate elementele caracteristice ale vechiului stil și care a rămas în stare de conservare suficientă pentru a putea fi studiat mai amănunțit. Singura particularitate care-l îndepărtează de stilul vechiu este pronaosul lărgit, care pare a fi fost foarte rar întrebuințat în veacul al XVI-lea.

Dintre bisericile din această grupă este de sigur aceia care resumă mai bine caracterele ei.

---

[1] Vezi B. C. M. I., nr. 59, 1929.

DESCRIEREA MONUMENTELOR

BISERICILE DIN GRUPA ÎNTÂIA, adecă a noua de la origine: NAOS ÎN FORMĂ DE TREFLĂ, DESPĂRȚIT DE PRONAOS PRINTR'UN PĂRETE CU O UȘĂ DE COMUNICAȚIE; PRONAOS SAU PRIDVOR APROAPE PĂTRAT FĂRĂ TURLĂ. FRONTONUL ÎN FAȚADA PRINCIPALĂ. ÎN EXTERIOR UN SINGUR RÂND DE FIRIDE SAU DE ARCADE, FĂRĂ BRÂU ORIZONTAL. PROVINE DIN TIPUL II AL BISERICII MARI DE LA MÂNĂSTIREA COZIA. (Pl. XXXIV-XLI).

Biserica din Stănești (Vâlcea) pare a fi cel mai vechiu dintre monumentele din această epocă, a fost construit de Giura Logofătul, din neamul Buzeștilor, în 1537, pe locul unei alte biserici, și mai vechi ridicată de părinții acestuia jupan Mogoș Ban, și cu fiul său, Mogoș Armașul [1].

Astăzi, infățișarea primitivă a vechii biserici e Buzeștilor este transformată prin adausul unui pridvor și a două galerii laterale cu arcade precum și prin înălțarea turlei și a cornișei și acoperirea zidăriei primitive cu tencuială și var (fig. 53).

Dar cercetările făcute au permis recunoașterea bisericii vechi, care se regăsește întreagă supt tencuielile și adausele mai noi. Această reconstituire e confirmată de tabloul ctitoresc zugrăvit în interiorul bisericii. Dimensiunile generale sânt: 14 metri lungime pe 5 lărgime în exterior (fig. 48).

Examinând **planul** bisericii, vedem că **naosul** urmează principiile școlii sârbești [2], cu cele patru ieșituri formând picioarele interioare proeminente, pe care se reazimă arcurile mari de supt turla pantocratorului; de asemenea ca o consecință găsim și arcurile interioare secundare alipite de păreții din spre Nord și Sud, atât spre altar, cât și spre pronaos. Aceste arcuri sânt însă reduse aici la mici firide scurte, cari, nu mai joacă rolul constructiv de altă dată. **Pronaosul** este de dimensiuni reduse și boltit cilindric, ca la bisericile din veacul al XIX-lea. Din această formă de boltă resultă un fronton în fațadă. Arhitectura exterioară primitivă, pe care o regăsim supt tencuială, se compune din cărămizi aparente, așezate uniform, fără fâșiile alternative cu tencuială și fără cărămizile verticale caracteristice acestei epoci (fig. 46 și următoarele).

Firide largi și scurte, depărtate unele de altele, decorează partea superioară a păreților supt cornișă. Acest element nu-l vom mai găsi astfel dispus la bisericile ce vor urma; precum am arătat și precum vom vedea la descrierea acestora, firidele, atunci când sânt scurte, sânt mai apropiate unele de altele și formează un șir continuu, iar, atunci când sânt lungi și înguste, ele sânt separate prin picioare având lărgimea unei cărămizi sau chiar a unei jumătăți de cărămidă.

Elementele caracteristice ale bisericilor care fac parte din vechiul stil din Muntenia par a nu fi fost încă bine stabilite la data când s'a clădit biserica din Stănești, căci abia după prima jumătate a veacului al XVI-lea le vedem afirmându-se și precizându-se. Se mai poate ca arhitectura acestui monument să repete pe aceia a fundatorului primei biserici, a lui jupân Mogoș Banul, care astăzi a dispărut.

Turla are tamburul octogonal și stă pe o basă cubică, fețele exterioare sânt plane fără retragerile succesive ale resaliturilor caracteristice turlelor monumentelor ce vor urma. In fiecare față a turlei e înscrisă câte o arcadă, din care patru sânt prevăzute cu câte o fereastră lungă și îngustă, iar celelalte patru sânt oarbe. Atât ca proporții, cât și ca formă, această turlă se asamănă mult cu aceia a bisericii Brădetu (fig. 47).

Fațadele, după cum am spus, sânt în întregime din cărămidă aparentă de dimensiune relativ mare față cu cele obișnuite în monumentele de origine bizantină; ele au într'adevăr 5 până la 5,5 centimetri grosime cu rostul relativ mic, pe când în genere la celelalte biserici ele au 4 până la 5 centimetri grosime și rostul aproape egal cu grosimea cărămizii. Celelalte dimensiuni sânt 14 centimetri lățime și 32 centimetri lungime aproximativă. Aceste cărămizi samănă mai mult ca dimensiuni cu cele sârbești decât cu cele bizantine.

Altarul presintă în exterior o particularitate foarte rară. El este format dintr'un poligon cu patru laturi, pe când se știe că altarul are de

[1] Vezi B. C. M. I., anul 1911: I. D. Trajanescu, *Schitul Stănești*.

[2] Vezi B. C. M. I., anul 1927: N. Ghika Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, partea 1, p. 129, 13.

obiceiu cinci sau șapte laturi spre exterior, un număr întotdeauna nepăreche; resultă că aici altarul este luminat prin două ferestre laterale, în loc de una în ax sau trei la bisericile mai mari. Planul altarului presintă în consecință aici un vârf în axul longitudinal, unde se întâlnesc două fețe ale poligonului care formează perimetrul exterior al altarului.

Soclul lipsește complect.

Ferestrele și ușile au chenare de piatră simplă, nesculptată și neprofilată. Ferestrele sânt mici și înguste. Pare a fi fost pe laturea de Sud o a doua ușă laterală, ca la bisericile din Turnul-Severin și la Sân-Nicoară; ea fost astupată cu zidărie, probabil când s'au adăugat arcadele (1730). Se poate ca la origine să fi fost aici o fereastră simetrică cu aceia de pe fațada de Nord, transformată mai târziu în ușă și apoi încă odată în fereastră, atunci când s'au adăugit arcadele laterale.

Brâu nu este și nu a fost, nici *rosete de piatră* pentru ventilarea interioară.

Fronton trebuie să fi fost în fațada din spre Apus, ca la bisericile din veacul al XIV-lea și ca la bisericile sârbești; el a dispărut atunci când s'a adaos pridvorul dinspre Apus. Făcându-se sondagii, poate că s'ar regăsi urmele lui.

Cornișele sânt compuse din cărămizi aparente, așezate după procedeele bizantine. La partea lor superioară se găsește un rând de cărămizi profilate concav, așezate pe muche; se poate ca peste acestea să fi fost alte rânduri de cărămizi; ele însă astăzi au dispărut, căci atunci, când biserica a fost supra înălțată, ele au fost de sigur în parte distruse.

Coperișul primitiv pare a fi fost cu panta destul de răpede, după cum arată tabloul votiv zugrăvit în interiorul bisericii; materialul din care era executat nu se poate precisa.

Pardoseala interioară este formată din cărămizi pătrate mari de 40 pe 40 cm. și de 7 cm. grosime. In interiorul bisericii se află piatra mormântală a lui Stroe Buzescu, frumos sculptată cu, un basorelief unde el e arătat călare omorând pe șeful Tatarilor.

Transformarea bisericii așa cum o vedem astăz s'a făcut în 1733, de către un urmaș al Buzeștilor.

* * *

Bolnița Mănăstirii Cozia [1], clădită la 1542 de către Petru-Vodă, zis Radu Paisie, este o gingașă bisericuță de dimensiuni foarte reduse, însă de proporții foarte reușite și de o composiție deosebit de îngrijită. Ea are doisprezece metri lungime aproximativă și patru metri lărgime. Se compune dintr'un **naos** în formă de treflă, înconat cu o turlă, și dintr'un **pridvor** cu arcade deschise (fig. 67-78).

Principiile constructive sânt aici tot cele moștenite de la școala sârbească: avem cele patru picioare interioare proeminente, pe care se razimă arcurile care susțin turla; avem arcadele oarbe laterale din interior care contraversează împingerile produse de greutatea turlei, avem și bolta cilindrică a pridvorului, care înlocuiește aici pronaosul. Ca o consecință avem și **frontonul** din fațada principală spre Apus. El astăzi nu se mai vede, și a fost probabil distrus atunci când s'a reparat acoperișul, dar tabloul votiv din interiorul bisericii ni-l arată, și, dacă s'ar face cercetările necesare, e probabil că el s'ar putea reconstitui. Mai avem și **poala** care se află peste cornișa principală, ca la Dealu și la biserica mănăstirii Cozia din apropiere: ea este actualmente ascunsă supt învelitoarea de șindrilă, care are probabil o pantă mai mare decât a învelitorii primitive.

O altă amintire de la școala sârbească sânt arcurile semicerculare încadrate în fețele de la **basa turlei** Știm că rostul lor este de a descărca arcurile care susțin turla, spre a repurta presiunile pe punctele de razim. În centrul arcurilor se află câte o deschidere mică, care răspunde în interior.

Astăzi însă ele sânt astupate și nu se văd din exterior, căci învelitorile de șindrilă ale sânurilor le acopăr. Tabloul votiv însă ni le arată foarte deslușit; de altfel ele se văd și astăzi din interiorul bisericii. Vedem aici pentru prima oară cărămizile verticale din fațadă, caracteristice monumentelor din veacul al XVI-lea: originea lor probabilă este tot din Serbia, căci le găsim atât pe Valea Moravei, cît și în Serbia bizantină; le mai găsim și la mănăstirea Chilandar, care este întemeiată în veacul al XII-lea de către cneazul sârb Ștefan Nemania.

Toate aceste dispoziții arhitectonice arătate mai sus sânt moșteniri de la vechea școală sârbească. Trebuie să notăm însă că ele nu sânt copiate din Serbia, ci inspirate de la monumentele vechi din țara noastră, cum sânt Biserica Mare a mănăstirii Cozia, aceia a mănăstirii Dealului și de sigur altele ale căror urme astăzi au dispărut însă, care existau încă de bună samă, în veacul al XVI-lea și care trebuie să fi servit drept modèle meșterilor români din acest veac.

Dacă trecem acum la examinarea arhitecturii exterioare, vedem că decorul nu mai e de origine sârbească. Din punct de vedere cronologic sântem aici în fața primului exemplar care întrunește aproape toate elementele decorative ale vechiului stil din Muntenia. Avem fâșiile orizontale alter-

[1] Vezi B. C. M. I., fasc. 52. Gh. Balș, *Câteva observații în privința bolniții Coziei.*

nante de cărămizi aparente şi tencuite, avem, cum am arătat mai sus, pentru prima oară cărămizile aparente verticale; avem şi firidele lungi şi înguste într'un singur registru şi fără brâul orizontal care devine curent numai la bisericile următoare. Acest brâu, care desparte cele două registre suprapuse de firide la bisericile în vechiul stil, nu există în Serbia, unde găsim în Valea Moravei numai arcade largi, întinzându-se pe toată înălţimea zidurilor, de la soclu până la cornişă.

Aşa dar, dacă principiile constructive sânt încă de origine sârbească, înfăţişarea exterioară este românească, şi bolniţa Coziei este pe de o parte ultimul monument în care întâlnim întrunite la un loc elemente vechi de origine sârbească împreună cu elementele arhitecturii noi şi, pe de altă parte, este primul exemplar al vechiului stil muntenesc. Acest admirabil monument ocupă deci un loc special în istoria artei monumentale a acestei epoci.

Detalii. Am studiat mai sus caracterele **naosului.** Trebuie să mai notăm forma conică a interiorului de la basa turlei; această configuraţie am observat-o şi la Biserica Mare a mănăstirii Cozia. Scopul ei este de a micşora diametrul turlei, deci greutatea ei, precum şi împingerile exercitate pe arcurile mari.

Pronaosul este aici înlocuit printr'un **pridvor** deschis, pătrat şi boltit cilindric, ca la bisericile din veacul al XIV-lea. D. Gh. Balş, în studiul, citat, atribuie acest pridvor unei înrîuriri sârbeşti, căci se găsesc asemenea exemple în unele biserici din veacul al XIV-lea şi al XV-lea din această ţară.

Despre **uşa** şi **ferestrele** primitive nu se poate spune nimic, ele fiind stricate şi înlocuite cu altele.

De asemenea despre **rosetele de piatră** ce împodobiau partea superioară a firidelor, precum ni arată tabloul votiv. Ele au fost scoase de la locurile lor, şi acestea au fost în urmă retencuite. Rosetele nu răspundeau în interior şi erau probabil numai decorative.

Cornişele sânt în cărămizi aparente, şi par a fi avut disposiţia celor de tip bizantin. Cornişa principală pare a fi fost foarte bogată şi largă; partea ei inferioară se mai vede, şi e bine păstrată, partea superioară însă, adecă partea proeminentă, susţinută de console făcute din cărămizi ascuţite, pare a fi fost refăcută în altă epocă. O altă cornişă, mai mică, pare a fi fost peste poală: ea a dispărut. Cornişa basei turlei este astăzi complect tencuită, aceia de la partea de sus a turlei, nu se mai vede, dar s'ar putea să se mai găsească supt streşina acoperişului care o ascunde.

Turla este înaltă şi gingaşă ca proporţii; ea este astăzi tencuită, dar arhitectura ei se gâceşte, şi s'ar găsi, de sigur, în întregime, dacă s'ar ceceta supt tencuieli. Ea se compune dintr'o arcadă înscrisă în fiecare din cele opt feţe ale turlei: patru din ele sânt oarbe şi celelalte patru conţin câte o fereastră lungă; la intersecţia feţelor se află câte o coloniţă verticală supţire, făcută din cărămizi; peste ele stau arcurile de sus, care sânt ascunse de tencuială; ele samănă cu cele de la turlele bisericilor din Nicopoli, din Ostrov şi din Snagov. Peste ele pare a fi fost o cornişă orizontală, căci aşa se vede pe tabloul votiv.

Acoperişul pare a fi fost cu pantă mică, iar a turlei în formă de cupolă. Cel de astăzi e din şindrilă cu panta destul de răpede. Acel de la turlă se asamănă cu acoperişul unora din bisericile din Moldova.

Ni putem închipui şi fericita composiţie a faţadei principale în forma ei primitivă, cu frontonul flancat de cele două poale laterale şi cele trei firide, din care cea de la mijloc,, mai ridicată, conţinea icoana hramului.

Interiorul este tot atât de frumos şi de elegant ca proporţii ca şi exteriorul şi zugrăveala este dintre cele mai frumoase. Am văzut că tabloul votiv ni dă cele mai preţioase indicaţii asupra formelor originale ale acestui monument. În pridvor se mai găseşte portretul lui Mircea-cel-Mare şi al fiului său, în costume de cavaleri din evul mediu, iar portretul lui Radu Paisie este în haine lungi orientale, bogat împodobite.

Acest frumos edificiu este ultimul care depinde încă de vechea înrîurire sârbească, meşterul Maxim, care l-a ridicat, fiind, după numele lui, probabil Sârb de origină. Trebuie însă observat că, cu toate că principiile constructive după care s'a clădit această biserică urmează întocmai pe acela ale bisericii mari de la mănăstirea Cozia, proporţiile sânt cu totul altele, cu mult mai înalte şi mai elegante.

Din această causă monumentul are o înfăţişare foarte diferită de celelalte biserici din Muntenia, fie ele de origine bizantină sau sârbească. Această înfăţişare îl apropie ca proporţii generale de bisericile moldoveneşti.

Dacă, acum, comparăm bolniţa Coziei cu biserica din Stăneşti, vedem o deosebire de proporţii foarte mare. Dimensiunile lor în plan nu diferă mult, însă, pe cât una este de scundă, pe atât cealaltă este de supţiată. Vom vedea mai departe că mai toate monumentele din această epocă au proporţii joase şi planul strâns: ele urmează înrâuriri bizantine, mai directe; singură bolniţa Coziei face excepţie. Ea pare ca un exemplar răzleţ în care învie toate calităţile rafinate ale unei şcoli apuse, pe când celelalte sânt examplarele unei şcoli în formaţiune,

care caută a-și face drum pentru a ajunge la expresiunea sa desăvârșită.

La unele din ele vom găsi nedumeriri în composiție, la altele vom constata dispoziții neîndemânatece sau chiar greșeli de construcție, pe când la bolnița Coziei nu putem decât să admirăm calitățile care fac din acest monument cel mai perfect din această epocă.

* * *

Biserica din Olteni, în județul Vâlcea, este clădită în 1562, după o nouă inscripție așezată în 1907, când a fost reparată. E un mic edificiu de nouă metri lungime pe patru lățime în exterior, situată lângă malul Oltului; se zice că a fost biserica Episcopiei de Râmnic (fig. 57-66).

Planul se compune dintr'un **naos** în formă de treflă, cu o turlă care astăzi este înlocuită cu alta de scânduri. **Pronaos** se pare că nu a avut, sau mai bine, ambele încăperi, naosul și pronaosul, nu fac decât una, căci zidul despărțitor dintre ele nu există și se pare că nu a existat nici la origine, căci din cercetarea planului nu resultă posibilitatea acestei ipotese.

Această disposiție este unică sau, în tot casul, foarte rară în veacul al XVI-lea. Aici vedem pentru prima oară o derogare de la tipul naosului de origine sârbească din veacul al XIV-lea, moștenit de la biserica centrală a Mănăstirii Cozia; într'adevăr nu găsim aici picioarele interioare proeminente supt arcurile care susțin turla, și nici arcurile secundare laterale spre altar și spre pronaos; e o întoarcere spre tipul bizantin. Bolta părții din spre Apus care ține loc de pronaos este de formă cilindrică și se termina probabil la origine în formă de fronton visibil în fațada din spre Apus. Astăzi, din causa adausului din fața bisericii, acest fronton a fost ascuns, de asemenea a dispărut și ușa primitivă, cu inscripția veche.

Decorul exterior este compus din firide lungi și destul de largi, care ocupă toată înălțimea fațadelor, de la soclu până la cornișă. Aceste firide au fața arcului puțin retrasă față cu a picioarelor verticale. Cornișa este largă și compusă din trei rânduri de console ieșite, susținând fiecare un rând de cărămizi așezate în lung; ea este toată din cărămizi aparente. Toată fațada este decorată cu fâșii orizontale de cărămizi aparente, așezate în câte trei rânduri, iar între ele fâșiile tencuite sunt întrerupte prin cărămizi așezate vertical, două câte două, pe alocuri și câte una.

Ferestrele sânt mici și foarte înguste, fără chenar de piatră; doar la partea superioară sânt încoronate cu o piatră rotunjită în arc la intrados.

Trebuie observată diferența de proporții între această biserică și bolnița Coziei. Pe cât una e de sveltă și înaltă, pe atât cealaltă este de scundă și de joasă; în prima domină încă principiile moștenite de la școala sârbească de altă dată, în a doua învie principiile școlii bizantine reduse la cea mai simplă expresie, principii care sânt basa vechiului stil românesc în formație.

* * *

Biserica Curtea Veche din București este clădită la 1559 (?) de către Mircea Ciobanul. Caracterele generale sânt cam aceleași ca la bisericile precedente: ea este însă sensibil mai mare, căci are 25 metri lungime pe opt metri lărgime aproximativ, acestea fiind dimensiunile exterioare.

Avem și aici **naosul** în formă de treflă, turla însă, căzută cândva, a fost refăcută pe la mijlocul veacului al XIX-lea și reconstituită din nou în 1914. **Pronaosul** de asemenea pătrat cu boltă cilindrică. **Altarul** bine desvoltat, cu două absidiole laterale, ale căror urme s'au regăsit la temelii și care s'au reconstituit: ele sânt mai joase ca absida altarului, după modelul Bisericii Domnești din Argeș. **Pridvor** se pare că nu a fost (fig. 79-88).

De altfel această biserică, care este în curs de restaurare, a fost atât de mult transformată și a suferit atâtea prefaceri succesive, încât cu greu se mai pot găsi urme care să ne lămurească asupra calităților pe care le-a avut la origine. Afară de dispozițiunile de plan care s'au regăsit la facerea săpăturilor și afară de unele dispozițiuni constructive care se pot reconstitui, nu se găsesc aici decât prea puține elemente rămase de la origine.

În exterior, avem un rând de firide scurte, la partea superioară, supt cornișă; ele se înrudesc ca proporții cu acelea de la Stănești, însă sunt mai apropiate unele de altele. Restul fațadei presintă suprafețe drepte pe care numai fâșiile alternate în cărămidă aparentă și în tencuială le ornamentează în mod uniform; fâșiile tencuite sunt întrerupte prin cărămizi aparente verticale, așezate două câte două. Nu se constată nicio urmă de **brâu orizontal.**

Soclul s'a putut reconstitui. El se compune din cărămizi de profil concav, așezate pe muche. Este aici primul cas de soclu profilat pe care-l întâlnim în această epoca. **Cornișa** a putut fi reconstituită: ea urmează procedeele bizantine cu cărămizi în formă de dinți. Din bolta cilindrică a pronaosului resultă un fronton rotunjit în fațada principală; el se asamănă în principiu cu acel de la biserica Mănăstirii Dealului, care, la început, era, probabil și el rotunjit. Este de observat că la ambele aceste biserici frontonul este așezat peste cornișa principală, care trece neîntreruptă supt el.

Am văzut la alte biserici, cum este Biserica Mare a mănăstirii Cozia, biserica Brădetu și bolnița Coziei, că la ele cornișa urmează forma frontoanelor; dacă mergem retrospectiv mai departe până la bisericile în formă de cruce greacă, Mitropolia Veche din Târgoviște și Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, ne amintim că acolo cornișele orizontale sunt întrerupte în dreptul frontoanelor.

Frontonul de la Curtea Veche s'a putut reconstitui în urma cercetărilor amănunțite făcute supt tencuieli și în zidăriile vechi din diferite epoci.

O particularitate a acestei biserici sunt contraforturile pe care le avea de la origine, după cum s'a constatat în mod neîndoielnic. În urma săpăturilor și a cercetărilor făcute cu ocasia restaurării bisericii, s'au găsit temeliile a două contraforturi la absidiolele altarului: unul la axul altarului și două spre pronaos. Temeliile lor s'au găsit executate din același material ca și zidurile vechi de la origine, și, mai mult decât atât, în aceste temelii s'a găsit locul legăturilor de lemn care solidarisau aceste temelii cu acelea ale zidurilor primitive.

Ne aflăm aici în fața unui exemplu foarte rar, poate unic, care ar putea dovedi o înrâurire occidentală, și poate că e bine să facem aici o apropiere cu cele două picioare ce se află în fațada principală a bisericii Sân-Nicoară din Curtea-de-Argeș, care par a fi fost și ele niște contraforturi. În acest din urmă cas, s'ar putea găsi poate o explicație în faptul că această biserică, clădită de Doamna Clara, a fost catolică și că prin urmare o înrâurire occidentală nu ar fi de mirat.

În casul nostru însă, de la Curtea Veche, explicația e mai grea, căci de la mijlocul veacului al XVI-lea, când a fost clădită această biserică, va mai trece un veac, până când se va ivi la unele biserici din timpul lui Matei Basarab înrâurirea moldovenească venită probabil odată cu zidirea bisericii Stelea de către Vasile Lupu în Târgoviște.

La această din urmă biserică din Târgoviște vom vedea pentru prima oară contraforturi așezate după tecnica gotică, în dreptul arcurilor transversale și la colțuri spre a resista la impingerile laterale provocate de aceste bolți și arcuri. Tot în Târgoviște vom mai întâlni contraforturi la biserica Sf. Împărați, care este probabil din aceiași vreme ca și Stelea, cu toate că s'a spus că ar fi din veacul al XVI-lea și că în ea s'ar fi încoronat ca Domn Mihai Viteazul.

Trebuie să mai notăm că locul unde sânt așezați cele două contraforturi de la absidiolele altaruluila biserica Curtea Veche este neobișnuit și neexplicabil, întru cât rostul constructiv al unui contrafort este de a se opune unor împingeri laterale, proptind punctele unde această împingere este mai mare. Aici îl vedem în dreptul unui părete puțin înalt și care nu suportă presiuni laterale importante. Modul lipsit de logică cum sunt întrebuințate aceste contraforturi arată că ele erau elemente technice puțin utilisate încă și rău cunoscute în această epocă. De altfel se știe că în tot întinsul domeniului artei bizantine nu s'a întrebuințat niciodată acest element; principiul artei bizantine este de a anula împingerile laterale prin puncte de sprijin interioare; iar punctele de sprijin aparente în exterior aparțin artei gotice.

Ferestrele actuale, foarte înalte și largi, sunt din veacul al XIX-lea; cele primitive, din care s'au regăsit urme pe fațada din spre Nord, erau mult mai mici, însă nu se poate precisa forma lor exactă.

Ușa actuală este din epoca lui Constantin Brâncoveanu, când s'a adăugat poate bisericii un pridvor deschis pe doi stâlpi de piatră, ale căror urme s'au regăsit; acest pridvor trebuie să fi fost în genul celui de la Mitropolia Veche din Târgoviște, executat în aceiași epocă.

Planul bisericii arată multiplele adause și transformări ce a suferit. Absidiolele au fost de mai multe ori refăcute pe alte temelii și cu alte forme. Pronaosului i s'au adăugat cândva două capele laterale, deschizându-se arcadele ale căror urme se văd și astăzi pe fațadele din spre Nord și Sud. În apropierea bisericii trebuie să fi fost Palatul domnesc ale cărui urme nu s'au găsit până astăzi.

* * *

BISERICILE DIN GRUPA A ZECEA. NAOS ÎN FORMĂ DE TREFLĂ CU TURLĂ, DESPĂRȚIT DE PRONAOS PRINTR'UN PĂRETE CU O UȘĂ DE COMUNICAȚIE. PRONAOS APROAPE PĂTRAT, PROBABIL UN PRIDVOR DESCHIS. FAȚADĂ CU DOUĂ REGISTRE DE FIRIDE ȘI BRÂU ORIZONTAL. PROVINE CA ȘI GRUPA PRECEDENTĂ DIN TIPUL II AL BISERICII MARI DE LA MĂNĂSTIREA COZIA.

În principiu bisericile din această grupă au cam aceiași configurație ca și acelea din grupa precedentă; deosebirile constau mai mult în înfățișarea exterioară, în composiția fațadelor, care este mai desvoltată și mai evoluată.

De altfel decorația fațadelor cu două rânduri de firide orizontale suprapuse am mai văzut-o la unele biserici din epoca precedentă.

Într'adevăr, dacă ea lipsește la bisericile din veacul al XIV-lea, atât la cele de supt înrîurirea directă a Constantinopolului, cât și la cele de origine sârbească și balcanică, căci ele n'au decât un singur rând de firide, când au, ea apare la monumentele de la începutul veacului al XVI-lea. O vedem încă abia indicată la Mitropolia Veche din Târgoviște, apoi la Snagov, unde e mai accentuată,

cu toate că brâul propriu-zis nu este încă format, și o găsim, în sfârșit, complect exprimată la biserica Mănăstirea Dealului și mai ales la Biserica Episcopală din Argeș, unde, e drept, ea este altfel exprimată, materialul fiind diferit.

Trebuie observată o deosebire destul de importantă, cu toate că pare secundară, față de bisericile din prima grupă: este configurația pronaosului în ceia ce privește boltirea lui. Acesta, în loc de a fi un cilindru longitudinal care se traduce în fațada din spre Apus printr'un fronton, ca la bisericile de până acum, este boltit în alt mod.

La Căluiu e o boltă cilindrică transversală, adecă cu axul perpendicular pe axul bisericii, la Mihai-Vodă, unde zidul despărțitor dintre naos și pronaos a dispărut, bolta a căzut de asemenea: astăzi e un cilindru longitudinal terminat spre Apus printr'o semi-calotă sferică, răzimată pe pandantiv la colțuri. Această boltă este de șipci, dar se poate ca ea să repete formele bolții primitive.

La Mărcuța pronaosul este boltit cu o calotă sferică proptită pe arcuri alipite de păreți; această formă e rară în veacul al XVI-lea și este probabil că această construcție datează din veacul al XVIII-lea, când s'a adăugat pridvorul pe stâlpi, care și el poate că înlocuiește pe un altul mai vechiu.

Pridvoarele deschise ale bisericilor din această grupă par a fi fost de la întemeierea lor; ele au fost însă modificate cu timpul; la Călui el nu s'a reconstituit, dar temeliile lui există și astăzi. La Mihai-Vodă pridvorul actual este diu veacul al XIX-lea și zidit din cărămidă pe stâlpi rotunjiți și arcade în semi-cerc. Presența pridvorului ar putea explica la aceste biserici *schimbarea boltirii pronaosului*, față cu cele din grupa precedentă; această boltă este logic să fie, ca la Căluiu, un cilindru transversal, căci acesta transmite presiunile în spre naos și în spre pridvor, adecă tocmai acolo unde ele pot fi proptite prin contra-greutatea bolților acestora.

Nu s'au făcut până acum cercetări destul de complecte pentru a se verifica dacă aceste biserici aveau pridvoare de la origine spre a se putea controla ipotesa de mai sus. O examinare mai de aproape a structurii bisericilor din această grupă mai dovedește că dispare din ce în ce disposiția constructivă moștenită de la școala sârbească de altă dată. Aici nu mai găsim arcurile secundare laterale din interiorul naosului care proptesc și echilibrează arcurile mari pe care se sprijină turla pantocratorului. Spre altar acele arcuri secundare sunt reduse la două nișe joase, care servesc drept proscomidie și diaconicon, ceia ce observasem și la Stănești; spre Apus, acele arcuri se mai văd câte odată, altă dată dispar cu totul. La bisericile cu absidiole laterale în dreapta și în stânga altarului acele arcuri servesc drept uși de comunicație interioară.

* * *

Biserica mănăstirea Căluiu, din judetul Romanați, clădită de frații Buzești în anul 1588, este încă o biserică mică; ea are 15 metri lungime pe 6 lățime în exterior. Este foarte simplă, compusă în plan dintr'un **naos** în formă de treflă cu o turlă și dintr'un **pronaos** dreptunghiular boltit cilindric. Această boltă are însă axul ei perpendicular pe axul principal al bisericii, în oposiție cu boițile bisericilor de până acum. În fața pronaosului pare a fi fost un pridvor ale cărui temelii se mai văd; el era poate în genul, celui de la bolnița Coziei, care de sigur trebuie să fi avut o înrâurire deosebită asupra epocei acesteia, fiind date marile ei calități atât technice, cât și estetice. Traseul planului de la Căluiu, foarte simplu, cum am spus, dacă trădează oarecare timiditate, însă nu mai presintă nicio amintire a structurii sârbești din veacul al XIV-lea (fig. 89-101).

Composiția fațadelor este frumoasă și trebuie să fi fost și mai frumoasă când exista pridvorul. Un brâu puternic încinge toată biserica pe la mijlocul înălțimii, între cele două *registre de firide*. Acestea sunt largi și despărțite prin picioare verticale înguste. În registrul superior firidele sunt arcuite și compuse din două semi-cercuri despărțite printr'o mică consolă de cărămidă. În registrul inferior firidele devin niște chenare dreptunghiulare. **Brâul** este compus din cărămizi convexe și concave, așezate pe muche și încadrate între două rânduri de cărămizi în dinți de fierăstrău. **Soclul** este frumos profilat prin cărămizi concave, așezate pe muche.

Cornișele sunt compuse și ele din cărămizi concave, la fel cu cele de la soclu, peste care stau două rânduri de zimți proeminenți în afară.

Basa turlei este simplă, fără de arcurile sârbești de până acum și fără firide.

Turla este bine proporționată, puternică și totuși elegantă. E însă greu de afirmat că ea este cea de la origină.

Modul cum este construită este diferit de acel al turlei de la bolnița Coziei și de la Stănești. care sunt, credem, singurele cu siguranță originale, dintre turlele bisericilor din veacul al XVI-lea. Turla de la Căluiu s'ar asămăna mai mult cu aceia de la Snagov sau acele de la Vechea Mitropolie din Târgoviște, dar nici acestea nu par a fi cele de la întemeiere. Turla de la Căluiu are ferestre lungi și destul de largi; ele sunt dintr'o singură bucată de sus până jos, fără despărțirea

orizontală de la mijloc, cum sunt cele de la Snagov şi cele mai multe din veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea.

Ferestrele sunt cu chenar de piatră, simple, cu un mic profil teşit pe muche.

Rosetele de piatră de la registrul superior al firidelor au dispărut; locul lor există însă şi formează un ochiu rotund.

Acoperişurile actuale nu ni pot da nicio indicaţie asupra celor de la origine.

În faţa bisericii se mai vede, aşezată la pământ, o frumoasă piatră sculptată cu fleuroane, formând un arc de cerc. E probabil coronamentul superior al unei uşi, poate de la pridvorul dispărut, cu toate că pare a fi dintr'o epocă mai târzie, probabil din veacul al XVII-lea. E de sigur inspirată ca formă după coronamentul uşii de la întrarea în Biserica Episcopală din Argeş. E însă o deosebire foarte mare între perfecţia composiţiei şi eleganţa desemnului şi a execuţiei pietrei de la Curtea-de-Argeş şi stângăcia desemnului şi rusticitatea execuţiei celei de la Căluiu.

Se observă că faţada principală a bisericii este astăzi ascunsă şi diformată printr'o tencuială care o acopere în întregime.

Cercetări care trebuiesc făcute ar putea arăta dacă acest părete este refăcut, cum e de bănuit, şi dacă se vor găsi urmele arătând formele pridvorului dispărut.

Se mai observă că toţi pereţii exteriori au fost cândva reparaţi printr'o împrospătare a tencuielilor şi prin acoperirea cu o văpsea roşie a cărămizilor aparente de la origine.

În interior biserica este în întregime zugrăvită, însă această zugrăveală a fost împrospătată în urmă, şi spălarea ei ni-ar da poate indicaţii asupra arhitecturii vechi a bisericii, dacă s'ar găsi tabloul votiv. Se vede aici, printre mai multe portrete de ctitori, acel al lui Mihai Viteazul tinăr şi încoronat.

* * *

Biserica de la Mărcuţa (Ilfov), clădită supt Domnia lui Mihnea-Vodă, în 1587-93, nu diferă mult la prima vedere de cea precedentă, nici ca disposiţie, nici ca dimensiuni; ea are douăzeci şi doi metri lungime pe şase metri lăţime măsurată în exterior. Aceleaşi disposiţii interioare, aceiaşi structură fără urme de la vechea înrâurire sârbească (fig. 102-109).

În faţa pronaosului a fost clădit în 1733, în timpul Domniei lui Grigore Ghica, un *pridvor* pe stâlpi de cărămidă cu totul tencuit. Pe pronaos pare a fi fost o clopotniţă.

Se naşte întrebarea dacă pridvorul a fost refăcut în veacul al XVIII-lea pe locul altuia, care era poate de la întemeierea bisericii şi dacă şi clopotniţa dispărută era şi ea de la origine, sau din altă epocă. Cercetările viitoare vor dovedi care din aceste două ipotese corespunde cu adevărul.

Turla a dispărut de asemenea, precum şi o parte din bolţi; bolta pronaosului se pare a fi fost o calotă sferică răzimată pe arcuri laterale şi pe console; ele se mai văd şi astăzi, dar sânt probabil din altă epocă, de oare ce acest mod de construcţie nu se întâlneşte în veacul al XVI-lea, însă adesea ori în epocile următoare, la bisericile cu clopotniţă pe pronaos, ceia ce ar fi un indiciu că această boltă nu este de la origine.

Mai este de observat că între naos şi pronaos nu este nicio despărţitură, niciun părete, cum este la toate bisericile anterioare. Este probabil că acest zid a fost dărâmat în veacul al XVIII-lea, când s'a modificat şi transformat biserica în urma vre-unui cutremur sau incendiu, aşa cum s'a făcut, în nenumărate casuri, la mai toate bisericile mai vechi.

Decorul exterior al acestui monument reprezintă un pas important în evoluţia plasticei stilului din veacul al XVI-lea.

Firidele din ambele registre sânt constituite din stâlpi verticali formaţi din două coloniţe rotunjite alăturate; pe ele se razimă arcadele firidelor, care sânt constituite însă din cărămizi simple dreptunghiulare, ca şi la bisericile anterioare, însă cu deosebirea că aceste arcade, în loc de a fi simple ca până acum, sânt duble, deci compuse din două arcuri concentrice de o jumătate de cărămidă lăţime fiecare şi aşezate în planuri diferite, adecă arcada interioară mai retrasă şi cea exterioară mai în faţă. Arcadele exterioare se razimă la locul lor de întâlnire cu cele vecine pe o cărămidă orizontală aşezată în sensul lungimii, care formează ca un mic capitel peste ambele colonete alăturate; arcadele duble le-am mai văzut însă altfel dispuse la faţadele bisericii Snagov (fig. 105-109).

La registrul inferior se poate vedea cum cadrul cu profil rotunjit al firidei, format prin cele două colonete, continuă şi pe laturea inferioară a firidei, care e aşezată direct pe soclul bisericii.

Din acest punct al evoluţiei mai avem un pas de făcut pentru a ajunge la chenarul rotunjit continnu de jur împrejurul firidelor; acest ultim pas vom vedea că a fost făcut şi el în aceiaşi epocă, când vom descrie biserica Mihai-Vodă, care urmează imediat după aceasta. Astfel în veacul al XVI-lea vedem firidele care decorează faţadele evoluând de la forma lor primitivă din veacul al XIV-lea, când sunt compuse dintr'o arcadă simplă care are fundul ei într'un plan mai retras cu o

jumătate de cărămidă față cu planul vertical al zidului bisericii, spre a ajunge încetul cu încetul la decorul bisericilor din veacul al XVII-lea, în care chenarele firidelor sânt formate din ciubuce rotunjite alăturate două câte două și chiar câte trei, formând cadre continue, în relief față cu zidul. Aceste ciubuce sunt aplicate direct pe zidul vertical al bisericii, astfel că acum „fundul" firidelor și zidul exterior al bisericii sânt în acelaşi plan vertical, pe când în veacul al XIV-lea fundul firidei era retras cu o jumătate de cărămidă față cu planul vertical al zidului exterior. De aici înainte nu mai avem în decorul fațadelor acestor biserici astfel evoluate, firide, ci arcade sau arcaturi, căci o firidă este principial un arc având un „fund" mai retras decât fața zidului în care este, orișicum, săpată.

La registrul superior vedem că, acum, cadrul cu profilul rotunjit se mărginește la colonetele de la părțile verticale și că laturea inferioară a firidei e compusă din cărămizi simple așezate în lung, în oposiție cu registrul inferior, unde cadrul inferior e compus din cărămizi rotunjite, așezate pe muche.

Brâul este aici mai simplu decât la Căluiu și compus numai din cărămizi rotunjite așezate pe muchie, fără de zimții orizontali cari-l încadrează de-asupra și dedesupt.

Soclul este cam în genul celui de la Căluiu, cu ieșitură destul de pronunțată.

Ferestrele au chenare din veacul al XVIII-lea.

Cornișele au dispărut în parte, probabil în aceiași vreme când s'au supraînălțat zidurile bisericii. Ele s'au putut reconstitui în parte când s'a cercetat mai de aproape zidăria rămasă supt tencuială (fig. 105).

* * *

Biserica Mihai-Vodă din București, clădită de acest Domn în 1594, este ceva mai mare ca aceia de la Mărcuța: ea are 27 metri lungime pe 6 metri lărgime în exterior (fig. 110-119).

Dispozițiile generale ale planului sânt cam aceleași, cu excepția că **altarul** este aici însoțit de absidiolele laterale care formează proscomidia și diaconiconul. Aceste elemente, care sânt destul de desvoltate, au zidurile lor exterioare înalte ca și al altarului propriu-zis, iar cornișa la acelaşi nivel. Învelitoarea lor este una și aceiași cu învelitoarea altarului. Această disposiție am mai întâlnit-o la biserica din Snagov și la Vechea Mitropolie din Târgoviște.

Cellalt procedeu al absidiolelor altarului formând două corpuri mai scunde și cu acoperișuri mai joase, diferite de a altarului, procedeu care derivă de la Biserica Domnească din Argeș și pe care l-am văzut la Curtea Veche din București, îl vom mai regăsi în grupa următoare acesteia.

Și aici ca la Mărcuța **pronaosul** este astăzi nedespărțit de naos, dar e probabil că la început era între ele un părete cu o ușă de comunicație, ca la toate bisericile precedente. Pronaosul este și aici pătrat, și boltirea lui de la origine nu este certă. Cercetările ce se fac astăzi vor putea să ne lămurească.

Pridvorul actual este un adaus ulterior, executat, probabil, pe temeliile unui alt pridvor, ale cărui dispoziții nu ni sânt cunoscute și care datează, poate, de la întemeiarea bisericii.

Decorul fațadelor urmează o plastică și mai evoluată ca acea de la Mărcuța, căci colonetele verticale rotunjite care despart firidele urmează conturul acestora, atât la partea superioară arcuită, cât și la laturea inferioară. Aceste ciubuce rotunjite formează astfel chenare, care încadrează câmpul firidelor de jur împrejur. Cum am arătat la descrierea bisericei Mărcuța, aici nu mai avem firide propriu-zise cu „fundul" mai adânc decât păretele bisericii, ci avem arcaturi aplicate în relief pe acest părete. Originea acestei dispoziții o găsim în fațadele bisericei Mănăstirea Dealului și a Bisericii Episcopale din Argeș, cu deosebirea că ele sânt transpuse în alt material, în cărămidă aparentă și tencuială, în loc de a fi în piatră cioplită. Acest decor îl vedem și la bisericile armenești din Ani și din Georgia, de unde ni-a venit probabil la începutul veacului al XVI-lea cu meșteri pietrari cari au lucrat la Mănăstirea Dealului și la Episcopala din Argeș supt ordinele Meșterului Manole.

Brâul, soclul și **cornișele** urmează aceiași tehnică întocmai ca la bisericile precedente cu variațiuni de detaliu de la o biserică la alta.

Turla bisericii, căzută mai de mult, a fost refăcută probabil în veacul al XIX-lea printr'o construcție de șipci; ea a fost înlocuită de curând cu alta nouă de zid.

Basa turlei a rămas în parte neschimbată de la origine; ea este decorată cu un rând de firide sau, mai bine zis, de arcaturi ca și cele de la corpul bisericii.

Ferestrele par a fi cele de la origine, cel puțin în parte; ele sânt cu chenar de piatră simplă, ca la bisericile precedente.

Trebuie să observăm că actuala tencuială exterioară este înoită; pe ea s'a văpsit cu coloare roșie apareiajul de cărămizi aparente, care se regăsesc supt această tencuială destul de bine conservate.

Interiorul bisericii a suferit modificări și nu se mai găsește nimic din zugrăveala veche.

În apropierea bisericii se mai văd urmele unei clopotniți care pare a fi contimporană cu biserica; ea se compune dintr'un cub de zidărie boltit și străpuns printr'un gang în formă de arc în semicerc, care era probabil la origine intrarea în curtea mănăstirii; partea ei superioară este dărâmată și a fost înlocuită cu o altă clopotniță, mai nouă.

* * *

BISERICILE DIN GRUPA A UNSPREZECEA: NAOS ÎN FORMĂ DE TREFLĂ, CU TURLĂ, DESPĂRȚIT DE PRONAOS PRINTR'UN PĂRETE. PRONAOS CU DOUĂ TURLE EGALE MAI MICI, FĂRĂ PRIDVOR. DECOR EXTERIOR CA LA BISERICILE DIN GRUPA PRECEDENTĂ. PROVINE DIN TIPUL V AL BISERICII MÂNĂSTIREA DEALULUI.

Bisericile din această grupă diferă de cele precedente numai în configurația pronaosului, care este altfel boltit spre a primi două turle sau două calote egale așezate una lângă alta.

La **Bucovăț** pronaosul este mic și bolta despărțită în două compartimente aproape pătrate printr'un arc puternic, așezat în mod longitudinal în axul principal al bisericii; pe fiecare din acele două elemente pătrate astfel formate se ridică astăzi câte o calotă sferică și la origine probabil câte o turlă ca la Nicopol și la Domneasca din Curtea-de-Argeș.

La **Tutana** pronaosul este mult mai desvoltat și mai apropiat de disposiția celui de la Mănăstirea Dealului, pe când cel de la Bucovăț s'ar apropia mai mult de forma primitivă a celui de la Biserica Domnească din Argeș, precum și a celui de la Nicopol. Bolțile de la Tutana fiind însă complect distruse, e greu de precisat forma exactă a bolților de la origine.

Decorul exterior se asamănă mult cu cel de la bisericile precedente. Fațada principală de la cele două biserici care ni-au rămas din această grupă sânt bine păstrate, în oposiție cu cele două din grupa precedentă, care am văzut că au fost distruse sau desfigurate ori ascunse de pridvoare din alte epoci.

* * *

Biserica foastei Mănăstiri Bucovăț de lângă Craiova, clădită de către Banul Ștefan în timpul Domniei lui Mihnea-Vodă, la 1570, este una din cele mai interesante din această epocă. În afară de turlele ei, care au căzut, ea este relativ bine conservată în ce privește caracterul arhitectural (fig. 120-127).

Planul este dintre cele mai frumos compuse și dintre cele mai bine proporționate. E un plan bizantin cu proporții strânse, cu ziduri puternice.

Naosul are o formație în care vom putea regăsi o amintire a structurii bisericilor sârbești: picioarele interioare pe care se razimă arcurile de supt turlă sânt proeminente spre Apusul naosului, unde vom găsi arcurile laterale interioare alipite de zidurile din spre Nord și Sud; spre Răsărit însă nu le regăsim, ceia ce probează că nu ne mai aflăm aici în fața unui sistem constructiv, ci numai a unei amintiri al cării înțeles real nu se mai cunoștea.

Altarul este înzestrat cu cele două absidiole laterale formând corpuri mai scunde, alipite de el într'o parte și într'alta. Aceste absidiole au acoperișurile lor mai jos ca acoperișul altarului propriu-zis, întocmai ca la Biserica Domnească din Argeș și ca la Curtea Veche din București; ele au însă aici o formă pătrată în plan, în loc de a fi dreptunghiuri lungi alipite de corpul altarului, ca în casurile amintite. Ca înălțime absidiolele ajung până la brâul din fațadă, care le cuprinde și pe ele.

Pronaosul este, relativ, mic având forma unui dreptunghiu mai mult lat decât lung; el este astăzi boltit cu două calote sferice pe pandantivi, răzimate pe arcuri laterale și despărțite printr'un arc larg, așezat în axul principal al bisericii. Aceste bolți sânt diforme și zidite foarte neregulat: ele sânt de sigur refăcute după vre-un cutremur care le-a dărâmat împreună cu turlele care se aflau zidite peste pronaos; turla pantocratorului, căzută și ea, a fost rezidită în veacul al XIX-lea și reconstituită în anii din urmă prin grija Comisiunii Monumentelor Istorice. Pronaosul este aici similar cu acel al Bisericii Domnești din Argeș în forma ei de la origine și cu acel al bisericii din Nicopol, care știm că au avut amândouă la început câte două turle alăturate.

Zidurile acestei biserici sânt groase de peste un metru, cu toate că dimensiunile ei nu sânt tocmai mari. Ea are nouăsprezece metri lungime pe opt metri lărgime, socotite în exterior.

Turla pantocratorului avea la origine zece laturi formând un poligon regulat; forma ei s'a regăsit cu ocasia lucrărilor din ultimii ani, ceia ce a permis reconstituirea ei.

Basa turlei are o conformație pe care nu am întâlnit-o până acum și care e destul de rară în țara noastră; partea ei inferioară formează în plan un pătrat, iar partea ei superioară devine octogonală prin teșirea colțurilor; ea este decorată cu firide scurte. Peste ea se ridică tamburul vertical al turlei, care e poligonală și are zece laturi și zece ferestre. În interior turla e rotundă pe pandantive.

Nu vedem aici construcția pe „trompe d'angle"

adecă cu colțurile teșite ca la Tismana și la pantocratorul Episcopiei din Argeș, cum am fi putut să ne așteptăm, fiind dată forma exterioară a basei cu colțurile teșite.

Decorul fațadelor nu diferă mult de cele descrise în grupele precedente; găsim și aici brâul orizontal care desparte zidurile exterioare în două registre de firide destul de largi. Arcurile în semicerc la ambele registre sânt formate din cărămizi drepte, iară nu rotunjite, de asemenea și pilaștrii verticali cari le despart și cari sânt și ei compuși din cărămizi simple așezate în lung. În această privință, decorul acestei biserici este mai puțin evoluat decât acel de la Mărcuța și de la Mihai-Vodă și mai aproape înrudit cu acel de la bisericile din grupele anterioare.

Brâul este compus dintr'un „tor" format din cărămizi convexe, supt care se află trei rânduri de cărămizi așezate diagonal și formând zimți; acești zimți nu se repetă și de-asupra torului, cum este la Căluiu.

Soclul este, ca și la bisericile precedente, compus din cărămizi concave, așezate pe muche.

Cornișele s'au regăsit la basa turlei și la absidiolele altarului; ele nu diferă de cele precedente. Cornișa principală este complect distrusă din causa supraînălțării zidului, care s'a făcut probabil în veacul al XIX-lea.

Fațada principală a acestei biserici este bine păstrată, afară de ușa care a dispărut. Ea se află într'o firidă mai mare și mai înaltă decât celelalte, care taie brâul orizontal și îl întrerupe. În partea superioară a acestei firide se afla zugrăvit hramul bisericii, care a dispărut.

Ferestrele au chenare de piatră în mare parte deteriorate sau lipsă; ferestrele sânt simple, fără sculpturi, nici profile de piatră: în registrul superior al firidelor se pare că nu au fost **rosete**.

Pisania originală lipsește.

Cercetările făcute cu ocazia lucrărilor de restaurare au arătat că zidirea acestei biserici e din cărămizi foarte mari, de șapte până la opt centimetri grosime, 40 pe 50 centimetri, în genul celor găsite la Stănești și formând acolo pardoseala interioară; decorul exterior din cărămizi de 4,5 până la 5 centimetri grosime este aplicat la suprafață spre a forma firidele, brâul și cornișele.

S'a mai găsit că temeliile acestei biserici sânt formate din pietre mari de formă paralelipipedică, având un metru până la un metru și jumătate lungime și 50 până la 60 centimetri înălțime. Aceste pietre, după forma lor, par a fi de origine romană; poate ca și cărămizile mari din interiorul zidurilor: ele provin poate de la un castru în ruină, al cărui material s'a utilisat la construcția bisericii.

Interiorul bisericii este frumos proporționat, însă în stare foarte rea; pe păreți se văd urmele mai multor straturi de zugrăveli suprapuse, executate la diferite epoci, dar care nu par de mare valoare. Această biserică a fost de sigur adesea ori transformată și reparată. Săpăturile făcute în anii din urmă au dat la iveală temeliile unei clopotnițe cu o scară rotundă, care fusese adăugată în fața bisericii. S'au mai găsit și urme din chiliile foastei mănăstiri, distrusă de apele Jiiului, care curge în apropiere.

* * *

Biserica Mănăstirii Tutana în județul Argeș este clădită tot în timpul Domniei lui Mihnea-Vodă, în 1589 (fig. 128-147).

Ca plan, ea nu diferă principial de cea din Bucovăț, însă ca proporții generale și ca dimensiuni deosebirile sânt mari.

Dimensiunile sânt de 22,50 metri ungime pe 7,60 metri lărgime, măsurată în exterior.

O simplă privire a ambelor planuri ni arată că, pe când Bucovățul are un plan strâns, bizantin, care tinde a se apropia de pătrat, Tutana are, din contra, un plan tras în lungime.

Aceste deosebiri se constată și la dimensiunile verticale, care la Bucovăț sânt relativ mici, biserica fiind scundă, la Tutana foarte mari, zidurile exterioare fiind înalte de aproape zece metri până la cornișă.

Aceste dimensiuni impunătoare dau bisericii oarecare asemănare ca proporții cu monumentele din Moldova care sânt și ele trase în lungime și în înălțime.

Naosul presintă tot conformația și structura sârbească și se asamănă cu bisericile de la Cozia. **Altarul** este simplu, fără absidiole. **Pronaosul** este bine desvoltat și aproape pătrat; pe la mijlocul lungimii lui el presintă în ambele părți două picioare de zid care nu se pot explica decât dacă admitem că peste ele se află un arc transversal asămănător cu acela de la pronaosul bisericii mănăstirii Dealului. Pe partea din spre Răsărit a pronaosului se află și astăzi două turle mici alăturate; ele sânt de lemn ca și turla pantocratorului și toată partea superioară a b sericii, căci bolțile au dispărut peste tot. Atât disposiția de astăzi a pronaosului, cât și locul unde se găsesc turlele mici ne îndreptățește să credem ca și la origine existau două turle mici de zid așezate într'o parte și într'alta a unui arc longitudinal aflat în axul însuși al bisericii, întocmai după disposiția aflată la pronaosul bisericii de la Mănăstirea Dealu; com-

parația cu pronaosul de la Bucovăț ni arată deci deosebiri considerabile, care sânt datorite diferenței ce există în forma dimensiunilor pronaosului la ambele biserici. Într'o parte, la Bucovăț, pronaosul mic dreptunghiular așezat în lărgime nu cere spre a fi boltit decât un arc longitudinal peste care se pot răzima, într'o parte și într'alta, turlele, pe când la Tutana, din causa dimensiunilor mai mari ale pronaosului, a trebuit să se arunce un arc transversal care să reducă spațiul liber și să permită clădirea peste el a acelui arc longitudinal necesar proptirii celor două turle alăturate.

Cercetările ce s'au făcut la această biserică au arătat că la origine un zid despărția naosul de pronaos, după cum există unul și la biserica Mănăstirii Dealului și la toate bisericile din această epocă; acel zid s'a dărâmat spre a se mări spațiul interior, ca și la biserica Mihai-Vodă și la altele.

Decorul exterior este asămănător cu acel ce am studiat la bisericile precedente: Două registre de firide destul de largi și înalte sânt despărțite printr'un brâu orizontal puternic. Firidele de la registrul inferior sânt compuse din cărămizi simple, pe când la registrul superior picioarele verticale dintre firide sânt formate din cărămizi rotunjite, ca la Mărcuța. Cercurile firidelor la ambele registre sânt însă toate formate din cărămizi drepte. Avem prin urmare aici un exemplu care întrunește în același monument ambele feluri de firide usitate în veacul al XVI-lea, atât cele din prima epocă, cât și cele, mai evoluate, din ultima epocă.

Mai e de observat că firidele de la ambele registre, cu toate că sânt egale ca lărgime, nu se suprapun, ci, din contra, axele lor alternează astfel că picioarele verticale ale registrului de sus corespund cu axele arcurilor de la cele de jos, și vice-versa.

Brâul este compus dintr'un tor convex, astăzi tencuit și încadrat de-asupra și dedesuptul lui prin câte trei rânduri de cărămizi aparente așezate în diagonală și formând dinți de ferăstrău.

Soclul este format din cărămizi concave, așezate pe muchi.

Cornișa principală este astăzi ascunsă supt o scafă tencuită, supt care se va putea găsi probabil conformația ei originară.

Ferestile sânt înguste și foarte înalte, cu chenare de piatră simplă neprofilată.

Rosetele de piatră de la registrul superior de firide sânt încă la locul lor. Ele sânt pătrate, și partea perforată formează o floare rotundă, compuse din motive geometrice.

Turlele și bolțile, după cum am spus, au dispărut complect.

Acoperișul actual este de șindilă.

Trebuiește să menționăm aici frumoasa composiție a fațadei principale a acestei biserici, astăzi însă în parte ascunsă de pridvorul ce i s'a așezat în față în veacul al XIX-lea.

Avem și aici ca la Bucovăț în dreptul ușii de la întrare un arc mai larg și mai înalt, care trece mai sus de brâul orizontal; acesta, în loc de a fi întrerupt, așa cum l-am văzut la biserica din Bucovăț, se întoarce în unghiu drept spre partea superioară și ocolește arcul cel mare, formându-i acestuia un chenar frumos. Vedem aici desăvârșit realisată ideia încă incomplect exprimată la Bucovăț.

În apropierea acestei biserici se mai văd rămășițele unei clopotnițe care pare a fi din veacul al XVI-lea. Ea este în parte scufundată în pământ și amenințată a se prăbuși complect. E un turn pătrat, având la partea inferioară o trecere în formă de arc în semi-cerc, care constituia probabil la origine întrarea în curtea mănăstirii. Această trecere este astupată cu o zidărie de cărămidă, care a împiedecat până astăzi prăbușirea părții de sus, în care se aflau de sigur clopotele, căci e deschisă pe cele patru laturi prin ferești largi în arc de cerc.

Se mai văd pe fețele exterioare fășiile de cărămizi aparente orizontale, alternate cu fășiile tencuite care sunt despărțite în dreptunghiuri prin cărămizi aparente așezate vertical și două câte două.

Această clopotniță, împreună cu rămășițele celei de la Mihai-Vodă din București, sunt, credem, singurele urme ale clopotnițelor din veacul al XVI-lea ce au mai rămas până astăzi; la Târgoviște, în apropierea bisericii Stelea să află o altă clopotniță care se asamănă în părțile inferioare cu cele citate mai sus și care e probabil tot din veacul al XVI-lea.

La foasta mănăstire Gorgota lângă Târgoviște se mai vede un arc asămănător cu cele de mai sus, care este tot din veacul al XVI-lea.

* * *

BISERICILE DIN GRUPA A DOUASPREZECEA: NAOS ÎN FORMĂ DE TREFLĂ CU O TURLĂ. PRONAOS MAI DESVOLTAT. Bisericile din această grupă nu au unitate de concepție între ele, ca acelea din grupele precedente, nici asămănare în ceia ce privește aspectul lor exterior.

Le-am grupat împreună, fiindcă ele par a fi clădite cam în aceiași vreme și fiindcă particularitatea pe care o presintă, cu pronaosul care se întinde în lături, este nouă în această epocă și destul de rară. Ne amintim că am mai întâlnit-o în epoca anterioară, la începutul veacului al XVI-lea, la Lo-

pușnia și, mai desvoltată, la Biserica Episcopală din Argeș.

Din cele câteva biserici grupate aici avem unele care urmează caracteristicele stilului vechiu (Paraclisul Coziei și biserica din Târgșor, asupra căreia nu avem însă nicio indicație de dată). Alta urmează, în dimensiuni mai reduse, Biserica Episcopală din Argeș în ceia ce privește planul (biserica din Cobia), pe când ca decor exterior ea iese cu totul din cadrul bisericilor care compun stilul vechiu din Muntenia; nici fâșiile de cărămizi aparente alternate cu fâșii tencuite, nici cărămizile verticale, nici brâu, nici soclu, ca la bisericile studiate mai sus; ci numai firide lungi și înguste, cam ca la Cotmeana, și toată biserica îmbrăcată în cărămizi smălțuite în trei nuanțe.

* * *

Paraclisul Mănăstirii Cozia, clădit, în 1594, de către ieromonahul Amfilohie, este un edificiu foarte mic, așezat la catul întâiu al clădirilor Mănăstirii, în colțul din spre Sud-Est; el nu are mai mult de opt metri lungime totală, împreună cu pronaosul, și se compune din **naosul** în formă de treflă care comunică printr'o trecere arcuită cu **pronaosul** așezat în lărgime și boltit în formă de cilindru, având axul perpendicular pe axul bisericii, ca la Căluiu (fig. 148-158).

Naosul, redus la cea mai simplă expresie, nu are travee secundară spre Apus, ca bisericile precedente, iar pronaosul, prin forma și dispoziția sa în i me nu samănă cu niciunul din monumentele de până acum.

Turla de pe naos are proporții foarte reușite și amintește pe aceia a bolniței vecine. E compusă ca și aceasta dintr'o basă cubică, având pe taturile ei desemnat câte un arc de cerc amintind școala sârbească și dintr'un tambur vertical, cu opt laturi cu ferestre lungi.

Decorul exterior se înrudește mult cu acel al bolniței lui Radu Paisie. Aceleași proporții frumoase, aceiași eleganță și sveltețǎ. Firide arcuite lungi și înguste, încoronate cu cornișe bine proporționate, urmând tehnica vechiului stil din veacul al XVI-lea. Brâul lipsește, ca și la bolniță, care se pare că a servit drept model meșterului care a ridicat acest mic, dar prea frumos monument.

Interiorul are aceleași proporții svelte ca și exteriorul și este în întregime zugrăvit în frescă.

La basa turlei se văd, din interior, patru mici ferestre, care par a fi fost deschise la origine; astăzi ele sunt însă astupate, căci răspund supt învelitoarea de șindrilă. Am observat aceiași particularitate și la bolnița Coziei, și e probabil că cercetări viitoare ar duce la găsirea formei originale a acoperișului, care s'a supraînălțat când a fost refăcut din șindrilă, care cere pantă repede.

Biserica din Târgșor, ale cării ruine se mai văd la marginea drumului ce duce din Ploești spre Apus, nu ni dă nicio indicație asupra datei clădirei ei. Ea ar putea fi și din veacul al XVII-lea, căci găsim, până în mijlocul acestui veac, biserici al căror decor urmează tot caracteristicile vechiului stil din veacul al XVI-lea. Dacă clasificăm aici acest monument, este din causă că proporțiile joase ale zidurilor și simplicitatea decorului exterior, atât de puțin evoluat, ni se par mai mult din veacul al XVI-lea, cu toate că forma planului și stângăcia traseului său ar putea indica o perioadă de transițiune, cum e aceia din prima jumătate a veacului al XVII-lea, pe care o vom studia mai departe.

Planul acestei biserici se presintă, cum am spus, destul de diferit de cele studiate până acum; numai **naosul** urmează principial normele cunoscute, însă absidele laterale au o conformație defectuoasă, arcurile acestor abside au o rază prea mare, așa că nu sânt decât niște segmente de cerc în loc de a fi semicercuri ca în configurația obișnuită, constatată la bisericile studiate până acum.

Resultă din acest traseu greșit că racordarea acestor segmente de cercuri cu pereții bisericei se face în mod stângaciu și după un unghiu obtus, ceia ce îngreunează execuția arcurilor de descărcare care susțin turla și care nu mai sânt cilindrice; mai resultă că masivele de zidărie care primesc greutatea turlei sânt rău conformate pentru a resista presiunilor, ceia ce se poate ușor constata din planul bisericii, dacă îl comparăm cu alte planuri similare.

Nu se mai găsește astăzi nicio urmă de bolți: nu se poate deci cunoaște configurația originală a bisericii. Se poate să nu fi fost turlă pe naos, ca la biserica diu Bălteni; se mai poate ca naosul să fi fost boltit cilindric, ca la Cotmeana; în acest din urmă cas, conformația defectuoasă a punctelor de racordare dintre absidele laterale și pereții drepți nu mai are aceiași importanță.

Pronaosul este desvoltat în lărgime ca la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, dimensiunile sunt însă aici mai mici; forma pronaosului în plan pare să fi fost un pătrat; astăzi partea din spre Apus a dispărut complet și nu mai este cu putință a se reconstitui forma sa primitivă. Lungimea probabilă a bisericii la origine trebuie să fi fost de aproximativ douăzeci de metri. Dacă s'ar face săpături, s'ar regăsi poate unele indicii care ar lămuri această problemă; de sigur trebuie să fi fost

aici puncte interioare de sprijin, căci un spaţiu pătrat având dimensiuni relativ mari nu se poate bolti dintr'un singur element, cilindru, calotă sau altul, mai ales dacă bolta trebuie să susţină şi o turlă sau mai multe turle, cum pare a fi fost casul aici, dacă o comparăm cu casurile asămănătoare de la biserica episcopală din Curtea-de-Argeş sau de la Cobia.

Decorul exterior al faţadelor este relativ bine conservat. El este executat dintr'o frumoasă zidărie de cărămidă în fâşii orizontale alternate, unele aparente, altele tencuite şi întrerupte prin cărămizi-aşezate vertical. Nu găsim aici nici firide, nici arcade oarbe, ci numai un brâu puternic, care încinge păreţii pe la jumătatea înălţimii lor.

Soclul e simplu, fără profile; **cornişele** au dispărut; **uşa** şi **chenarele de la fereşti** de asemenea.

Pe păreţii interiori nu se vede nicio urmă de zugrăveală. Trebuie notat că în tot cursul veacului al XVI-lea nu am întâlnit, afară de aceia de la Mănăstirea Valea, nicio biserică lipsită, în decoraţia faţadelor, de firide, cum este cazul bisericii din Târgşor; în veacul al XVII-lea, vom găsi un cas asămănător la biserica mănăstirii Cornetu, clădită de Matei Basarab. Ea are însă un plan şi o composiţie cu totul diferită, cu o clopotniţă pe pronaos şi o scară laterală aşezată într'un turnuleţ alipit în exterior pe faţada din spre Nord.

Cu toate că este clădită pe la mijlocul veacului al XVII-lea, această biserică urmează însă ca decor exterior arhitectectura veacului al XVI-lea, şi credem că biserica din Târgşor este clădită în acelaşi veac.

* * *

Biserica din Cobia, din judeţul Dâmboviţa, este clădită în 1572 de către jupan Badea Postelnicul. E singurul monument din această grupă care ni permite un studiu mai amănunţit al dispoziţiei planului sau şi al composiţiei structurii sale, care sunt mult mai interesante decât par la prima vedere. Dificultatea de a reconstitui ipotetic acest monument este mărită prin lipsa complectă a bolţilor şi a elementelor interioare ale pronaosului; într'adevăr numai zidurile exterioare sânt încă în picioare, iar părţile superioare, acoperişul, turla de pe naos, sânt toate din emnărie şi şipci, refăcute probabil în veacul al XIX-lea (fig. 162-173).

Planul este compus dintr'un **naos** în formă de treflă, peste care se afla altă dată turla pantocratorului; **altarul** simplu este prevăzut în spre Nord cu o firidă mare, care serveşte drept proscomidie; în dreptul ei şi în partea exterioară s'a ridicat într'o epocă nedeterminată un masiv de zidărie spre a propti zidul slăbit din causa golului prea mare făcut în zid de nişa proscomidiei. În spre Apus naosul nu presintă arcada secundară interioară pe care am întâlnit-o până acum, în mod aproape constant, la toate bisericile cu planul în treflă. Între naos şi pronaos se găseşte aici o arcadă scundă în locul uşii obişnuite.

Pronaosul, foarte încăpător, este pătrat. Cercetările făcute de noi în 1929 supt pardoseala bisericii au dovedit că la origine se aflau aici doi stâlpi interiori cu ajutorul cărora s'a boltit acest spaţiu pătrat de şase metri pe şase.

E uşor de văzut că principiul constructiv este acelaşi ca la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeş; pătratul pronaosului este despărţit în mai multe elemente: un pătrat mai mic aşezat în ax şi delimitat de cei doi stâlpi împreună cu zidul despărţitor din spre naos şi împrejurul acestuia o zonă periferică încunjurând acel pătrat pe trei laturi. Pe pătratul mic se razimă o turlă, iar pe spaţiul din spre Apus, spre întrare se aflau încă două turle mai mici. Această dispoziţie ni este confirmată de singurul document care ni-a rămas şi care ni arată înfăţişarea monumentului sculptat în lemn pe uşa acestei biserici, care se găseşte astăzi la Museul mănăstirii Sinaia. Ea ni arată lămurit că biserica avea patru turle întocmai ca Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeş. Singura diferenţă este că turla din centrul pronaosului se razimă aici numai pe doi stâlpi şi pe zidul intermediar între naos şi pronaos, pe când la Curtea-de-Argeş ea se razimă pe doisprezece stâlpi isolaţi. Regăsim aici principiul realisat pentru prima oară cu atâta măestrie de către Meşterul Manole.

Găsim o dispoziţie de plan similară la unele biserici de la Muntele Athos, la Stavronichita şi la Grigorìu; de asemenea la biserica mare a mănăstirii Hurezi, unde însă nu există turlele mici, ci numai cea din centrul pronaosului. Trebuieşte observat că la Cobia se pare că turlele mici din faţă erau aşezate una lângă alta, iară nu ca la Curtea-de-Argeş, unde ele se găsesc pe cele două colţuri din spre Apus ale pronaosului.

Vom regăsi o dispoziţie similară a turlelor mici la biserica mănăstirii Gura Motrului din Mehedinţi, clădită de Matei Basarab, unde turlele sânt încă bine păstrate. Cam aceiaşi dispoziţie pare a fi fost şi la biserica din Brebu, în Prahova, unde turlele însă au dispărut şi sânt înlocuite cu altele de lemn.

Astfel săpăturile făcute în pronaosul de la Cobia

---

[1] Vezi N. Iorga, *Două biserici dâmboviţene, B.C.M.I.*, fasc. no. 59, p. 20.

au confirmat în totul ipotesa făcută anterior, iar sculptura de pe ușa bisericii a confirmat-o încă odată, arătându-ni forma originală a bisericii la întemeiarea ei.

Decorul exterior al bisericii este compus din **firide** lungi și foarte înguste, simple, mergând de la soclu până la cornișă, fără brîu orizontal, întocmai ca la Cotmeana lui Mircea-cel-Bătrân.

Materialul însă e deosebit de acel ce l-am văzut întrebuințat până atunci: cărămizile sânt toate aparente și smălțuite în trei nuanțe bine armontisate, fără preocupare de o composiție basată pe aceste colori, de oare ce ele sânt amestecate între ele în mod uniform. Colorile sânt: verde mai închis și mai deschis, galben și cărămiziu.

Soclul e simplu, fără profile; **cornișele** au dispărut.

Ușa e cu un chenar de piatră simplă, fără sculptură.

Ferestrele sânt astăzi fără chenare de piatră, și se poate să nu le fi avut nici la origine.

De-asupra ușii de la intrare vedem o firidă mai largă ca la Bucovăț și Tutana, însă mai rudimentar concepută și de o composiție inferioară acestora. O pisanie de piatră este așezată deasupra ușii, scrisă cu litere frumoase și încunjurată cu un chenar cu arabescuri orientale. În firida de de-asupra este zugrăvit chipul Sfântului Nicolae, hramul bisericii.

În fața bisericii se află astăzi un mic pridvor pe stâlpi; el însă nu este de la origine, ci probabil din veacul al XIX-lea. De altfel chipul bisericii, representat pe ușa de lemn ni-o arată fără pridvor.

Această ușă de lemn sculptat este unul din cele mai vechi documente de acest gen păstrat până astăzi. Lucrările din lemn sculptat din această epocă sânt într'adevăr foarte rare.

Interiorul bisericii este cu totul desfigurat: lipsesc bolțile și arcurile, lipsesc și zugrăvelile. E probabil ca această biserică a fost distrusă sau a ars într'o epocă nedeterminată și că a rămas multă vreme părăsită și expusă intemperiilor, ca atâtea altele, înainte de a i se face reparația care ni-a păstrat până astăzi rămășițile ei.

Distrugerea acestui monument este o mare pierdere pentru arta noastră, căci el se arată a fi fost unul din cele mai interesante și de sigur cel mai original din această epocă. Așa cum îl vedem representat pe ușa bisericii, el ni dă „o impresie de sprintenă și veselă armonie", după expresie atât de fericită a d-lui N. Iorga, în studiul citat mai sus.

Meșterul care l-a ridicat era de sigur un artist de samă, căci a fi avut îndrăzneala de a lua drept model splendida ctitorie a lui Neagoe de la Curtea-de-Argeș și a fi reușit să dea o reducere a ei, cu materiale mult mai modeste și în proporții mult mai mici, dovedește din partea meșterului o cunoștință desăvârșită a artei lui și un simț al măsurii care așează pe acest artist anonim în rândul celor mai iscusiți dintre acei cari au contribuit la propășirea artei românești în Muntenia.

Între toate bisericile din această epocă, remarcabilă tocmai prin caracterul unitar al monumentelor pe care le-a produs, singură biserica din Cobia ni arată un tip diferit de celelalte și care pare a fi fost o excepție aproape unică în veacul al XVI-lea.

UN TIP ISOLAT: BISERICA DOMNEASCĂ DIN TÂRGOVIȘTE.

Cele patru grupe de mai sus cuprind aproape toate bisericile care ni-au mai rămas din veacul al XVI-lea, căci foarte multe din ele au dispărut. D. G. Balș, în cercetările sale, a găsit menționate în „Istoria bisericii române" a d-lui N. Iorga peste patruzeci de biserici din acest veac, despre care nu ni-a mai rămas nicio urmă [1].

Din punct de vedere cronologic, trebuie să pomenim aici Biserica Domnească din Târgoviște, întemeiată de Petru-Vodă Cercel în anul 1583. Acest important monument, atât ca dimensiuni, cât și ca plan și ca înfățișare exterioară, nu presintă niciunul din caracterele vechiului stil din Muntenia. Într'adevăr planul, în loc de forma obișnuită în treflă, este în formă de „cruce greacă"; ca înfățișare exterioară, ea nu presintă cunoscutele jocuri de cărămizi aparente, caracteristice veacului al XVI-lea, ci, din contra, e o biserică în întregime tencuită, și cercetările făcute supt tencuială arată în afară de pridvor o zidărie de cărămizi ordinare care deci nu a fost la origine aparentă și apoi tencuită la o altă epocă, ci a fost tencuită de la început. Decorul exterior este acel al bisericilor din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea. Două rânduri de chenare din ciubuce rotunjite suprapuse și despărțite printr'un brâu orizontal. Arcaturile au profile rotunjite *(boudins)*, adecă geometricește „tores", care formează chenare duble de jur împrejurul firidelor. La întrare, biserica are un pridvor deschis cu arcade pe stâlpi octogonali de cărămidă. Într'un cuvânt Biserica Domnească din Târgoviște este de tip constantinopolitan, fără sinuri; ea desemnează forma crucii, atât în plan, cât și în spațiu; e o biserică cu frontoane rotunjite, de același tip cu Biserica Domnească din Argeș și cu vechea Mitropolie din Târgoviște. Nu o putem cu niciun chip clasifica printre bisericile de stil vechiu din veacul al XVI-lea, căci nu are niciunul din caracterele acestora, ci, din contra, se asamănă, cum am văzut, ca plan, cu unele biserici dintr'o epocă anterioară, pe de-o parte, și ca înfățișare exterioară cu altele din veacul al XVII-lea, pe de altă parte. Credem că acest monument a fost restaurat în veacul al XVII-lea, probabil de către Matei Basarab, care a mai clădit sau restaurat o altă biserică de același tip și anume biserica Sfântul Dumitru din Craiova. Se știe că Biserica Domnească din Târgoviște a mai fost restaurată mai târziu, în 1698, de către Constantin Brâncoveanu (fig. 174—184).

Se poate să fi existând încă unele părți ale bisericii lui Petru Cercel, dar cercetările de până acum nu au dat la iveală nicio urmă din veacul al XVI-lea și nici nu s'au găsit nicăiri soluțiuni de continuitate care să indice punctele de legătură eventuale dintre zidăriile din diferitele epoci ale veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, când acest monument ar fi suferit poate oareșicare transformări.

O altă ipotesă ar fi că Biserica Domnească din Târgoviște să fi fost clădită de către un meșter din epoca lui Petru Cercel, inspirându-se de la Mitropolia Veche din același oraș, zidită de Neagoe Basarab și terminată, se crede, de Radu Paisie [2]. Decorul exterior de astăzi ar fi din epoca lui Constantin Brâncoveanu, când biserica a fost restaurată (fig. 174-184).

Descrierea Bisericii Domnești din Târgoviște. — Acest important monument este, cum am arătat mai sus, o biserică de tip constantinopolitan în formă de „cruce greacă" de o potrivă cu Biserica Domnească a lui „Negru-Vodă" din Curtea-de-Argeș, cu pridvorul în plus, ca și vechea Mitropolie din Târgoviște a lui Neagoe Basarab, ca și biserica Sf. Dumitru din Craiova a lui Matei Basarab. Avem aici aceiași composiție a **naosului**, cu turla pantocratorului răzimată pe patru stâlpi interiori izolați, același **altar** cu absidiolele laterale; aceleași frontoane rotunjite în fațadele laterale.

Pronaosul este așezat tot în lărgime, ca și la celelalte biserici pomenite mai sus, și este constituit la fel, cu mici diferențe; avem și aici două turle egale, cum a fost probabil la Curtea-de-Argeș și cum ni arată documentele că a fost și la biserica Mitropoliei din Târgoviște și la Sf. Dumitru din Craiova.

Pridvorul este aici altfel conformat decât la Vechea Mitropolie din Târgoviște și se asamănă mai

[1] Vezi N. Iorga, *Istoria Bisericii Române.*

[2] V. Drăghiceanu, *Monum. Istorice din jud. Dâmbovița.*

mult cu acel de la Sf. Dumitru din Craiova și în genere cu pridvoarele bisericilor din veacul al XVII-lea. El are cam aceleași dimensiuni ca și pronaosul aceleiași biserici și e format din arcade deschise, răzimate pe stâlpi de cărămidă, de formă octogonală în plan, și este boltit cilindric. Atât forma stâlpilor, cât și a bolții ar indica veacul al XVII-lea, unde se întâlnesc adesea ori — (Biserica Doamnei București), Cotroceni, Dintr'un Lemn, Flămânda (Argeș), Strâmbeanu (Dâmbovița), Brădești (Dolj), pe când în veacul al XVI-lea știm că pridvoarele sânt foarte rare și au forme și dispoziții cu totul altele (bolnița Coziei, Snagovul, Vechea Mitropolie din Târgoviște) și în veacul al XVIII-lea pridvoarele, foarte numeroase, se fac cu arcade largi pe coloane rotunde de piatră cioplită și sculptată, iar bolțile în genere cu calote pe pandantivi (Hurezi, Cozia). Trebuie să observăm frumoasa soluțiune găsită aici pentru ușa de la intrare în pridvor cu icoana hramului într'o firidă așezată de-asupra ușii, dispozițiune asămănătoare cu aceia de la biserica Sf. Dumitru din Craiova, care a fost însă schimbată la restaurarea acesteia în veacul al XIX-lea.

Mai este de observat că, în configurația exterioară a altarului cu cele două absidiole laterale, la bisericile de tip constantinopolitan întâlnim la noi în țară două soluțiuni: prima este aceia de la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș; ea are absidiolele mai joase, acoperite cu învelitori distincte. Această soluțiune, mai clasică decât cealaltă, o regăsim și la unele biserici în formă de treflă, cum este Bucovățul de lângă Craiova și Curtea Veche din București. A doua soluțiune, care este aceia de la Vechea Mitropolie din Târgoviște și de la biserica Sf. Dumitru din Craiova (cea dărâmată, iar nu cea reclădită), are absidele înălțate până la cornișa principală a bisericii, așa că învelitoarea lor se confundă cu aceia a altarului. Acesta este și casul Bisericii Domnești din Târgoviște, pe care o studiem aici. Această a doua soluțiune e mai puțin perfectă decât prima și dă naștere la dificultăți de traseu în execuția șarpantei de lemn de supt învelitoare. Mai întâlnim această a doua soluție și la unele biserici în formă de treflă, cum este aceia din Snagov și biserica Mihai-Vodă din București, și în toate casurile se pot constata defectele ce resultă din această soluțiune în forma învelitorii.

Se poate însă ca această a doua soluțiune să fi fost la origine altfel aplicată, și anume prin așezarea directă a învelitorii de olane sau de plumb de-a dreptul pe bolți și fără intermediarul șarpantei de lemn, care este un material rigid, cerând planuri și suprafețe geometrice, pe când olanele și plumbul sânt materiale mult mai maleabile, care se pot aplica pe orice forme și suprafețe.

Materialele și procedeele de construcțiune sânt cele cunoscute, însă cărămida aparentă a dispărut; ea este peste tot acoperită cu tencuială. Piatra este puțin întrebuințată: o vedem numai la chenarele ușilor și ale ferestrelor, ca la bisericile din vechiul stil; ea este cu profile simple și decorate foarte sobru, în motive geometrice, linii sau flori stilisate.

Plastica monumentală diferă mult de acea a bisericilor în stil vechiu. Dimensiunile impunătoare și proporțiile masive ale acestui monument contrastează cu dimensiunile în genere reduse și cu proporțiile trase în lungime ale bisericilor cu planul în formă de treflă; de asemenea și decorul exterior în întregime tencuit, unde nu mai găsim fâșiile alternate de cărămidă aparentă și de piatră sau de tencuială ale bisericilor de până acum. Acest nou caracter apropie încă acest monument de acelea din veacul al XVII-lea.

Plastica decorativă în sine nu diferă mult de aceia pe care o cunoaștem, cu deosebire că decorul exterior este aici în întregime tencuit și monocrom, în opoziție cu alternarea de cărămidă și tencuială pe care am studiat-o la bisericile de până acum; în afară de aceasta, compoziția fațadelor, forma și profilatura diferitelor elemente este aceiași ca mai înainte. Se poate spune că ea imitează întocmai plastica monumentelor din epoca anterioară. Nu putem precisa cum a fost această plastică la întemeierea acestui monument, nici cum și când a fost modificată prin diferitele restaurări pe care le-a suferit.

Detalii. — Soclul este relativ puțin desvoltat și este decorat cu un profil destul de simplu.

Ferestile au chenare de piatră profilate fără sculptură.

Ușile de asemenea. Aici se mai găsesc ceva ornamente sculptate, rosete săpate, sau nasturi cu relief. Arcurile superioare de la uși sunt în formă de acoladă, ceia ce ar da de bănuit că au fost restaurate în veacul al XVIII-lea.

Fațadele sunt decorate cu două registre de panouri suprapuse, despărțite la mijloc printr'un brâu orizontal. Chenarele panourilor sunt formate din ciubuce rotunjite *(tore)*, duble la arcuri și triple la picioarele verticale. Registrul inferior este compus din panouri dreptunghiulare și cel superior din arcade în semi-cercuri.

Brâul este în genul celor din veacul al XVI-lea, cu singura deosebire că este tencuit. Această

composiţie a faţadelor ni este cunoscută din veacul al XVI-lea.

Am întâlnit-o la biserica Mănăstirii Dealului şi la Episcopala din Argeş, executată în piatră; am mai întâlnit-o la bisericile în stil vechiu, executată în cărămizi aparente alternate cu tencuială, şi nu este aici decât o nouă transpunere a aceloraşi forme în materiale diferite. Trebuie să observăm că brâul orizontal este cotit în sus şi în unghiu drept în faţa pridvorului, ale cărui arcade sunt mai înalte decât panourile din registrul inferior. Această dispoziţiune decorativă se întâlneşte foarte adesea ori în veacul al XVII-lea, însă nu am găsit-o în nicio biserică din veacul al XVI-lea.

O primă încercare în acest sens, o intenţie care abia dacă se poate pune alături de casul de faţă, este motivul deja pomenit cu cotirea brâului în dreptul arcadei principale de la uşa de intrare a bisericii din Tutana.

Cornişele sânt după tipicul cunoscut la bisericile bizantine; aceleaşi ca în vechiul stil, însă tencuite. Aici mai mult ca la celelalte elemente decorative din faţade un atare procedeu pare lipsit de logică şi este o imitaţie fără justificare.

Rosetele de la ferestrele din registrul superior al faţadelor nu există aşa cum le cunoaştem din veacul al XVI-lea. Găsim aici în locul lor ferestre dreptunghiulare mai mici, care nu par a fi de la origine, căci locul lor nu corespunde cu axele arcadelor în faţadă; poate că ele au fost altă dată în flori sculptate şi ajurate, ca la multe biserici din veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea; astăzi însă aceste ferestre sânt fără chenarele lor de piatră, ceia ce s'ar putea interpreta în sensul că pietrele ajurate au fost cândva scoase de la locurile lor, poate fiindcă erau stricate.

Frontoanele laterale au cam aceiaşi conformaţie ca la Vechea Mitropolie din Târgovişte, cu trei ferestre alăturate aflate în centrul lor.

Turlele au proporţii robuste şi nu diferă mult de cele pe care le-am studiat la unele monumente anterioare.

Turla mare e în plan un poligon cu nouă laturi aşezate nesimetric faţă de ax. Celelalte două turle sânt octogoane regulate. Multe din ferestrele turlelor sânt astăzi zidite spre interior.

Arcadele pridvorului sânt în semicerc şi arcul propriu-zis este puţin retras faţă de planul zidului. Proporţiile lor sânt elegante şi totuşi robuste; **capitelele** stâlpilor sânt simple, de formă pătrată şi fără nicio profilatură sau teşitură; basele sânt la fel cu capitelele.

Interiorul bisericii este impunător prin frumoasele sale proporţii. În partea din faţă a naosului se află o tribună superioară, aşezată pe un sistem de arcuri şi de bolţi ingenios răzimate pe unul din cei patru stâlpi interiori şi pe o gingaşă colonetă de piatră. Această tribună era în comunicaţie directă cu Palatul Domnesc prin o uşă menajată în peretele din spre Nord la partea superioară. Locul e încă visibil. Scara interioară ce urcă la tribună este frumos lucrată din piatră, cu balustradă şi stâlpi sculptaţi în motive orientale, care par a fi din secolul al XVII-lea.

La altar spre proscomidie se mai află o gingaşă dispoziţie de arc trilobat, sprijinit într'o colonetă bogat sculptată, care pare a fi dintr'o epocă mai târzie.

În pronaos se află mormântul Doamnei Elena a lui Matei Basarab, sculptat într'o piatră în reliefuri puternice şi într'un stil Renaissance, cu amintiri gotice.

Resumat. — În epoca pe care am studiat-o aici am văzut ridicându-se o serie de biserici relativ mici, toate cu planul în formă de treflă şi presintând o mare unitate de stil. Se formează meşteri cu tradiţii locale, lucrând, mai ales la început, după principiile constructive moştenite de la vechea şcoală sârbească, dar cu încetul aceste amintiri dispar; apoi dimensiunile bisericilor cresc şi composiţia lor se amplifică. Dacă naosul rămâne aproape acelaşi ca structură, când cu, când fără absidiolele laterale, pronaosul din contra se desvoltă mai întâiu în lungime, apoi şi în lărgime; forma bolţilor care îl acopăr se adaptează dimensiunilor tot mai mari; când pronaosul se lărgeşte, puncte interioare de razim devin necesare.

Astfel am văzut planul acestor biserici inspirându-se la început de la tipul bisericii mari de la mănăstirea Cozia, trecând apoi cu lungirea pronaosului la acel al bisericii Mănăstirea Dealu şi, în sfârşit, cu lărgirea pronaosului la acel al Bisericii Episcopale din Curtea-de-Argeş.

Se pare însă că acest din urmă tip nu a servit ca model în această epocă decât în mod excepţional. Se poate însă ca monumentele urmând acest tip să fi fost mai numeroase şi că, din cause necunoscute, ele să se fi dărâmat şi să fi dispărut, cum a dispărut o mare majoritate din bisericile clădite în veacul al XVI-lea. Se mai poate ca unele din ele să fi fost desfigurate şi transformate prin adause ulterioare.

Din aceste consideraţii studiul monumentelor din veacul al XVI-lea este încă foarte incomplect, şi se poate ca cercetări viitoare să ajute la complectarea lui prin descoperirea supt tencuieli şi adause mai noi a altor biserici din această epocă. Se ştie că supt Domnia lui Matei-Vodă Basarab

s'a clădit mult, și de sigur că o parte din bisericile de atunci sânt transformări, restaurări sau amplificări aduse unor monumente mai vechi. Același lucru se poate spune și despre Domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu.

Faptul că de la mijlocul veacului al XVII-lea încoace monumentele sânt toate tencuite în întregime pe din afară și zugrăvite pe dinăuntru îngreunează de sigur cercetările, și numai în cas de reparații radicale se poate găsi prilejul de a face investigațiile necesare, săpături, sondaje în zidării, etc., care să permită identificarea zidăriilor din epocile mai vechi.

În tot timpul înfloririi vechiului stil din Muntenia, care, cum vom vedea mai tărziu, se întinde până la mijlocul veacului al XVII-lea, am găsit, în afară de rare excepții, o unitate remarcabilă, atât în composiția planului, cât și în arhitectura exterioară. De aici resultă la monumentele din acest stil o înfățișare caracteristică și originală. Analisa pe care am făcut-o mai sus ni-a dovedit că această arhitectură este tot atât de remarcabilă din punctul de vedere al logicei, adecă al adăptării formelor la materialul întrebuințat, ceia ce este încă o dovadă de valoarea acestei epoci din punctul de vedere al artei arhitecturale.

Originile elementelor arhitectonice ale acestui stil le găsim la monumentele din veacul al XIV-lea, la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș și la Biserica Mare a mănăstirii Cozia, apoi la Vechea Mitropolie din Târgoviște și mai ales la biserica mănăstirii Snagov, unde aproape toate elementele lui se găsesc deja întrunite, în afară de brâul orizontal și fâșiile alternate de cărămizi aparente și de tencuială cu cărămizile așezate în picioare. Nu e mai puțin adevărat însă că întreaga expresiune a stilului vechiu nu se realisează decât începând de la bolnița Coziei (1542).

Materialul de cărămidă este de o foarte bună și frumoasă calitate, perfect fabricată, cu o suprafață compactă și lucie, care îi asigură o durată îndelungată și o resistență mare la intemperii. Aceste cărămizi au forme potrivite cu nevoile; ele se adaptează și se pretează perfect la composiția tuturor profilelor, a soclurilor, a brâurilor, a arcurilor, a capitelelor, a baselor și a stâlpilor, așa că se poate spune că și composiția și forma tuturor elementelor arhitectonice sânt la aceste monumente consecința logică a materialului din care sânt alcătuite. Acest material, care este cărămida, ajunge la perfecție, atât în ce privește calitatea de fabricație, varietatea de forme, cât și ca mod de întrebuințare.

Dacă insistăm asupra acestui punct, este pentru că adaptarea formelor arhitectonice la materialul din care sânt făcute, pe de-o parte, și fasonarea acestui material pentru a fi perfect potrivit cu rolul ce este chemat a-l îndeplini în armonia generală a arhitecturii monumentelor, sânt calitățile primordiale care caracterisează tocmai epocile care au ajuns la o expresie desăvârșită, la ceia ce se chiamă „stilul". Și, dacă această armonisare între mijloacele și scopul urmărit o găsim așa de frumos realisată în veacul al XVI-lea, vom vedea mai departe că nu tot astfel va fi în prima jumătate a veacului următor.

Într'adevăr, în această perioadă, care se întinde de la începutul veacului al XVII-lea, când se pare că s'a clădit foarte puțin, și până la Domnia lui Matei Basarab, când s'a clădit mult, nu mai există „unitatea" care caracterisează veacul al XVI-lea, ci vom constata, din contra, monumente foarte diferite unele de altele, din care primele urmează tradiția „vechiului stil" din veacul precedent, cu planul în formă de treflă și cu decorul în cărămizi aparente orizontale și verticale, apoi altele care în aparență par a urma aceiași tradiție, însă care se mulțămesc a imita decorul exterior, zugrăvind cu văpsea roșie pe tencuială cărămizile de altă dată. Meșterii nu mai știau să fabrice frumoasa cărămidă din trecut, și erau obligați a o ascunde supt un veșmânt falș pe care represintau cu mijloace artificiale o imitație a arhitecturii vechi.

Tot în aceiași epocă o a treia serie de monumente sânt în întregime îmbrăcate în cărămidă aparentă, însă fără fâșiile alternate ale veacului precedent; unele din aceste monumente sânt clădite cu cărămizi de bună calitate, din care o parte a resistat până astăzi, altele din cărămizi mai slabe, care ulterior au trebuit să fie acoperite cu tencuială; decorul lor nu se depărtează mult de acel din trecut.

În sfârșit, o a patra serie de monumente sânt cele tencuite în întregime pe din afară: decorul lor exterior urmează tot formele cunoscute din trecut, în special formele inaugurate la biserica Mihai-Vodă din București, cu chenarele rotunjite formând cadre proeminente aplicate împrejurul panourilor.

În veacul al XVI-lea însă, aceste forme resultau în mod logic din technica proprie a cărămizii; aceasta rămânea aparentă în părțile profilate, asigurând prin calitatea ei durata și resistența la intemperii. În veacul al XVII-lea, din contra, procedeele se schimbă, pe când formele rămân aceleași. De aici resultă o nepotrivire între ele, o lipsă de logică ce ar clasifica această epocă printre cele decadente, capabile numai de a imita, iară

nu de a se adapta la condiţiuni noi şi de a creia. Trebuie să recunoaştem totuşi că în această epocă se căutau noi dispoziţii de planuri şi noi procedee de construcţii.

Prima jumătate a veacului al XVII-lea, din causele arătate mai sus, nu putea deci avea stilul ei, căci ea nu constituie o epocă de creaţie, ci de transiţie, în care varietatea procedeelor şi a formelor învederează mari sforţări în căutarea de noi mijloace de expresie. Ea ne duce la o renovare a tipurilor: din frământările ei va ieşi în a doua jumătate a veacului o serie de monumente importante presintând iarăşi o unitate destul de pronunţată, caractere bine definite şi o înfăţişare specifică—care ni va permite să le grupăm într'un **nou stil romănesc.**

*

Alte biserici din veacul al XVI-lea se mai găsesc, însă deformate sau transformate, la Cornăţel şi Găiseni în judeţul Dâmboviţa, la schitul Iezeru şi Dobruşa în judeţul Vâlcea, la Sadova Şegarcea în judeţul Dolj, la Turia-Buiceşti în judeţul Olt, etc., la Străjeşti şi în judeţul Romanaţi, etc. Alte monumente în afară de clopotniţile de la Tutana, Mihai-Vodă, biserica Stelea şi Gorgota, pomenite mai sus, case, cetăţi sau chilii de mănăstiri din secolul al XVI-lea nu s'au regăsit până acum (fig. 185-187).

La începutul veacului al XVII-lea vom întâlni o serie de biserici care urmează încă principiile vechiului stil din veacul al XVI-lea. Le vom studia în partea a treia a acestei lucrări. Acestea sânt: Zlătioarele, Arnota, Dintr'un Lemn, Cornetul în judeţul Vâlcea, Ciutura în judeţul Dolj, Flămânda în judeţul Argeş, Călineşti în judeţul Prahova, Bălteni şi Turbaţi în judeţul Ilfov, Goleşti în judeţul Muscel, Biserica Sfântul Dumitru şi Sfinţii Arhangheli din Craiova, etc.

Pe lângă documentele arhitectonice din acest volum, am mai adăugit la urmă reproducerea câtorva pietre de pe morminte, chenare de uşi în piatră, inscripţii (pisanii) şi câteva uşi în lemn sculptat. Aceste rare documente sânt, după cunoştinţa noastră, singurele care ni-au mai rămas din aceste epoci.

L'ÉVOLUTION DE L'ARCHITECTURE EN VALACHIE.

II.

L'ANCIEN STYLE DU XVI-ÈME SIÈCLE.

INTRODUCTION.

Avant d'aborder l'étude de la seconde période de l'art monumental en Valachie, jetons un rapide coup d'oeil sur la première période pour en résumer les principaux types, car ceux-ci constituent la base même de l'architecture de la Valachie pendant les siècles suivants.

Nous avons étudié les diférentes influences qui ont contribué à créer sur le sol roumain des monuments remarquables aux caractères bien définis et appartenant à des écoles d'art d'origines connues, émanant ou directement de Constantinople ou de Serbie, du Mont Athos ou des Balcans du Caucase ou de l'Arménie.

Réduites aux plus importantes, ces influences peuvent se résumer ainsi:

1. **L'influence directe de l'Ecole de Constantinople,** dont le produit parfait est l'Église Domnească de Curtea-de-Argeș. Caractères généraux: Plan central en forme de croix grecque, sans absides latérales, une tour au-dessus du naos, peut-être deux petites tours égales au-dessus du pronaos.

Décor extérieur en pierre non taillée, alternant avec des assises horizontales en briques apparentes; arcs et corniches en briques apparentes, avec de larges joints de mortier. C'est un héritage de l'epoque des Comnènes.

2. **L'influence serbe**, d'où résulte l'église contrale du monastère de Cozia. Caractères généraux: Plan treflé; une tour au-dessus du naos. Décor extérieur en pierre taillée et sculptée alternant avec des assises en brique apparente. C'est un héritage de l'École serbe du cnèze Lazare.

3. **L'influence balcanique,** qui nous donne la seule église de Cotmeana: nef à voûte cilindrique et porche à arcades, décor extérieur en brique apparente, relevée de disques en terre cuite émaillée. Type archaïsant, sans influence sur les époques suivantes.

4. **L'influence du Mont Athos,** qui nous donne l'église du monastère de Snagov. Elle réunit les caractères principaux du plan des deux premiers des types précédents: Plan central du type I, auquel s'ajoutent les absides latérales du type II. A ces éléments principaux se joint un grand porche à arcades. Deux tours principales et parfois d'autres tours plus petites. Décor extérieur exclusivement en brique apparente.

5. **L'influence serbe** comme plan et comme structure combinée à **l'influence arménienne,** comme décor extérieur en pierre de taille sculptée, nous donne encore l'église du monastère de Dealu: plan treflé avec une tour au dessus du naos et deux petites tours égales au-dessus du pronaos.

6. **Des influences à peu près semblables** à celles du point précédent, mais **plus complexes,** nous donnent un type à part et tout nouveau: Naos tréflé surmonté d'une tour; pronaos très développé en largeur, surmonté de trois tours, dont l'une au centre posant sur douze colonnes formant un carré. Décor extérieur tout en pierre de taille richement sculptée.

Ce décor est, ainsi que celui du type précedent, de style arménien, mais mélangé de motifs arabes.

Ce dernier type est le point culminant de l'art de cette première période. C'est l'Église Episcopale de Curtea-de-Argeș, oeuvre du célèbre „Maître Manole".

Des six types que nous venons de résumer, les deux premiers sont d'importation étrangère:

L'Église Domneasca de Curtea-de-Argeș est un monument byzantin exécuté par des artistes grecs venus de Constantinople qui ont adapté leur art raffiné au milieu et aux matériaux rustiques dont ils pouvaient disposer a Argeș.

L'église du monastère de Cozia est une église serbe de la Morava, bâtie en Olténie par des artistes serbes et probablement par des tailleurs de

pierre d'origine arménienne, ayant déjà travaillé en Serbie. Cette église n'a pas la rusticité de celle d'Argeș; la pierre en est taillée avec soin et richement sculptée; ce qui peut s'expliquer par la proximité de la Serbie et la facilité d'en faire venir les maîtres maçons, tailleurs de pierre, sculpteurs et autres éléments nécessaires à l'édification de ce monument.

Les types I, II et III sont du XIV-ème siècle; du XV-ème il ne nous reste rien. Les types IV, V et VI suivants sont du commencement du XVI-ème siècle. Cette distance de plus d'un siècle entre les premiers et les derniers est cause que, tandis que ceux-là sont étrangers comme origine, comme style et comme exécution, ceux-ci ont une part d'originalité qu'ils doivent au milieu dans lequel ils ont pris naissance; ils sont certainement inspirés d'après des modèles étrangers; l'influence de Byzance, celle de la Serbie ou de l'Arménie s'y lisent clairement.

Les architectes qui les ont conçus étaient probablement arméniens, serbes ou grecs, comme peut-être aussi une partie de leurs ouvriers, mais on ne retrouve ni au Mont Athos, ni en Serbie, ni en Arménie, ni ailleurs des monuments semblables aux types IV, V et VI, tandis qu'il y a, à Byzance, des églises semblables à la Domneasca de Curtea-de-Argeș et de même en Serbie des monuments semblables à l'église du monastère de Cozia. Les types IV, V et VI ne sont donc pas des monuments byzantins, athoniques, serbes ou arméniens transposés en Valachie, comme le sont évidement les types I et II.

En effet, si l'on compare les églises du Mont Athos à celle du monastère de Snagov, l'on est obligé de reconnaître qu'il existe des différences très considérables entre elles et ceci, aussi bien comme plan que, et surtout, comme aspect extérieur.

Le naos à coupole centrale posant sur quatre piliers isolés, encore amplifié par l'adjonction de deux absides latérales, est une disposition caractéristique des églises du Mont Athos et se retrouve dans la grande majorité de ses „catholicons"; il se rencontre en Valachie à une seule église, qui est celle du monastère de Snagov; de même on le retrouve à une série d'églises de Serbie: à Pavlitza, Ravanitza, Manassia et Lioubostinia, qui paraissent toutes dater du XIV-ème et du commencement du XV-ème siècle et sont toutes situées dans la vallée de la Morava. Pour les églises serbes, l'origine de ce plan doit être recherchée au monastère de Chilandar, fondé au Mont Athos par le prince serbe Étienne Némania, au XII-ème siècle.

Si nous continuons la comparaison, nous observerons que le pronaos des églises de l'Athos est différent de celui de Snagov et de celui des églises de Serbie; celles-ci diffèrent aussi de celui de Snagov. Si certaines églises de l'Athos, comme le catholikon de Zographou et St. Paul, ont un pronaos qui présente à peu près la même disposition de plan que celui de Snagov et que celui de Ravanitza ou de Manassia, nous constaterons cependant, si nous les étudions de plus près, qu'à l'Athos le pronaos est fermé ainsi qu'en Serbie, tandis qu'à Snagov il est ouvert sur trois côtés. A l'Athos un porche ouvert accompagne souvent le pronaos, ce qui manque à Snagov ainsi qu'en Serbie.

La configuration et l'architecture extérieure sont de même très différentes dans les trois régions. A l'Athos les églises sont en général en pierre, souvent alternant avec des assises de brique apparente, les proportions sont trapues, les tours larges et basses. En Serbie le décor extérieur est celui des églises de la Morava, avec leurs assises alternées de pierre et de brique: les assises de pierre sont interrompues par des briques verticales; les proportions élancées et la décoration de pierre taillée et sculptée sont bien caractéristiques de l'art serbe.

A Snagov le décor est entièrement en brique apparente sans pierre, donc sans l'alternance des assises que nous avons trouvée à l'Athos et en Serbie. La brique est très soigneusement fabriquée et profilée selon des formes très variées. La composition et la plastique monumentale sont très différentes de celles de l'Athos et de la Serbie; les proportions élancées se rapprochent des églises de Serbie, mais on ne retrouve aucune des formes de l'architecture serbe: ni pierre, ni sculpture. On peut donc admettre que, si l'architecte qui construisit l'église de Snagov s'inspire de l'Athos au point de vue du plan, le caractère extérieur est tout différent, et bien roumain.

L'origine des monuments que nous venons de comparer est commune, le mode d'expression, l'architecture en sont très différents et varient d'après les régions. Les différences de race et de milieu, le climat et les matériaux disponibles dans le pays déterminent les différences dans la conformation et dans l'aspect de ces églises, à l'Athos, en Serbie et en Valachie.

L'examen semblable au précédent peut être fait pour le type V, c'est-à-dire pour l'église du monastère de Dealu, dont le naos est de configuration serbe, le décor extérieur arménien. Le pronaos de par sa structure ne se retrouve pas dans

les églises serbes, ni dans les église byzantines situées dans d'autres régions, du moins à notre connaissance. La disposition des petites tours que l'on retrouve dans quelques églises serbes y est toute différente. Le pronaos de Dealu nous paraît donc être une conception originale et spéciale à la Valachie, que l'on retrouvera, du reste, dans certaines églises de ce pays aux siècles suivants.

Enfin, si nous passons à l'analyse du type VI, c'est-à-dire de l'Église Épiscopale d'Argeș, nous ferons les mêmes remarques que pour l'église de Dealu: Le naos est de type serbe comme structure, sauf de petites différences, et de style arménien comme décor extérieur. Le pronaos, nous l'avons vu, a une conformation toute spéciale, que l'on ne retrouve dans aucun autre pays. A peine pourrait-on lui trouver une ressemblance lointaine avec le pronaos de certaines églises de l'Athos, comme l'église de Xéropotamos, et encore uniquement dans les proportions générales du plan et la forme en largeur du pronaos; mais rien de plus.

Par ailleurs, si l'on compare les types V et VI avec les églises de l'Arménie, l'on peut constater qu'en dehors du décor extérieur et du caractère de la sculpture en pierre, il n'existe aucune ressemblance ni comme plan, ni comme plastique monumentale.

Les types IV, V et VI ont donc leur part d'originalité, et, quoique différentes écoles étrangères aient contribué à leur formation et que des architectes de différentes provenances paraissent avoir collaboré à leur édification, ils constituent toutefois des monuments dont la disposition et l'aspect ne se retrouvent pas dans d'autres pays, et, si par leur conception ils dérivent encore de modèles étrangers, par leur expression ils revêtent déjà un caractère local, adapté au milieu dans lequel ils se trouvent situés.

On peut déduire des observations précédentes qu'au début du XVI-e siècle il s'était déjà produit en Valachie une assimilation des méthodes et des techniques étrangères importées pendant les siècles précédents; ce n'est qu'ainsi que peut s'expliquer l'éclosion de monuments tels que Snagov, Dealu et l'Église Épiscopale d'Argeș, dont l'éclat ne fut jamais dépassé dans les siècles suivants.

Il est très malaisé dans l'état actuel de nos connaissances d'établir avec plus de précision la formation et l'évolution de l'architecture des monuments du commencement du XVI-e siècle, ainsi que l'apport de l'élement roumain qui s'ajoute à la contribution des écoles étrangères; d'autant plus difficile que, de tout le XV-e siècle, il ne nous est resté aucun monument qui puisse nous donner quelque indication sur l'évolution de cette époque. Un siècle entier nous manque dans l'étude de l'art monumental de la Valachie.

Quoi qu'il en soit, les quelques beaux monuments élevés au début du XVI-e siècle par leur incontestable éclat reflètent les brillantes qualités de l'art byzantin et des écoles qu'il créa en Serbie, à l'Athos et plus loin, au Caucase et en Arménie.

L'apport de chacune de ces écoles à la formation de ces éléments s'harmonise parfaitement avec la contribution des éléments locaux, comme en témoigne l'heureuse expression d'ensemble de ces églises.

Nous verrons plus loin comment l'assimilation complète des méthodes et de la technique byzantines créera une école d'art purement roumaine. Cette modeste école est loin d'avoir l'éclat de l'époque qui la précède; les monuments en sont bien plus réduits comme dimmensions, beaucoup plus simples comme composition et plus rustiques comme matériaux. Byzance était tombée sous la domination des Turcs et les rayons de sa brillante civilisation s'éteignent peu à peu. L'art de notre pays en est réduit dorénavant à ses propres forces.

C'est dans ces conditions que prend naissance l'ancien style roumain de la Valachie.

CHAPITRE VIII.

LA FORMATION DE L'ANCIEN STYLE VALAQUE.

Îl ne nous reste pas une seule des églises bâties en Valachie au XV-ème siècle, ce qui est évidemment un grand obstacle dans l'étude de la formation du style du XVI-ème siècle.

Un autre obstacle est la transformation de la plupart des monuments au cours des siècles, car tous ont été recouverts par la suite d'enduits extérieurs qui cachent leur architecture originelle. Il paraît probable que dès le XIV-ème siècle on éleva des églises qui ne doivent rien aux influences extérieures: l'église de Brădet, bâtie par Mircea-le-Grand, en est un exemple.

De même, au début du XVI-ème siècle, donc simultanément avec l'édification des beaux monuments princiers de Neagoe Basarab à Snagov, à Târgoviște et à Curtea-de-Argeș, on bâtissait une série d'églises qui sont très différentes de celles-là, car, autant celles-là sont imposantes et d'un art raffiné, autant celles-ci sont modestes et rustiques; en dehors des principes généraux de l'art byzantin, on n'y peut préciser aucune influence spéciale; le plan en est composé des deux parties imposées par la tradition du culte orthodoxe: le naos avec ou sans absides latérales, surmonté ou non par la tour; l'autel en demi-cercle; le pronaos de dimensions restreintes, qu'un mur percé d'une porte sépare du naos. Il se peut qu'à certaines de ces églises un porche ouvert en ait complété la composition. Les matériaux sont fort rustiques: la pierre en moëllons ou parfois taillée, mais sans sculpture, et la brique aux corniches et aux arcs. Il paraît évident qu'aucune influence étrangère ne peut être découverte ici; il est donc probable qu'au commencement du XVI-ème siècle il s'était formé en Valachie une école locale et que le prince ne faisait appel à quelque architecte étranger de grande réputation que pour l'édification de certains monuments très importants; cette hypothèse expliquerait le double caractère que nous avons constaté aux églises de Neagoe Basarab, où l'on peut aisément lire les influences étrangères et où nous avons trouvé en même temps certaines dispositions locales spéciales à la Valachie et qui ne se retrouvent pas dans d'autres régions.

QUELQUES G LSES INTERMÉDIAIRES.

Entre les monuments du XIV-e et du commencement du XVI-e siècle, élevés sous l'influence de diverses écoles étrangères et ceux qui vont suivre et forment l'école valaque du XVI-e siècle, nous devons faire place à quelques églises qui ne peuvent se classer dans aucun de ces deux groupes. Ce sont des monuments de petites dimensions, de formes très simples et de matériaux rustiques.

La première en date de ces églises paraît être celle de **Brădet**, dans le district d'Argeș, élevée, dit-on, par le prince Mircea-le-Grand au XIV-e siècle, mais ce monument ne peut être classé dans aucun des groupes de cette époque, car on n'y trouve aucune influence étrangère, si ce n'est la forme du plan et la structure, qui dérivent de l'école serbe; mais l'architecture ne relève ni de l'école de Constantinople, ni de celle de la Morava serbe, ni de l'Athos, ni de l'Arménie; de même nous n'y trouvons aucun des traits qui caractérisent l'ancien style valaque du XVI-e siècle. Le plan de Brădet dérive du type II de l'église centrale du monastère de Cozia. Plan treflé, au naos couronné d'une tour, au pronaos voûté en berceau, accusé en façade par un fronton arrondi. Le décor extérieur est des plus rustiques: assises alternées de pierre brute et de briques apparentes, mais sans les compartiments limités par des briques posées verticalement, qui sont caractéristiques du XVI-e siècle. La tour, toute en brique apparente, ainsi que la base cubique sur laquelle elle pose. Les faces de la tour sont planes, sans arcs concentriques ou arcades en dents de scie. Le cadre de la porte d'entrée est seul en pierre taillée; les fenêtres sont sans cadres. La toiture est en bardeaux.

Cette église, la seule du XIV-e siècle qui n'ait pas subi d'influence étrangère, forme le septième groupe d'édifices, si l'on compte à partir des origines. Le huitième groupe se compose de petites églises très rustiques bâties au début du XVI-e siècle. Ce sont: **le paracclésion du monastère de Bistrița** (1517), petite église composée du seul naos sans tour, recouvert d'une voûte en berceau

et précedé d'un porche datant du XVIII-e siècle; **l'église d'Ostrov** (1520), au plan treflé et à la tour byzantine, classiquement composée. Ces deux édifices sont aujourd'hui recouverts à l'extérieur d'enduits épais, qui masquent leur aspect originel; elles sont bâties en moëllons non dégrossis, avec, par ci par là, des briques posées sans règle et sans art.

Une troisième église est celle de **Valea** (1532). Elle se rapproche de celles de l'école valaque du XVI-e siècle parce que l'extérieur en est recouvert de rangées de briques apparentes alternées de zônes enduites et entrecoupées par des briques posées verticalement; on ne trouve pas encore ici les arcades aveugles décorant les façades; celles-ci n'ont pas encore fait leur apparition, et ce n'est qu'à Stănești que nous les trouverons pour la première fois. Le plan est treflé et le naos est surmonté d'une tour, le pronaos carré voûté en berceau tout comme à l'église centrale du monastère de Cozia.

Une quatrième et dernière église que l'on peut rattacher à ce groupe est celle de **Lopouchnia**, qui se trouve située en Serbie, quoique bâtie par le prince Radu-le-Grand, en 1501. Plan treflé, naos surmonté d'une tour; autel composé d'une partie centrale flanquée de deux absidioles; pronaos carré saillant latéralement. Décor extérieur en pierre taillée de petites dimensions; belle maçonnerie executée avec soin. Cette église se rapproche comme plan de celles de l'école du XVI-e siècle; comme décor extérieur elle en diffère beaucoup.

L'église de Brădetu bâtie, semble-t-il, vers 1400 par le prince Mircea-le-Grand, s'inspire comme plan de l'église du monastère de Cozia, qui fut bâtie par le même prince. Elle est cependant beaucoup plus simple comme architecture; on y retrouve la plupart des dispositions de construction des églises de l'école serbe, mais aucune des formes extérieures de l'architecture de cette école (fig. 1-12).

Le plan est treflé, le naos surmonté d'une tour qui pose sur quatre piliers bien accusés à l'intérieur de l'église; nous retrouvons, comme conséquence, les arcs secondaires latéraux, mais nous ne voyons pas l'attique en retrait des églises serbes. On entrevoit de l'extérieur les arcs de décharge sur les faces du cube de base de la tour, mais les arcs correspondants à l'intérieur, qui à Cozia soutiennent la tour, ne se retrouvent pas ici.

Le pronaos est voûté en berceau comme à Cozia.

Les matériaux de construction sont des plus rustiques; ce sont la pierre en moëllons et la brique, alternant, par zones horizontales.

La tour ainsi que la base cubique sur laquelle elle pose, sont en briques apparentes, sans aucune ornementation; pas d'arcades, ni de saillies d'aucune sorte: rien que les faces planes et les longues fenêtres en arcs rustiquement exécutés.

Sur la façade principale la corniche qui entoure tout l'édifice se relève en arc de cercle, suivant la forme en berceau de la voûte du pronaos; un fronton arrondi en résulte, qui est visible de l'extérieur comme à Cozia, à Dealu et à d'autres églises du XVI-e siècle, comme nous le verrons plus loin.

Les dimensions de l'église sont de seize mètres sur six à l'extérieur.

La chapelle du monastère de Bistrița en Olténie est bâtie par Barbu Craiovescu, qui devint moine à ce même monastère fondé par lui. C'est un tout petit édifice, ne mesurant pas plus de onze mètres en longueur. Il se compose d'un naos carré sans absides latérales et sans tour, voûté en berceau, et d'un autel arrondi, sans pronaos. Le porche sur arcades de devant l'église est d'une autre époque. Le tout est construit en pierre non taillée, mélangée de briques posées sans régularité; aujourd'hui tout l'édifice est recouvert d'un enduit épais. Cette église se rattache de par sa structure à celles du XIV-e siècle à Cozia, Brădet et Cotmeana, qui ont des voûtes en berceau, et aussi à l'église dont les fondations ont été retrouvées dans le jardin public de Turnu-Severin (fig. 13-18).

L'église d'Ostrov, située sur l'Olt, est fondée par le prince Neagoe Basarab et son épouse, la princesse Despina, en 1520 (fig. 19-24).

Cet un petit édifice de douze mètres de long et construit en pierre non taillée, comme la précédente. Le plan se compose d'un naos tréflé couronné d'une tour; un pronaos carré le précède, dont la largeur est moindre que celle de naos et dont la voûte est en berceau. La tour, bien proportionnée, est de structure byzantine; les arcs qui encadrent les fenêtres sont entourés d'une corniche en dents de scie, qui suit la forme des arcs; les angles de la tour sont ornés de minces colonettes verticales. Le décor extérieur est aujourdhui enduit. La maçonnerie de pierre non taillée et de briques irrégulièrement disposées paraît avoir été très rudimentaire.

L'église de l'ancien monastère de Valea, bâtie en 1532 par le prince Pierre, connu sous son nom de moine: Radu Paisie, a neuf mètres de long sur cinq de large (fig. 25-33).

Le plan est de structure serbe: **le naos** en

forme de trèfle couronné d'une tour qui aujourd'hui n'existe plus, **le pronaos** carré voûté en berceau. Remarquer la disposition de la voûte du **sanctuaire,** qui diffère de celle des églises d'origine serbe et qui paraît être ici une faute de compos tion.

Le décor extérieur se rapproche, ainsi que nous 'avons dit, de celui des églises de style valaque du XVI-e siècle: on y trouve pour la première fois les zones alternées de brique apparente et d'enduit, celles-ci interrompues par des briques posées sur champ. Ni socle, ni bandeau horizontal, ni arcades aveugles.

Les corniches sont en dents de scie; leur partie supérieure paraît avoir été détruite; elle était probablement à l'origine composée de briques au profil concave arrondi, posées sur champ, comme celles que l'on voit encore à la base de la tour, où elles se sont bien conservées.

Les fenêtres sont longues et étroites, entourées d'un cadre de pierre sans sculpture. On y voit à la partie supérieure un profil en arc, qui ne se retrouve pas aux autres églises de cette époque.

Cette église fait déjà presque partie des monuments de style ancien valaque et sous certains rapports s'en rapproche plus que l'église de Stănești.

L'église de Lopouchnia est assez différente des précédentes. Elle est située en Serbie, mais fut construite par le prince valaque Radu-le-Grand, en 1501. Le plan est tréflé, le naos surmonté d'une tour et l'autel composé d'une partie centrale flanquée de deux absidioles. Le pronaos est carré et sa largeur dépasse celle du naos; cette particularité se retrouve assez rarement au XVI-e siècle et plus fréquemment aux siècles suivants. Nous en connaissons jusqu' à présent un seul exemple: c'est l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș (fig. 34-45).

La disposition du plan de cette église se rapproche de celle des monuments du XVI-e siècle. Comme décor extérieur, elle ne s'apparente à aucune autre. Elle est construite entièrement en pierre taillée; la brique ne s'y trouve que par endroits, aux corniches, aux arcs ou sur les bandeaux.

Le tour octogonale s'appuie sur une base cubique. Sur les faces de cette base on retrouve les arcs plein-cintre des églises serbes; au centre de ces arcs on voit de même une rosace en pierre ajourée.

Cette église, dont la construction soignée et les beaux matériaux révélent une bonne époque d'art, par opposition à la rusticité des précédentes, est, d'après l'opinion de M. G. Balș, peut-être bâtie par les artistes qui édifièrent l'église de Deal pour le prince Radu-le-Grand. L'église de Pétroucha, située de même en Serbie et mentionnée par Kanitz, présente une disposition de plan semblable.

CARACTÈRES GÉNÉRAUX DE L'ANCIEN STYLE DE VALACHIE

Après la mort du prince Neagoe Basarab, en 1521, l'influence de l'art byzantin en Valachie paraît prendre fin.

A partir de ce moment nous ne pourrons plus trouver d'apport étranger, de Serbie ou de l'Athos, de Constantinople ou d'Arménie. Ce sont les vieux monuments de la Valachie même qui servent de source d'inspiration et de modèles aux architectes. L'art monumental du pays est livré à ses propres ressources, et la technique byzantine complètement assimilée et adaptée au milieu ambiant se modèle en des types originaux.

Les monuments que nous voyons s'élever en Valachie et en Olténie à partir de ce moment jusqu'au début du siècle suivant se distinguent de ceux de l'époque précédente par leur caractère fortement unitaire. Nous avons constaté en effet aux siècles précédents des églises d'origines diverses, présentant par conséquent des caractères variés; dorénavant, par contre, nous ne trouverons plus que des églises du même type, ayant entre elles des points de ressemblance accentués et multiples et rien que des différences d'ordre secondaires ou de détail.

L'analyse que nous faisons plus loin des rares monuments de cette époque peut se résumer en quelques caractères principaux.

Monuments de petites dimensions, parfois même très réduites: *Plan treflé, naos ornementé d'une tour, à demi-circulaire, d'abord simple, ensuite amplifié parfois par l'adjonction des deux absidioles latérales classiques de l'école de Constantinople; pronaos réduit au début, se développant par la suite, voûté d'abord en berceau, puis surmonté de deux tourelles, comme à l'église de Dealu, plus rarement par une tour centrale et deux autres tours plus petites, comme à l'Église Épiscopale d'Argeș.*

Dans ce dernier cas, le pronaos s'élargit par rapport au naos, ce qui donne à l'église un aspect particulier. Cette dernière disposition paraît avoir été peu usitée au XVI-e siècle car nous ne la retrouvons qu'à Cobia, à Târgșor (?), puis en plus petit au paraclésion de Cozia. Le type unitaire de l'ancien style de Valachie reste donc le plan treflé, au naos surmonté par la tour du pantocrator, au pronaos sans tour ou bien avec deux petites tourelles égales; parfois à la place du pronaos se trouve un porche à arcades ouvertes; ce dernier élément est cependant une exception à cette époque, car ce n'est qu'au XVII-e siècle qu'il deviendra courant et pour ainsi dire constant.

L'aspect extérieur s'inspire des principes des siècles précédents; les assises de briques apparentes alternent avec des assises en enduit, qui remplacent ici la pierre de jadis.

Nous retrouvons les jeux de briques des corniches, des bandeaux, des arcs en plein-cintre. La fabrication des briques est très soignée; elles ont les profils déjà étudiés à Snagov.

Une innovation du XVI-e siècle consiste en briques posées verticalement: elles partagent en compartiments rectangulaires les assises d'enduit. Ce mode de construction se retrouve en Serbie, dans la vallée de la Morava au Mont Athos et aussi dans la Serbie byzantine; dans ces régions, la brique encadre les assises de pierre: ce procédé est surtout logique quand la maçonnerie est faite de moëllons de formes irrégulières, car les briques posées verticalement maintiennent les pierres et contribuent ainsi à la stabilité de la maçonnerie jusqu'à la prise du mortier.

En Valachie, où la pierre est rare, sauf dans les régions montagneuses, et où le matériel le plus usité est la brique, le procédé précédent s'est transformé: la brique remplace la pierre, et le parement se fait en enduit. La surface de l'enduit paraît constituée de chaux et de sable très fin.

La pierre ne se trouve dans l'architecture de ces églises que comme encadrement des portes et des fenêtres: elle n'est pas sculptée, et même rarement profilée. On trouve encore des plaques de pierre ajourée, d'un dessin assez rudimentaire; elles forment sous la voûte des jours qui servent aussi à la ventilation des églises.

La silhouette et la forme primitive des toits est assez difficile à préciser à cause des dégradations que ces églises ont subies: les tremble-

ments de terre ou les incendies ont détruit presque partout les tours, qui parfois ont été reconstruites à d'autres époques.

Ces modestes monuments ont de réelles qualités: la simplicité et la logique qui préside à leur composition, ainsi que leur caractère sobre et rustique, les distinguent de toutes les autres.

Matériaux et procédés de construction. La brique est, nous l'avons dit, le matériel presque exclusivement employé. Elle est de plusieurs espèces; la brique ordinaire, destinée à être recouverte d'enduit; la brique apparente, qui reste visible et se fabrique avec soin; elle est pressée, la surface en est compacte et lisse, les angles en sont réguliers, elle se présente en différentes formes, en talon et doucine, en boudins, telles que nous les avons vues à Snagov.

Les dimensions des briques sont de 4-5 et parfois 6 centimètres d'épaisseur, de 12 à 14 de largeur et de 25 à 34 de longueur.

On trouve parfois une troisième genre de briques, beaucoup plus grandes, ayant 8 centimètres d'épaisseur, qui s'emploie au gros oeuvre et se recouvre d'un parement de briques pressées, qui restent apparentes.

Les procédés de construction de cette époque sont ceux de l'époque précédente, mais très simplifiés. Le plan des églises est surtout au début de cette période réduit à sa plus simple expression, comme composition aussi bien que comme dimensions. Parfois on retrouve encore la disposition des anciennes églises de l'École serbe, avec ses quatre piliers proéminents à l'intérieur du naos et servant de points d'appui aux grands arcs qui supportent la tour du pantocrator; d'autres fois nous ne retrouvons plus ces dispositions: les murs intérieurs sont droits, sans les arcs latéraux adossés des côtés Nord et Sud.

La plastique monumentale est fixée dans ces lignes générales par le plan treflé surmonté d'une tour centrale, qui se trouve épaulée par l'autel à l'Est, par le pronaos à l'Ouest et par les absides latérales au Nord et au Sud.

Les proportions générales et la silhouette paraissent assez variables; les unes élancées, avec une tour haute, d'autres plus ramassées, avec une tour assez basse. Bien peu de ces églises nous sont parvenues entières; les tours en ont été détruites, quelques-unes reconstruites à d'autres époques; parfois, mais rarement, nous retrouvons les tableaux votifs, qui nous donnent des indications précieuses.

L'aspect extérieur est caractérisé par les lignes alternées rouges et blanches des assises de briques et d'enduit; les arcades, les corniches, les bandeaux et les socles de profils assez variés sont en briques apparentes. Par ces moyens très simples, mais logiques, l'aspect obtenu est pittoresque et caractéristique. L'on revient à la technique byzantine pure, par opposition aux influences serbes, arméniennes et arabes de l'époque précédente.

La plastique décorative résulte des procédés étudiés plus haut. En lignes générales: assises alternées de briques et d'enduit, les assises d'enduit, interrompues par des briques verticales, habilement posées deux par deux. Les arcades, les corniches, le bandeau et le socle en briques apparentes profilée set disposées de façons assez variées. Nous trouvons exceptionnellement la brique apiparente sur toute la surface extérieure à Stănești; aussi, exceptionnellement, tout le parement extérieur en brique émaillée de différentes nuances mélangées à Cobia. Mais Stănești qui est antérieure à la formation de l'ancien style, est un monument à part, qui ne trouve pas sa place parmi les monuments qui composent l'ancien style du XVI-e siècle.

En examinant de plus près, la composition des façades, nous observerons une évolution dans les formes et la disposition des éléments décoratifs. Au début nous trouvons une seule rangée d'arcades aveugles, placées à la partie supérieure de la façade sous la corniche; dans ce cas le bandeau horizontal est absent (à rapprocher du décor de l'église de Cotmeana et de San Nicoara).

Dans d'autres cas, les arcades aveugles sont absentes; les façades sont décorées par la corniche, un large bandeau à mi-hauteur et les asssises horizontales alternées de brique et d'enduit, celuici interrompu par des briques verticales (Tîrgșor).

Plus tard nous voyons s'établir la disposition des deux registres d'arcades aveugles superposées et séparées par le bandeau horizontal.

Les arcades aveugles sont d'abord composées de briques formant un cadre en saillie de l'épaisseur d'une demi-brique.

Cette disposition est ancienne: nous l'avons étudiée à Sân-Nicoară, à la Domneasca d'Argeș, à Cotmeana et ensuite à Snagov. Plus tard encore, les arcades aveugles se rapprochent les unes des autres et leurs piédroits, au lieu d'être composés de briques simples, se composent de deux briques arrondies formant comme une paire de colonnettes engagées dans le mur et supportant les arcades, qui sont en briques simples (Mărcuța, Matei-Vodă).

Nous trouvons même ces deux procédés em-

ployés simultanément a Tutana (Argeș), l'un dans le registre inférieur des façades, l'autre dans le registre supérieur.

Plus tard encore, les briques arrondies s'étendent aux arcs, formant ainsi un cadre complet, au profil arrondi.

Ce cadre devient double et triple : il est proéminent et forme des lignes continues, se dédoublant parfois aux arcs.

Cette décoration n'est que la transposition en brique et en enduit des profils en pierre qui ornent les façades de l'église de Dealu et celle de l'église épiscopale de Curtea-de-Argeș.

Nous verrons plus loin qu'au XVII-e siècle ce procédé se généralise, mais se modifie encore quant au matériel, car les briques apparentes disparaissent et la surface extérieure des façades est entièrement enduite. Parfois, au contraire, les façades sont toutes entières en briques apparentes. D'autres fois encore, dans des enduits ultérieurement appliqués, on retrouve l'appareillage caractéristique du XVI-e siècle ; d'autres fois encore, cet appareil de brique apparentes et d'enduit est imité sur le nouvel enduit par des lignes peintes en rouge, reproduisant l'ancien décor du XVI-e siècle. Plus tard, au XVIII-e siècle, la forme des arcades aveugles change encore : elle devient trilobée, ou bien en forme d'accolade ou de festons ; l'enduit des corniches, des bandeaux, des cadres de fenêtres et d'arcades se recouvre de fresques.

Détails. — Le socle manque au commencement de cette époque (Stănești, Bolnița Cozia) ; plus tard il se profile nettement : une brique en forme de doucine ou de talon, posée sur champ, parfois appuyée par d'autres jeux de briques, qui varient d'une église à l'autre (Bucovăț, Curtea-Veche, Căluiu, Tutana, etc.).

Le bandeau horizontal. Manque dans la première période (Stănești, Bolnița Coziei) ; plus tard on le trouve d'une façon constante à presque toutes les églises jusqu'aux siècles suivants. Au XVI-e siècle il est en général composé d'un tore formé d'une brique ou parfois de deux briques arrondies posées sur champ et encadrées au dessus et au dessous par d'autres briques, parfois concaves, d'autres fois posées en dents de scie.

Les corniches sont dans la première période composées, comme celles des époques précédentes, en rangées de briques, disposées en dent de scie, alternées avec des rangées de briques droites; plus tard la composition en devient plus variée : on y voit les briques en forme de doucine ou de talon posées sur champ, comme au socle et au bandeau ; ces briques profilées se combinent parfois avec les dents de scie qui composent la partie supérieure de la corniche : elle est faite de briques pointues de forme spéciale formant consoles et permettant une saillie plus considérable du profil de la corniche.

Les arcades aveugles ont une saillie d'une brique ; les arcs sont en plein cintre ; parfois ce sont deux arcs juxtaposés posant sur une petite console commune (Căluiu).

Nous avons étudié plus haut l'évolution plastique des arcades et de leurs piédroits. Au XVI-e siècle, sauf de rares exceptions (Stănești, Cobia), nous retrouvons dans la composition de ces arcades l'alternance des zones horizontales en brique et en enduit, séparées par des briques verticales posées deux par deux.

Les fenêtres sont petites et étroites, elles sont encadrées par de la pierre sans profils, surtout au début de l'epoque.

Les portes sont dans le même genre que les fenêtres, en général sans ornementation.

D'autres ouvertures de pierre en clairvoie se trouvent dans le registre supérieur des arcades aveugles : elles sont en général de petits dimensions, de forme ronde et rudimentairement perforées selon des dessins géométriques.

Les tours, si l'on doit en juger d'après les rares exemplaires qui se sont conservées, sont composées selon les mêmes principes que celles des monuments déjà étudiés, spécialement de celles du groupe athonique, qui sont en brique ; au début les tours paraissent à l'extérieur (Stănești), composées de huit panneaux plans, percés de simples fenêtres allongées, plus tard ces panneaux se décomposent en arcades concentriques qui se multiplient et découpent toute la surface extérieure en piédroits se trouvant en retrait les uns par rapport aux autres.

La base des tours évolue avec le décor extérieur. Au début nous voyons sur ces faces verticales un arc placé dans l'axe, et au centre de cet arc parfois une petits rosace en pierre ajourée, comme au XIV-e siècle à Cozia, mais plus simple. Ensuite ces arcs disparaissent et sont remplacés parfois par de petites arcades aveugles formant une frise tout autour de la base ; ce décor se généralisera au XVII-e siècle.

Parfois encore nous trouvons à la partie supérieure du cube qui forme la base une partie octogonale qui fait la transition au plan polygonal du tambour de la tour.

Les toitures sont aujourd'hui probablement très différentes des toitures primitives, sur lesquelles nous avons peu de données précises. C'étaient pro-

bablement, dans la partie montagneuse, les bardeaux et, dans la plaine, les tuiles rondes ou le plomb.

A l'origine la tradition byzantine impliquait la toiture en tuile romaine posée directement sur la maçonnerie des voûtes, ensuite le climat du pays, différent de celui des régions méridionales d'où nous venaient les modèles, l'abondance du bois et l'emploi presqu'exclusif de ce matériel dans la construction des habitations a contribué à remplacer la couverture posée directement sur les voûtes par la couverture posée sur la charpente en bois superposée à la voûte, d'où est résultée peut-être la toiture en plomb, qui peut se poser aussi bien sur la maçonnerie que sur le bois, et la toiture en bardeaux, qui demande de fortes pentes et ne peut se poser que sur la charpente en bois.

LA SUBDIVISION DES MONUMENTS DE L'ANCIEN STYLE

Les églises faisant partie de l'ancienne école de Valachie peuvent se diviser en quatre groupes que nous numéroterons de IX à XII, en tenant ainsi compte des groupes de monuments précédemment étudiés. Ainsi que nous l'avons déjà constaté, toutes les églises de ce style ont le plan treflé et sont surmontées d'une tour au dessus du naos.

Le premier groupe correspond aux églises dont le pronaos est voûté en berceau: l'axe de ce berceau est longitudinale, comme la plupart des églises à une nef du XIV-e siècle et même des siècles plus éloignés de l'art chrétien en Orient (l'église de Cozia, de Brădet, de Cotmeana, les églises de Turnu-Severin, les églises des premiers siècles de l'art chrétien en Dobrogea). Parfois, à la place du pronaos, on trouve un porche ouvert. L'autel est demi-circulaire, plus tard il est accompagné de deux absidioles latérales, qui forment deux corps plus bas, accolés sur les côtés de l'autel, tel qu'à la Domneasca d'Argeș (XIV-e siècle). De ce groupe font partie les églises de **Stănești** (1531), **la petite église de Cozia** (Bolnița, 1542), **l'église de l'ancienne Cour princière de Bucarest** (Curtea Veche, 1559). Le décor extérieur est des plus simples et comprend une seule rangée de petites arcades dont le champ est en retrait de l'épaisseur d'une demi-brique (14-15 centimètres). Les arcades aveugles sont parfois longues et étroites, comme à la petite église de Cozia, où elles occupent toute la hauteur du mur, sur les faces du naos, d'après le modèle de Cotmeana (XIV-e siècle); parfois elles sont courtes et, dans ce cas, situées à la partie inférieure des murs, sous la corniche (Stănești). Parfois ces arcades aveugles sont plus rapprochées les unes des autres (Cozia), tantôt plus éloignées (Stănești). Le bandeau horizontal manque. Les églises de ce groupe dérivent évidemment du type II de l'église centrale du monastère de Cozia et par conséquent de l'école serbe.

Le second groupe comprend des monuments qui ont, à peu de chose près, le même plan que ceux du groupe précédent; le décor des façades en est cependant plus évolué. Nous y trouvons les deux registres d'arcades aveugles superposés et le bandeau horizontal qui coupe les murs vers le milieu de leur hauteur. A **Căluiu** (1588), les arcades sont fournies de deux demi-cercles accolés; à **Mărcuța**, près de Bucarest et à **l'église de Michel-le-Brave à Bucarest**, les arcades sont plus évoluées et leurs piédroits se composent de deux petites colonnes engagées dans le mur; à l'église de Michel-le-Brave le profil en boudin de ces colonnettes se prolonge tout autour des arcades et forme un cadre complet, parfois double et même triple, aux piédroits. L'origine de ces églises est aussi le type II; la disposition de l'autel et de ses absidioles latérales dérive du type I de la Domneasca de Curtea-de-Argeș [1].

Comme plan, comme proportions générales, comme structure et comme décor extérieur, ces églises s'éloignent de l'école serbe et se rapprocheux de l'école byzantine classique.

Le troisième groupe comprend des églises dont la composition est plus développée; leur structure parait prouver l'existence de trois tours à l'origine: l'une plus grande au dessus du naos et deux autres plus petites et égales au dessus du pronaos. Ces monuments dérivent du type V de l'église du monastère de Dealu, leur structure s'éloigne encore de l'école serbe. Le décor extérieur est semblable à celui du groupe précédent: on y retrouve les deux registres superposés d'arcades aveugles séparées par le bandeau horizontal. Les deux églises de ce groupe, celle de Bucovăț, près de Craiova (1570), et celle de Tutana (Argeș, 1589), comptent parmi les plus importantes et les plus réussies de cette époque.

L'église de Bucovăț, au beau plan, bien composé, aux murs puissants, a les proportions ramassées de l'école byzantine. Nous ne retrouvons ici que des traces à peine marquées de la structure des églises de l'école serbe: les arcs intérieurs

[1] Voir *B. C. M. I.*, 1923 et 1927.

accolés aux murs Nord et Sud manquent du côté de l'autel; du côté opposé, vers le pronaos, on en voit encore les traces, dont cependant le sens réel paraît avoir été oublié. L'autel, aux absidioles latérales plus basses, formant à l'extérieur comme des bas-côtés, est de type byzantin, tel qu'à la Domneasca de Curtea-de-Argeș et à l'église de l'ancienne Cour princière à Bucarest.

Les tours de cette église ont disparu; la base de la tour du pantocrator s'est bien conservée, ainsi que la forme en plan de la tour elle-même, qui a été retrouvée et a pu être reconstituée: elle formait un polygone régulier de dix côtés, tandis que la base de la tour, carrée à sa partie inférieure, devient octogonale dans sa partie supérieure par l'ablation des quatre coins du carré.

L'église de Tntana, qui a un plan presque analogue comme disposition, diffère cependant par les proportions plus allongées du plan et plus élevées en façade. L'on peut reconstituer en principe la disposition primitive des voûtes, qui sont toutes détruites aujourd'hui; les trois tours disposées comme à l'église de Dealu s'y retrouvaient très probablement, car la disposition du pronaos paraît avoir été identique à celui de Dealu. Aujourd'hui même, trois tours en pans de bois, refaites après un incendie ou un tremblement de terre, reproduisent les même dispositions qu'à l'origine (fig. 128-147).

Le quatrième groupe comprend des églises au pronaos développé en largeur, tel que nous le voyons à l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș et d'une façon moins accentuée à l'église de Lopușnia en Serbie. Bien peu d'églises nous restent encore, et bien détériorées, pour nous permettre d'analyser de plus près leur caractère particulier.

Les rnines de Târgșor (Prahova), dont une partie seulement des murs, du naos et du pronaos sont encore debout; plus de tour, ni même de voûtes.

Le pronaos, en grande partie inexistant, ne peut être reconstitué; ses dimensions relativement considérables supposent très probablement des points d'appui intérieurs, qui ne peuvent être précisés.

Le décor extérieur des murs se compose des assises alternées de brique et d'enduit, celles-ci divisées par des briques verticales (fig. 159-161).

Les arcades aveugles manquent; le bandeau horizontal seul orne les façades. Ni date, ni inscription ne permettent d'en fixer l'origine.

L'église de Cobia (district de Dâmbovița) est de 1572. Le pronaos est ici plus développé en largeur qu'à Târgșor; la proportion en est carrée et ses dimensions, relativement considérables, sont de six mètres de côté. Plus de tours, ni de voûtes pour permettre la reconstitution des formes du pronaos. Mais l'examen du plan devait conduire à l'hypothèse des points d'appui intérieurs, sans lesquels la couverture du carré formé par le pronaos est irréalisable (fig. 162-173).

Les fouilles entreprises en 1929 ont confirmé nos prévisions et ont établi la présence en fondation de trois murs formant un carré situé dans l'axe de l'église; aux angles de ce carré s'élevaient certainement les deux piliers qui aidaient à supporter les voûtes du pronaos. Une confirmation de l'exactitude de cette hypothèse nous a été donnée par l'étude de M. N. Iorga, publiée dans le fascicule no. 53 du „Bulletin de la Comission des Monuments historiques", 1929, qui reproduit la photographie de la porte de l'église de Cobia, conservée au Musée du monastère de Sinaia, photographie qui nous montre l'aspect primitif de l'église, avec ses quatre tours, l'une au dessus du naos et les trois autres sur le pronaos, dont l'une centrale et les deux autres plus petites, situées en façade l'une à côté de l'autre.

Il est aisé de voir que cette église dérive du type de l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș, dont elle est une réduction simplifiée et exécutée en matériaux plus modestes.

Le décor extérieur de ce monument est de brique vernissée et coloriée en trois tons. Les façades sont recouvertes d'arcades aveugles longues et étroites dans le genre du celles de Cotmeana et de la petite église de Cozia, sans bandeau horizontal, mais avec un simple socle sans profil.

Ce monument a donc un aspect très différent des églises de cette époque et il ne peut aucunement être classé parmi les églises du style ancien valaque. Il occupe dans ce XVI-e siècle une place à part.

DESCRIPTION DES MONUMENTS

ÉGLISES DU NEUVIÈME GROUPE. NAOS TREFLÉ SURMONTÉ D'UNE TOUR. PRONAOS OU PORCHE CARRÉ SANS TOUR. FRONTON EN FAÇADE PRINCIPALE. UN SEUL RANG D'ARCADES AVEUGLES, SANS BANDEAU HORIZONTAL. PROVIENT DU TYPE II DE L'ÉGLISE CENTRALE DU MONASTÈRE DE COZIA.

L'église de Stănești (district de Vâlcea), paraît être le plus ancien des monuments de cette époque, bâti par un aïeul des Buzești, en 1537 (fig. 46-56).

Aujourd'hui l'aspect en est altéré par l'adjonction d'un porche et de deux galéries latérales à arcades, qui datent du XVIII-e siècle; la tour fut aussi surlevée à cette époque, ainsi que toute l'église, qu'on recouvrit d'un enduit général.

Les recherches faites l'an dernier ont permis de reconnaître les formes de l'ancienne église, qui a été retrouvée en entier; le tableau votif peint à la fresque à l'intérieur de l'église confirme le résultat de nos recherches. L'examen du plan nous montre que le naos suit encore les principes de construction de l'école serbe, avec ses quatre piliers intérieurs ressortants, ainsi que les arcs secondaires latéraux accolés aux murs du Nord et du Sud. Cependant ces arcs sont réduits ici à la dimension de petites niches basses, qui n'ont plus de rôle constructif, comme jadis: le pronaos est voûté en berceau, comme au XIV-e siècle (Cozia, Cotmeana). Il en résulte un fronton en façade, aujourd'hui caché. Le décor extérieur qui se trouve sous l'enduit du XVIII-e siècle est entièrement en briques apparentes, uniformement disposées, sans les assises alternées, ni les briques verticales caractéristiques du XVI-e siècle.

Une rangée d'arcades aveugles courtes et assez larges, espacées les unes des autres, se trouve sous la corniche.

La tour est octogonale et pose sur une base de forme carrée. Les pans du tambour sont plans, percés chacun d'une simple arcade, dans laquelle s'inscrit la fenêtre; les quatre arcades dirigées vers les axes sont seules percées de fenêtres, les quatre autres sont aveugles. A rapprocher de la tour de l'église de Brădet.

Le décor extérieur est tout en briques apparentes d'assez grandes dimensions, si on les compare aux monuments byzantins; elles ont de 5 à 5,5 centimètres d'épaisseur et le joint de mortier est relativement petit par rapport à l'épaisseur de la brique.

Une particularité de l'autel est sa conformation extérieure, qui se compose de quatre côtés, au lieu de cinq ou sept, comme le veut la tradition. Il en résulte qu'en plan, l'autel a comme un éperon dans l'axe.

Le socle manque, les **fenêtres**, ainsi que la **porte,** ont des cadres en pierre, sans sculpture ni profils. Le **bandeau** manque; les **rosaces de pierre** ajourée de même. Le fronton, qui a dû exister, a disparu lors de la constructions du porche: on en retrouverait probablement les traces. **Les corniches** sont en dents de scie; à leur partie supérieure on trouve des briques au profil concave posées sur champ. La toiture paraît avoir été en pente assez forte, ainsi que le montre le tableau votif. Le pavement intérieur est en grandes briques carrées de 40 centimètres de côté et de 7 centimètres d'épaisseur. A l'intérieur se trouve la pierre tombale de Stroe Buzescu, qui y est représenté à cheval tuant d'un coup de massue le chef des Tatars.

La petite église de Cozia (Bolnița). Ce mot signifie hôpital. C'était la chapelle de l'infirmerie du monastère, servant aussi de chapelle funéraire.

Elle fut bâtie en 1542 par le prince Pierre (fils de Radu-le-Grand, fondateur de l'église de Dealu). C'est un grâcieux monument de dimensions réduites, mais de proportions réussies et composée avec un goût des plus sûrs (fig. 67-78).

Le plan comporte un naos treflé, surmonté d'une tour et un porche ouvert, de forme carrée. Les principes constructifs sont encore ceux de l'école serbe: conformation du naos aux quatre piliers proéminents, arcs secondaires intérieurs adossés aux murs Nord et Sud, voûte en berceau du porche,

fronton en façade principale aujourd'hui détruit, mais apparent au tableau votif, peint à l'intérieur de l'église.

Ce tableau nous montre encore l'attique qui surmontait la corniche, semblable à celui de Dealu et de l'église centrale de Cozia, où il été retrouvé sous la toiture, qui fut modifiée au XVII-e siècle on même plus tard. Il est évident que sous la toiture actuelle on doit retrouver les traces des anciens frontons, tant de celui de la façade principale que de ceux qui surmontent les absides latérales.

Un autre souvenir de l'école serbe sont les arcs en plein centre, inscrits sur les faces de la base de la tour, avec leurs rosaces en pierre situées au centre (aujourd'hui cachées sous la toiture, mais visibles de l'intérieur). La plupart de ces dispositions, d'origine évidemment serbe, se trouvent cependant employées dans nos églises des siècles précédents, à l'églises centrale de Cozia, à Dealu et probablement à d'autres aujourd'hui disparues, mais qui existaient au XVI-e siècle et qui servaient vraisemblablement de modèles à cette époque; les monuments du XVI-e ne sont donc pas des copies d'après des monuments serbes; l'aspect de nos églises du XVI-e siècle, très différent, le prouve: les petites arcades aveugles qui constituent la principale décoration de ces églises n'existent pas en Serbie, où l'on ne trouve que des arcades assez larges, occupant toute la hauteur des murs: on ne retrouve ici ni la sculpture serbe, ni les fenêtres aux formes variées; les principes constructifs seuls subsistent, mais ils sont hérités des anciennes églises des siècles précédents, bâties dans le pays même.

Détails. — Le socle n'existe pas: **les portes** et **fenêtres** sont aujourd'hui sans cadres.

Les rosaces que l'on voit au tableau votif ont disparu.

Les corniches sont en dents de scie ; la partie supérieure paraît avoir été refaite plus tard, les parties supérieures de l'église paraissent avoir souffert d'importantes modifications.

La tour est haute et d'élégantes proportions, les angles de l'octogone sont ornés d'une longue colonne comme les églises byzantino-grecques ; la corniche supérieure de la tour paraît aussi avoir été horizontale dès l'origine, car le tableau votif nous la montre ainsi. Ce même tableau nous montre la forme en coupole de la toiture de la tour; celle de l'église proprement dite paraît avoir été à pente peu inclinée.

L'intérieur est de proportions très élégantes, la peinture des plus intéressantes. Ce remarquable petit monument a toutes les réminiscences de raffinement d'une école ancienne; il est à cette époque le seul qui se rattache encore à l'école serbe de jadis, car, comme nous le disions, les autres églises contemporaines sont bien plus simples, de proportions plus trapues: les unes ont parfois des défauts de constructions ou des dispositions qui manquent de savoir-faire; elles font partie d'une école en formation, tandis qu'à Cozia nous ne pouvons qu'admirer les qualités qui font de ce monument le plus parfait de cette époque.

L'église d'Olteni, sur l'Olt, est bâtie vers 1562. C'est un petit édifice de neuf mètres de long sur quatre de large. Le plan est composé d'un **naos** treflé, surmonté d'une tour, aujourd'hui remplacée par une construction en planches. Le **pronaos** manque et n'a probablement jamais existé, car cette partie de l'église ne fait qu'un avec le naos, et le mur, qui, en général, séparait ces deux parties au XVI-e siècle, paraît, dans le cas présent, être une impossibilité résultant de la conformation même du plan. Cette configuration de plan paraît être unique à cette époque. Observons encore que nous voyons ici pour le première fois un naos dont la forme n'obéit pas aux principes de structure de l'ancienne école serbe: Les quatre piliers saillants qui supportent la tour, de même que les arcs latéraux secondaires, font défaut; c'est un retour vers les types byzantins. La voûte de la partie Ouest, qui remplace le pronaos, est en berceau (fig. 57-66).

Le décor extérieur est composé d'arcades aveugles longues et montant du fond, le tout terminé par une corniche en dents de scie. Les façades sont entièrement recouvertes par les zones alternées de briques apparentes horizontales et d'enduits, interrompues par des briques posées verticalement.

Les fenêtres sont petites et fort étroites, sans cadres de pierre, mais surmontées d'un petit linteau de pierre arrondi vers l'intérieur.

Observez la différence de proportions entre cette église et la précédente, située à Cozia. Autant l'une est svelte et élégante, autant l'autre est basse et écrasée. Dans l'une survivent les formes raffinées de l'ancienne école serbe, dans l'autre renaissent les principes de l'école byzantine, réduits à leur plus simple expression, principes qui sont la base du style roumain, alors encore en formation.

L'église de l'ancienne Cour Princière a Bucarest, bâtie par le prince Mircea-le-Pâtre, en 1559. Mêmes caractères généraux; dimensions plus importantes; naos surmonté d'une tour détruite et reconstituée récemment; autel flanqué de deux absidioles, dont

les fondations ont été retrouvées et qui sont disposées comme à la Domneasca de Curtea-de-Argeș, avec toitures basses (fig. 79-88).

Le pronaos, de forme carrée, voûté en berceau. Monument ayant subi maintes trasformations et ayant gardé peu d'éléments qui datent de l'origine.

A l'extérieur on trouve une rangée de petites arcades aveugles dans la région supérieure, sous la corniche; elles ont les proportions de celles de Stănești, mais plus rapprochées les unes des autres. Pas de bandeau horizontal, mais un socle profilé; le reste du parement ne comporte que les assises alternées de briques apparentes et d'enduit, celles-ci interrompues de briques verticales.

Le socle reconstitué comporte un profil concave, obtenu par des briques posées sur champ; c'est le premier en date des socles profilés que nous avons trouvés.

La corniche ne diffère pas des précédentes: elle est de type byzantin.

Le fronton arrondi de la façade principale résulte de la voûte en berceau du pronaos; il a la même disposition qu'à Dealu: la corniche coupe horizontalement la façade principale sous le fronton, en opposition avec Cozia et Brădet, où elle suit la courbe du fronton. Nous savons qu'aux églises plus anciennes, en forme de croix grecque (Domneasca d'Argeș et ancienne Métropolie de Târgoviște) la corniche s'interrompt au droit des frontons.

Une particularité de ce monument: des contreforts placés comme ceux des églises moldaves se retrouvent dans les fondations est datent indubitablement de l'origine. La place peu appropriée où se trouvent placés les contreforts, adossés aux absidioles, prouve que cet élément constructif est étranger à cette époque, car ce n'est qu'au milieu du XVII-e siècle que l'on verra venir par la Moldavie le contrefort, employé d'abord à l'église de Stelea, bâtie par le prince moldave Basile Lupu à Târgoviște après sa réconciliation avec son voisin de Valachie, le prince Mathieu Basarab.

ÉGLISES DU DIXIÈME GROUPE: NAOS TREFLÉ, SURMONTÉ D'UNE TOUR, PRONAOS CARRÉ, PEUT-ÊTRE UN PORCHE OUVERT. FAÇADE A DEUX REGISTRES DE PANNEAUX, SÉPARÉS PAR UN BANDEAU HORIZONTAL. Provient, ainsi que le groupe précédent, du type II de l'église centrale de Cozia.

L'église du monastère de Căluiu, bâtie en 1588, est un monument de petites dimensions et très simple de composition. **Le pronaos** est voûté en berceaux, mais l'axe de ce berceau est perpendiculaire à l'axe principal de l'église. Devant le pronaos paraît avoir existé un porche, dont on ne peut pas connaître la configuration. Le plan de Căluiu est très simple et on n'y trouve plus les points d'appuis saillants de la tour ni les arcs secondaires intérieurs, qui marquent les dernières traces de l'influence de l'ancienne école serbe du XIV-e siècle (fig. 89-101).

Le décor extérieur est plus évolué que dans les églises précédentes.

Un large bandeau sépare les deux registres de panneaux superposés; ceux-ci sont larges et leurs piédroits sont très étroits. Le registre d'en bas se compose de panneaux rectangulaires; ceux du registre d'en haut sont formés de deux arcs accolés posant sur une petite console commune.

Le socle est profilé comme celui de l'église de la Cour Princière précédemment étudié.

Le bandeau se compose de briques convexes et concaves, posées sur champ et encadrées de briques en dents de scie.

La corniche est formée de briques concaves, posées sur champ, comme le socle, et surmontées de deux rangs de briques en porte à faux et en dents de scie.

La base de la tour est simple sans les arcs serbes et sans arcades aveugles.

La tour est bien proportionnée, d'impression robuste et en même temps élégante. Nous croyons qu'il est douteux qu'elle soit de l'origine; la composition paraît plus évoluée; les tours de Stănești et de la petite église de Cozia sont probablement les seules qui nous restent du XVI-e siècle.

Les fenêtres sont encadrées de pierre au parement simple et sans profil.

Les rosaces de pierre du registre supérieur de la façade, qui à l'origine ornaient les cercles en brique que l'on voit encore, ont disparu. La toiture actuelle ne peut donner aucune indication sur sa forme primitive, car le tableau votif manque.

L'église de Mărcuța, située aux portes de Bucarest, est bâtie sous le règne du prince Mihnea, en 1587. Très semblable comme plan et comme structure à la précédente. En 1733 on y a ajouté un porche sur colonnes de briques enduites; la tour et une partie des voûtes ont disparu (fig. 102-109).

Le décor extérieur est d'un plastique plus évoluée que celle des églises précédentes; les piédroits des arcades aveugles se composent de deux colonnettes engagées et juxtaposées, formées par des briques arrondies; on peut encore voir qu'au registre inférieur ce profil en forme de tore se prolonge sur le côté horizontal d'en bas. Encore un pas et nous arrivons au cadre continu en forme de tore entourant tout autour les arcades aveugles. Ce procédé est celui qui se généralise au

XVII-e siècle. Au point de vue plastique il diffère du procédé du XIV-e siècle parce que dans ce dernier le champ intérieur des arcades est en retrait par rapport au nu du mur extérieur, tandis qu'au XVII-e siècle les deux sont au même nu, et c'est le cadre profilé qui est en saillie.

L'église de Michel-le-Brave, située à Bucarest, date de 1594. Elle est plus grande que les précédentes, mais les dispositions du plan n'en diffèrent que par la conformation de l'autel, qui est flanqué de deux absidioles bien développées. Il est à remarquer que les murs de ces absidioles s'élèvent jusqu'au niveau de la corniche; cette disposition est celle de Snagov, en opposition avec celle de la Domneasca d'Argeș, où les absidioles sont basses et recouvertes par des pans de toitures distinctes (fig. 110-119).

Le décor extérieur est plus évolué encore que celui de l'église précédente: les cadres des arcades sont en effet composées de boudins qui les entourent de toutes parts, tant au registre supérieur qu'au registre inférieur. Ce procédé est celui de l'église de Deal et de l'Épiscopale de Curtea-de-Argeș, transposé en brique et en enduit; nous le trouvons, mais en pierre de taille, comme aux deux monuments cités plus haut, en Arménie et en Géorgie, d'où il nous est venu avec les tailleurs de pierre amenés par „Maître Manole" à Curtea-de-Argeș et Dealu.

A proximité de cette église on voit encore aujourd'hui la partie inférieure d'un ancien clocher qui date très probablement du XVI-e siècle: c'est un cube de maçonnerie en brique et enduit, disposées en zones horizontales alternées; il est percé d'une large ouverture en arc de cercle, qui servait d'entrée au monastère. C'est le premier et peut-être le plus ancien exemplaire de clocher dont les restes nous soient parvenus. La partie supérieure est de date plus récente.

ÉGLISES DU ONZIÈME GROUPE: NAOS TREFLÉ, SURMONTÉ D'UN TOUR. PRONAOS AVEC DEUX TOURELLES ÉGALES. SANS PORCHE. MÊME DÉCOR EXTÉRIEUR QUE LES GROUPES PRÉCÉDENTS. Provient du type V de l'église de Dealu. La disposition des églises de ce groupe ne diffère des précédentes que par la configuration du pronaos, dont les voûtes sont construites pour porter deux tourelles placées symétriquement par rapport à l'axe principal de l'église.

L'église de Bucovăț, près de Craiova, bâtie par le Ban Étienne en 1570, est l'une des plus intéressantes de cette époque et, à part les tours, qui ont été détruites, l'une des mieux conservées comme architecture. Le plan en est bien composé, de belles proportions trapues, aux murs épais, un dernier vestige de la structure des églises serbes, s'y retrouve; ce sont les arcades latérales intérieures du naos du côté Ouest qui déterminent les deux points d'appui proéminents de la tour du pantocrator. Il est curieux de remarquer que cette disposition n'apparaît pas du côté Est, mais seulement du côté Ouest; ce n'est plus un principe de construction, comme jadis, mais bien un dernier vestige, dont le sens est dorénavant perdu. L'autel est pourvu de ces deux absidioles latérales plus basses aux toitures distinctes à l'extérieur, telles qu'à la Domneasca de Curtea-de-Argeș et à l'église de l'ancienne Cour Princière à Bucarest. La forme de ces absidioles est carrée, comme du reste les proportions générales de l'église, en opposition avec les absidioles des monuments cités plus haut, qui sont allongées. Le pronaos est relativement restreint et recouvert aujourd'hui par deux calottes, qui posent sur des arcs formerets accolés aux murs, ainsi que sur un arc intermédiaire situé dans l'axe de l'église et qui partage le pronaos en deux parties égales. A rapprocher cette configuration du pronaos avec celui de la Domneasca de Curtea-de-Argeș et celui de Nicopolis (fig. 120-127).

La tour du pantocrator, qui a pu être reconstituée, avait en plan la forme d'un polygone régulier a dix côtés. La base de la tour est un cube, dont les arrêtes verticales ont été coupées dans la partie supérieure de façon à former un octogone régulier, qui fait la transition vers le tambour de la tour. Les faces verticales en sont décorées par de petites arcades courtes.

Le décor extérieur est peu différent des précédentes églises, cependant la forme des profils est moins évoluée, car nous n'y trouvons pas les boudins qui entourent les arcades des églises précédentes. Sur la façade principale on voit pour la première fois se dessiner dans l'axe au dessus de la porte un motif formé par un arc plus large et par un arrêt du bandeau horizontal, qui détermine ainsi la place où se trouve représenté le saint auquel l'église est dédiée. L'on peut en déduire que cette église n'avait pas de porche au devant du pronaos.

Il est à remarquer que la maçonnerie de ce monument est faite de briques de 7 a 8 centimètres d'épaisseur et ayant 40 sur 50 centimètres de dimension. Le parement en est fait de briques plus petites, de 4 à 5 centimètres d'épaisseur, appliquée à la surface des murs pour en former le décor.

L'église de Tutana, située dans le district d'Ar-

geș, est bâtie en 1589 par le même prince Mihnea. Si les dispositions du plan ne diffèrent pas de celles l'église précédente, les proportions en sont tout autres. Tandis qu'à Bucovăț le plan est byzantin et tend à se rapprocher du carré, à Tutana il est tout en longueur. Même observation pour les proportions extérieures: à Bucovăț la hauteur est moyenne et les proportions trapues, à Tutana les murs ont près de dix mètres de haut jusqu'à la corniche. Ces dimensions imposantes rapprochent l'église de Tutana de celles de Moldavie, qui sont aussi tirées en longueur et en hauteur. Le naos est de structure serbe et ressemble à l'église centrale de Cozia comme configuration. L'autel est simple, sans absidioles. Le pronaos est plus développé qu'aux églises précédentes. Vers son milieu il présente latéralement deux piédroits, qui ne s'expliquent que si l'on suppose qu'ils supportaient un arc semblable a celui du pronaos de Dealu. Les tours et les voûtes de l'église ayant disparu, on ne peut que faire des conjectures sur leur disposition. La tradition confirmée par les tours actuelles qui sont construites en bois laissent supposer que l'église avait primitivement trois tours, dont une plus grande sur le naos et deux plus petites sur le pronaos, comme à l'église de Dealu, dont ce monument dérive évidemment (fig. 128-147).

Le décor extérieur est semblable à celui des églises précédentes.

Nous trouvons ici réunis les deux genres d'arcades aveugles usitées au XVI-e siècle; au registre inférieur les arcades et leurs piédroits sont formées de briques simples, tandis qu'au registre supérieur, ces piédroits sont formés de briques arrondies.

La façade principale de cette église présente une belle composition.

Nous trouvons ici au-dessus de la porte d'entrée un arc plus large et plus élevé; le bandeau horizontal, au lieu de s'interrompre comme à Bucovăț, se relève à angle droit par un resaut pour entourer le grand arc et l'encadrer. Nous voyons ici réalisée l'idée incomplètement exprimée à Bucovăț.

On retrouve près de l'église de Tutana les restes d'un clocher qui date très probablement du XVI-e siècle. Il est en partie effondré, mais l'on peut encore voir qu'il était formé, ainsi que celui du monastère de Michel-le-Brave à Bucarest, d'une partie inférieure largement ouverte, qui servait d'entrée carrossable et d'une porte supérieure plus élevée qui servait de clocher. Celui-ci est percé de quatre larges fenêtres en arc de cercle.

A Târgoviște, près de l'église de Stelea, on voit encore un clocher, dont la porte inférieure est semblable à celui de Tutana et à celui de Bucarest, cité plus haut.

Ce sont, croyons-nous, peut-être avec un autre arc semblable aux précédents, situé à l'ancien monastère de Golgota, près de Târgoviște les seuls vestiges encore debout des anciens clochers du XVI-e siècle.

* * *

EGLISES DU DOUZIÈME GROUPE. NAOS TREFLÉ, SURMONTÉ D'UNE TOUR ; PRONAOS PLUS DEVELOPPÉ EN LARGEUR QUE LE NAOS. Les monuments que nous avons réunis ici sont dépourvus d'unité et n'obéissent pas, comme ceux des groupes précédents, à la même conception, ni comme plan, ni comme aspect extérieur; toutefois la configuration de leur pronaos en largeur, qui est une exception à cette époque, les rapproche les uns des autres, ainsi que des deux églises du commencement du XVI-e siècle que nous connaissons: Lopouchnia et l'Église Episcopale de Curtea-de-Argeș.

Deux des églises de ce groupe (la chapelle de Cozia et l'église de Târșor), suivent les décors de l'ancien style valaque; une autre (Cobia) est du même type de plan que l'Épiscopale d'Argeș, tandis que, comme décor extérieur, il est d'un aspect tout différent: ni assises alternées de briques et d'enduit, ni briques posées verticalement, ni bandeau horizontal, ni socle profilé, mais rien que des arcades aveugles longues et étroites, comme aussi à Cotmeana, et tout le parement extérieur en briques vernissées de trois nuances: jaune, bleu et vert.

La chapelle du monastère de Cozia, qui date de 1594, est un tout petit édifice, placé à l'angle Sud-Est des bâtiments qui entourent l'église du Prince Mircea [1]: elle mesure en tout 8 mètres de long et se compose du naos treflé, communiquant avec un pronaos en largeur et voûté en berceau ; l'axe de ce berceau est perpendiculaire à celui de l'église, comme à Căluiu. Comme vestiges de l'ancien style, nous retrouvons les arcs en plein cintre, visibles de l'extérieur, à la base de la tour (fig. 148-158).

Décor extérieur très rapproché de celui de la petite église voisine du prince Pierre (Radu Paisie).

Les ruines de l'église de Târșor, située à peu de distance de la ville de Ploiești. Le plan, assez différent de ceux de cette époque, se compose du naos treflé, dont aujourd'hui on ne retrouve que les murs, les absides latérales en segment de cercle sont gauchement tracées, les points d'appui de la tour mal

[1] Voir *L'évolution de l'architecture en Munténie* par Ghica-Budești, I-ère partie, page 152.

conformés, le pronaos, très saillant comme largeur, paraît avoir été de forme carrée ; une partie en est complètement détruite; l'absence des voûtes, aujourd'hui disparues, et aucun autre indice ne permettent de reconstruire la disposition du pronaos. Le décor extérieur est relativement bien conservé, du moins dans sa partie inférieure. Il est exécuté avec soin en assises alternées de briques apparentes et d'enduit, entrecoupées de briques posées verticalement deux par deux. Un large bandeau horizontal coupe les murs à mi hauteur ; pas d'arcades aveugles, mais rien que le mur nu ; plus de corniches visibles.

Exemple unique de décor sans arcades aveugles, à rapprocher de l'église de Valea et pour la même raison de l'église de Cornet, qui est du XVII-e siècle, mais dont le plan est tout autre. L'église de Târgşor peut être du XVI-e siècle ou de la première moitié du XVII-e (fig. 159-161).

L'église de Cobia est bâtie en 1572. C'est un type à part, qu'il est difficile de grouper avec d'autres églises de l'époque : elle n'a pas de rapport avec l'ancien style valaque. Elle est en mauvais état de conservation, les tours et les vôutes ont disparu; cependant on peut la reconstituer hypothétiquement. **Le plan** se compose du **naos treflé** dont la tour, tombée, est aujourd'hui refaite en torchis. **Le pronaos,** très développé, est un carré de 6 mètres de côté; les fouilles entreprises en 1929 ont montré la présence en fondation, en maçonnerie de deux piliers intérieurs qui permettent de résoudre le problème des voûtes qui recouvrent le pronaos: le principe en est le même qu'à l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeş, où le centre est surmonté d'une tour et où le périmètre sur trois côtés est couvert de voûtes qui l'encadrent et le soutiennent. Sur l'avant deux tourelles jumelles complètent l'ensemble dont on peut se faire une idée assez précise par la sculpture en bois qui recouvre la porte de cette église, aujourd'hui conservée au monastère de Sinaia. On retrouve des disposi ions de plan similaires au Mont Athos, à Stavronikita, à Grigoriou et aussi à l'église centrale du monastère de Hurez, en Olténie, où toutefois les deux tourelles de la façade n'existent pas. Il faut encore observer qu'à Cobia les deux petites tours paraissent avoir été placées l'une près de l'autre, tandis qu'à Argeş elles se trouvent aux angles de l'édifice. Le décor extérieur se compose d'arcades aveugles longues et très étroites, telles que celles de Cotmeana et montant de fond. Les briques de la façade sont vernissées sur toute son étendue, en trois nuances bien harmonisées. En façade une arcade plus large encadre la porte d'entrée, qui est surmontée d'une pierre portant l'inscription du fondateur; plus haut dans l'arcade se trouve représenté St. Nicolas, le patron de l'église, aujourd'hui en partie caché par l'adjonction d'un petit porche du XIX-e siècle. L'intérieur de l'église ne présente plus aucun vestige ancien (fig. 162-173).

L'ÉGLISE PRINCIÈRE DE TÂRGOVIȘTE.

La plus grande partie des églises bâties au XVI-e siècle ont disparu. On en compte plus de quarante dont aucune trace ne nous a été conservée, et celles que nous venous d'étudier sont à peu près les seules qui nous soient parvenues plus ou moins endommagées, comme nous venons de le constater.

Chronologiquement nous devrions mentionner l'église princière de Târgoviște, fondée en 1589 par le prince Pierre Cercel, frère de Michel-le-Brave, mais cet important monument ne présente aucun des caractères de l'ancien style valaque. C'est en effet une église en forme de „croix grecque", comme la Domneasca de Curtea de-Argeș. Son aspect extérieur est de même tout différent des églises du XVI-e siècle que nous venons d'étudier : elle ne présente pas en façade les assises alternées de briques et d'enduit, car elle est entièrement enduite et les recherches faites sous l'enduit ont montré que la maçonnerie n'était pas à l'origine faite d'assises de brique et d'enduit alternées, mais qu'elle était enduite dès le commencement.

Le décor extérieur est semblable à celui des églises du XVII-e siècle Deux registres de panneaux superposés et séparés par un bandeau horizontal. Le profil des panneaux se compose de boudins doubles et triples, qui forment des cadres fermés. Un porche ouvert sur arcades précède l'église. Les arcades en forme de plein cintre reposent sur des piliers en brique de forme octogonale. C'est un monument de type constantinopolitain, sans absides latérales, où la forme de la croix se dessine en plan et dans l'espace ; il en résulte les frontons arrondis, comme à l'église Domneasca de Curtea-de-Argeș et comme à l'ancienne Métropolie de Târgoviște. On peut rapprocher encore ce monument de St. Démètre de Craiova, qui est aussi une église en „croix grecque", bâtie au XVII-e siècle, par le prince Mathieu Basarab. On ne peut donc pas classer l'église princière de Târgoviște parmi les monuments de l'ancien style valaque (fig. 174-184).

DESCRIPTION DE L'ÉGLISE PRINCIÈRE DE TÂRGOVIȘTE.

Type constantinopolitain, ce monument au **naos** carré, avec une **tour** posant sur quatre piliers isolés, au **sanctuaire** flanqué des deux absidioles latérales, au **pronaos** en largeur, surmonté de deux tours égales, possède en plus un **porche ouvert,** de mêmes dimensions que le pronaos et voûté en berceau. Cette disposition est du XVII-e siècle, et on la retrouve à Cotroceni, au monastère Dintr'un Lemn, à Flămânda, Brădești et Strâmba. Au XVI-e siècle, nous l'avons vu, les porches sont rares et ont d'autres formes (la petite église de Cozia, Snagov et l'ancienne Métropolie de Târgoviște). Au XVIII-e siècle les porches sont nombreux, mais les arcades sont plus larges et posent sur des colonnes en pierre sculptée; les voûtes sont en forme de calottes sur pendentif (Hurez, Cozia, Văcărești).

Détails. — Le socle, peu développé, est d'un profil simple.

Les fenêtres ont des cadres en pierre taillée, sans ornement.

Les portes ont des cadres semblables : on y voit cependant certains ornements peu importants, de petites rosaces taillées ou des boutons en relief. Les arcs supérieurs des portes sont en forme d'accolade, ce qui laisse supposer qu'elles datent du XVIII-e siècle.

Les façades sont décorées de deux registres de panneaux superposés. Entre ces registres se trouve un bandeau horizontal, coupant les murs de la façade en leur milieu. Les cadres de ces panneaux se composent de profils arrondis (boudins) doubles aux arcs et triples aux piédroits. Ces panneaux sont rectangulaires au registre inférieur et en arc plein cintre au registre supérieur.

Le bandeau est d'une composition semblable à ceux du XVI-e siècle, avec la seule différence qu'il est enduit, tandis que ceux-là, nous l'avons vu, sont en briques apparentes ; le décor des façades

nous est aussi connu; nous l'avons rencontré à l'église de Dealu et à l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș, à peu de différence près, mais il était exécuté en pierre de taille; nous l'avons rencontré de même aux églises de l'ancien style du XVI-e siècle, exécuté en brique apparente, en assises alternées avec de l'enduit. Nous nous trouvons ici devant une nouvelle transposition des mêmes formes en matériaux différents.

Observons que le bandeau horizontal est coudé à angle droit et se relève devant les arcades plus allongées du porche. C'est là encore un procédé courant au XVII-e siècle, tandis qu'au XVI-e nous ne trouvons qu'en un seul cas une intention du même genre, à l'église de Tutana, où le bandeau se relève de même à angle droit pour encadrer l'arcade principale située au dessus de la porte d'entrée.

Les corniches sont du type byzantin, en dents de scie; elles imitent celles des églises de l'ancien style valaque qui sont en briques apparentes, avec la seule différence que celles-ci sont entièrement enduites, ce qui n'est, du reste, qu'une imitation peu logique.

Les tours sont de proportions robustes et ne diffèrent pas de celles que nous avons déjà étudiées. La tour du pantocrator est très exceptionnellement un polygone de neuf côtés, asymétriquement orienté; les deux tours du pronaos sont octogonales.

Les frontons latéraux ont la même conformation que ceux de l'ancienne Métropolie de Târgoviște.

Les fenêtres du registre supérieur de la façade paraissent être d'une époque plus récente; elles n'ont pas de cadres de pierre et sont placées de façon irrégulière par rapport aux panneaux des façades.

Les arcades du porche sont en plein cintre et de proportions élégantes, quoique robustes. Les chapiteaux et les bases sont des abaques simples, de forme carrée, sans aucun profil.

L'intérieur est de proportions imposantes. On y voit une tribune, à laquelle conduit un escalier de pierre, avec une belle balustrade sculptée. Cette tribune, soutenue par un système ingénieux d'arcs et de voûtes, repose à l'angle sur une élégante colonne sculptée. C'était la tribune princière, qui communiquait directement avec le palais, par une porte dont on voit encore la place sur la façade Nord, au-dessus du bandeau horizontal.

* * *

RÉSUMÉ. — Les monuments de cette époque sont tous, nous l'avons vu, de dimensions relativement restreintes, au plan treflé et d'une remarquable unité de style. Leur structure est au début celle de l'ancienne école serbe, mais bientôt ces réminiscences s'effacent, les dimensions des églises s'accroissent et leur composition s'amplifie. Si le naos reste identique à lui-même ou à peu près, il n'en est pas de même du pronaos, qui augmente d'abord en longueur et ensuite aussi en largeur; il en résulte des formes de voûtes variées, adaptées aux espaces plus grands à recouvrir et qui exigent alors des points d'appui intérieurs. Les types d'où dérivent ces églises sont, au début, celui de Cozia, ensuite celui de Dealu par l'allongement du pronaos et enfin celui de l'Église Épiscopale d'Argeș par l'élargissement de celui-ci. Ce dernier type paraît n'avoir servi de modèle à cette époque que d'une façon accidentelle.

L'étude des monuments du XVI-e siècle est forcément incomplète, car une grande partie des églises de ce siècle a disparu, d'autres ont été transformées et amplifpiées, et souvent il est difficile de distinguer les parties anciennes des nouvelles, les unes et les autres étant dans la plupart des cas recouvertes d'enduits à l'extérieur et de peintures à l'intérieur. Il est fort probable que de nouvelles investigations mèneront à la découverte d'autres églises ou fragments d'églises du XVI-e siècle.

Quoiqu'il en soit, les monuments que nous venons d'étudier ont, sauf de rares exceptions, un caractère nettement défini et une remarquable unité, tant comme composition de plans que comme décor extérieur, et, pour la première fois dans l'histoire de l'art en Valachie, nous nous trouvons devant un style propre à ce pays.

Ce style, qui ne s'affirme complètement que vers le milieu du XVI-le siècle pour attendre son époque à la fin de ce siècle, ne s'éteint qu'à la moitié du XVII-e, comme nous le verrons plus loin.

L'analyse que nous en avons faite nous a prouvé que l'architecture en est tout aussi remarquable au point de vue de l'adaptation des formes aux matériaux qui sont employés, ce qui est une une preuve de la valeur de l'art de cette époque. La brique y est, en effet, d'une qualité parfaite autant au point de vue de la résistence qu'au point de vue des différentes formes et profils qu'elle présente et qui s'adaptent on ne peut mieux à la composition des éléments de l'architecture de ces monuments.

L'adaptation des formes aux matériaux est évidemment la caractéristique des bonnes époques d'art et, si nous la voyons parfaitement réalisée au

XVI-e siècle, il n'en sera pas de même à l'époque suivante. Au début du XVII-e siècle l'on ne rencontre plus l'unité de style du XVI-e et, si une portie des monuments qui s'élèvent alors, suit encore la bonne tradition, une autre partie se contente d'en imiter le décor exterieur de belles briques apparentes, en faisant peindre à la couleur et à la surface de l'enduit des rectangles imitant les briques. A cette époque on trouve aussi des monuments entièrement revêtus de briques apparentes; on en voit aussi qui sont entièrement enduits, comme à l'Église Princière de Târgoviște, qui, nous l'avons vu, imitent le décor du XVI-e siècle, mais en recouvrant le tout d'un enduit général; c'est une époque de transition, où l'on cherche de nouveux moyens d'expression.

Pour toutes ces raisons la première moitié du XVII-e siècle ne pouvait avoir son style propre, mais ses efforts vers un renouvellement des types aboutiront dans la seconde moitié de ce siècle à créer une nouvelle série de monuments importants, présentant des caractères particuliers bien définis, qui nous permettent de les grouper den **un nouveau style valaque.**

ERRATA

pag. col. linie	în loc de — a se citi
12—2—17	în fața naosului — în fața pronaosului.
13—1—23.24	a se suprima cuvintele : ca o consecință.
14—2—36	parcurile de cărămizi — arcurile de cărămizi.
20—1—39	mai evidente — mai evoluate.
22—1—24	a se citi — are deci o înfățișare.
23—1—39	al al XIX-lea — al XIV-lea.
24—2— 8	contraversează — contraventează.

Dans la traduction françaisé.

pag. col. ligne	au lieu de — lire
50—2—12.13	habillement — habituellement.
51—2— 6.7	d'une brique — d'une demi-brique.
53—2— 5	fournies — formées.
57—1—52	berceaux — berceau.
59—2— 1	porte inférieure — partie inférieure.
59—2—23	les décors — le décor.
59—2—30	il est — elle est
59—2—30	comme aussi — comme.
59—2—40	De l'anciens style — De l'anciens style serbe
60—1—30	en fondation — d'une fondation
62—1— 3	mais ilétait — mais il y est.
62—2—38.39	atendre son époque — ateindre son apogée.
63—2—11	qui nous permettent — qui nous permettront.
63—2—11	den — en

P L A N Ş E

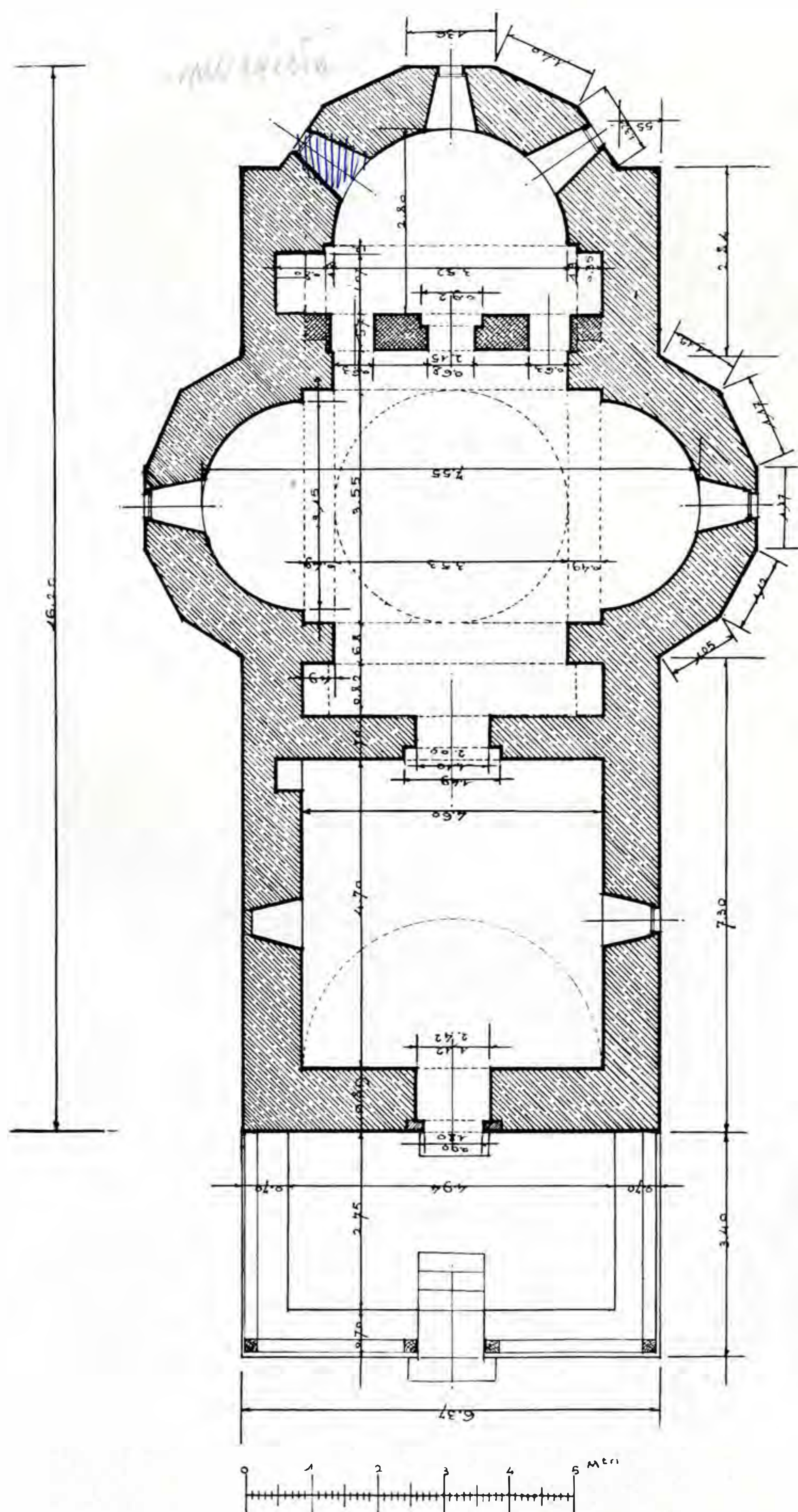

Fig. 1. — Biserica din Brădetu (jud. Argeş). Planul orizontal.

Releveu V. Moisescu

Fig. 2. — Biserica Brădetu (jud. Argeș). Fațada principală.

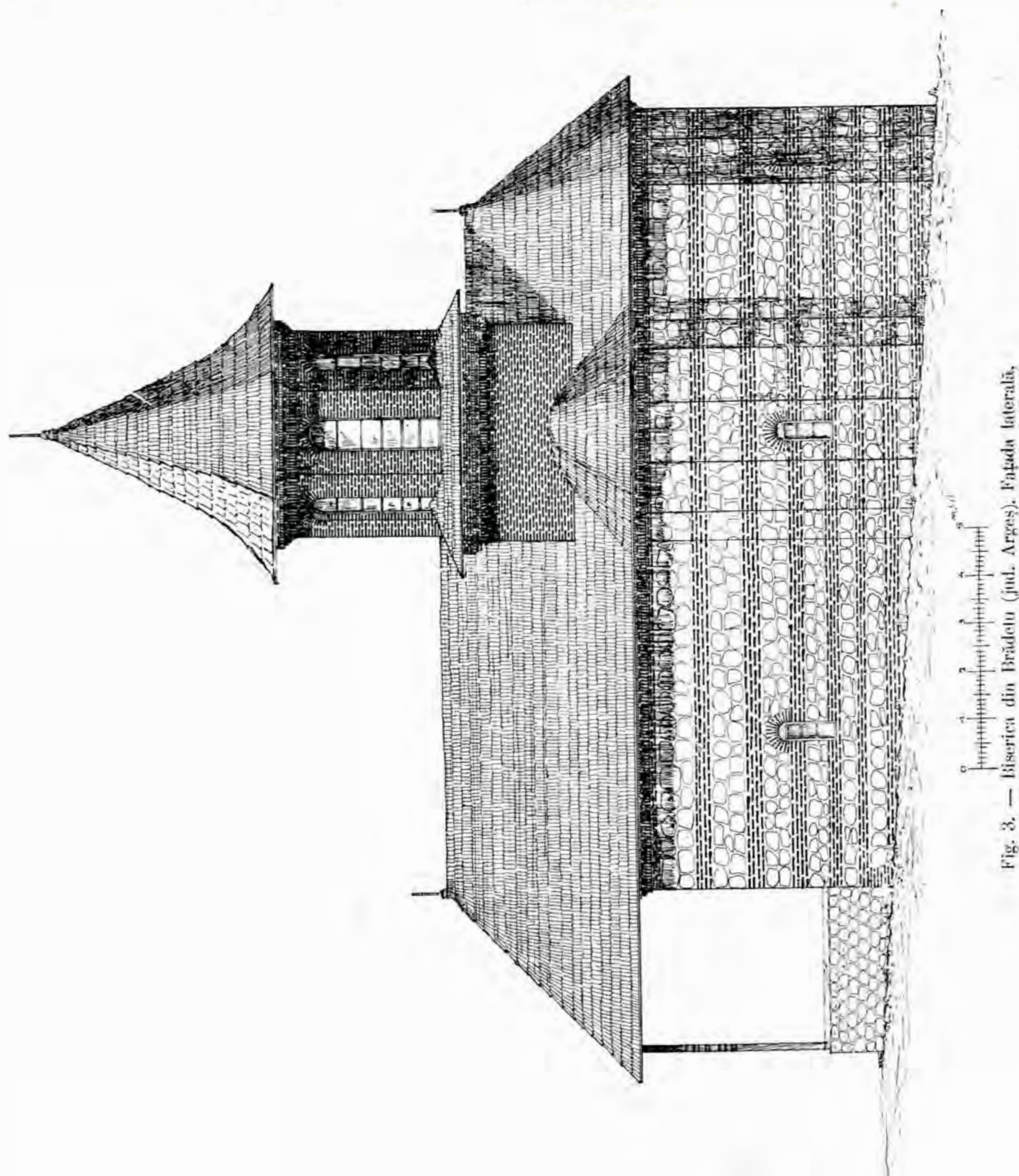

Fig. 3. — Biserica din Brădetu (jud. Argeș). Fațada laterală.

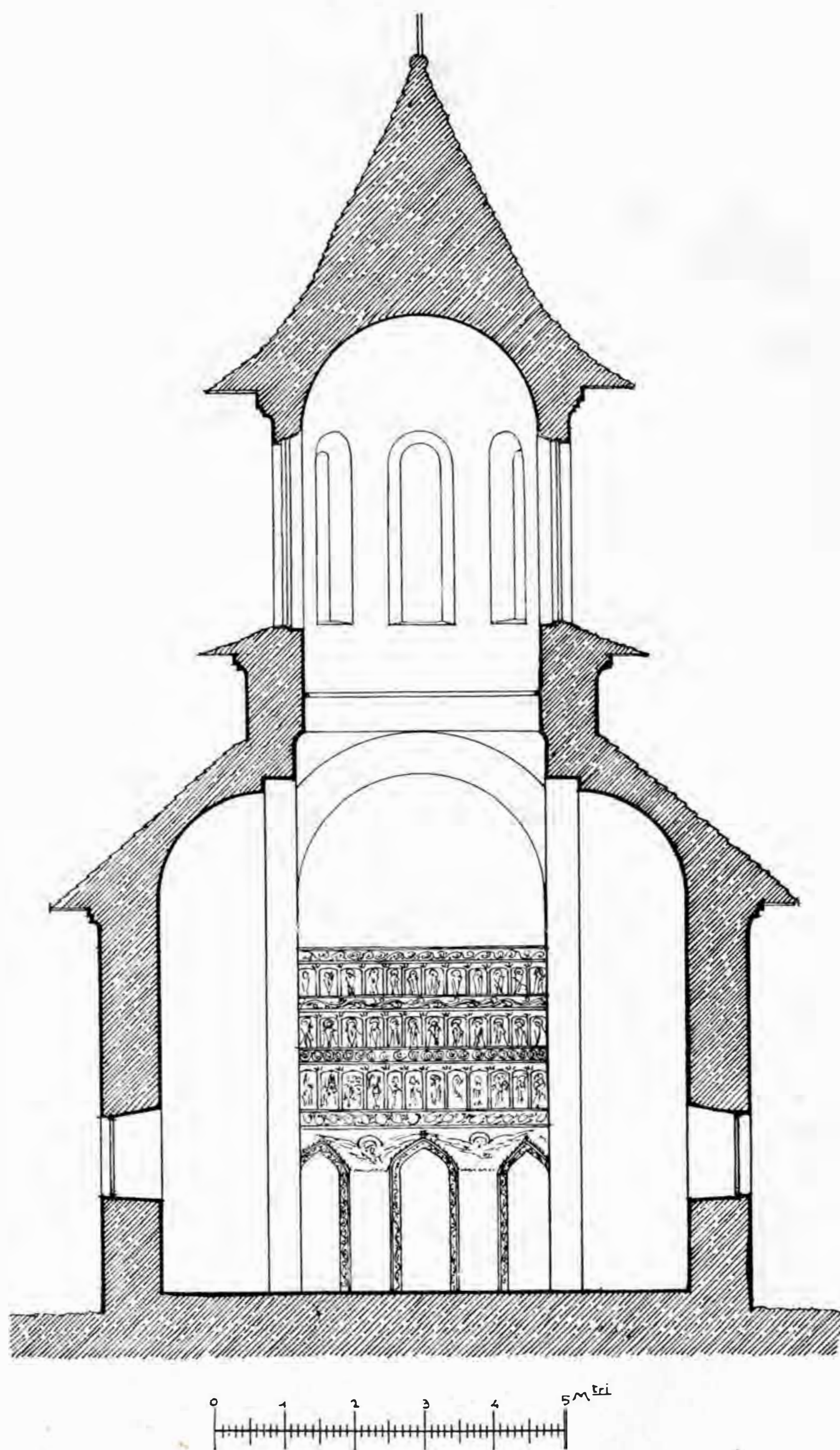

Fig. 4. — Biserica din Brădetu (jud. Argeș). Secțiune transversală prin naos.

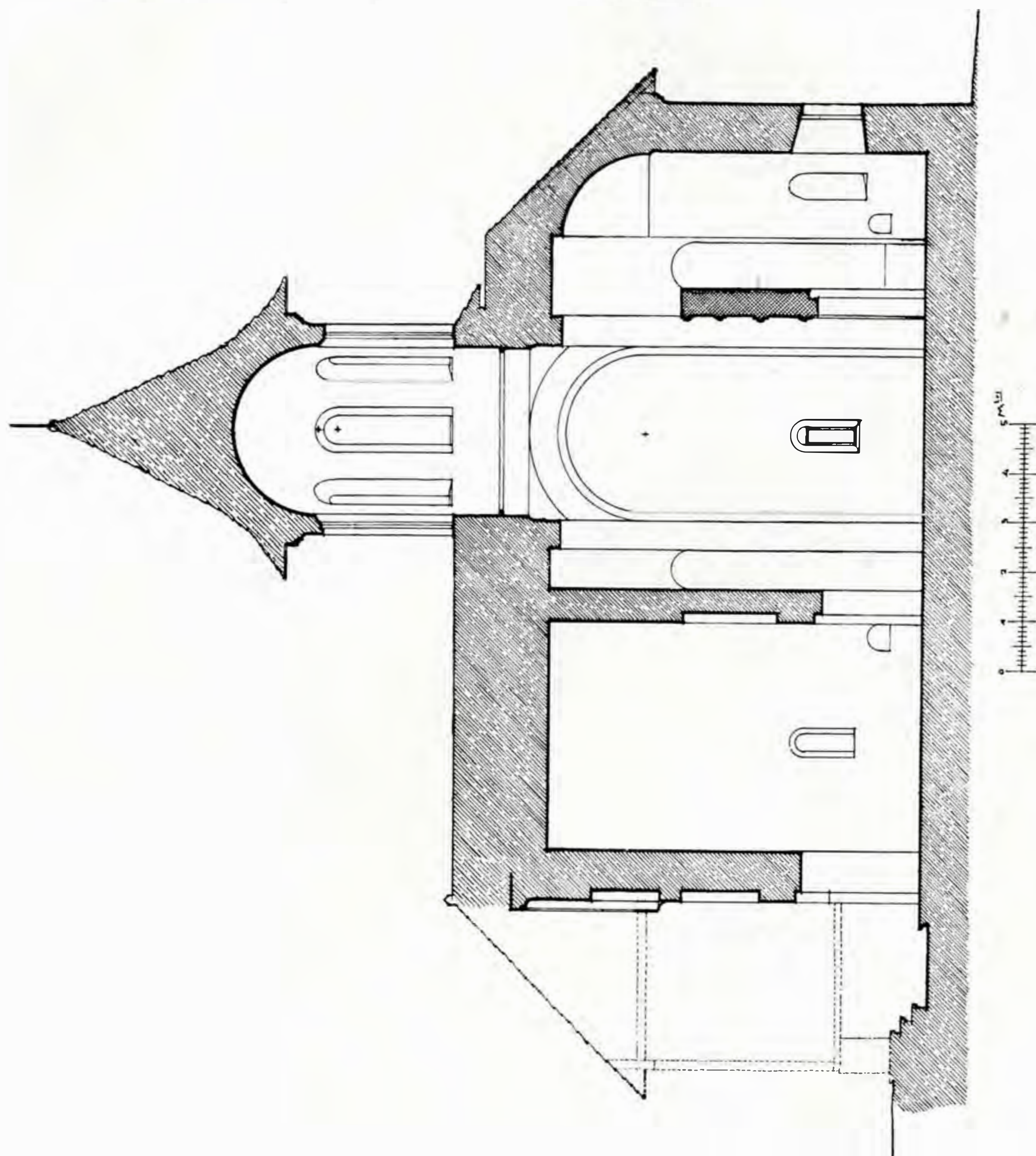

Fig. 5. — Biserica din Brădetu (jud. Argeș). Secțiune longitudinală

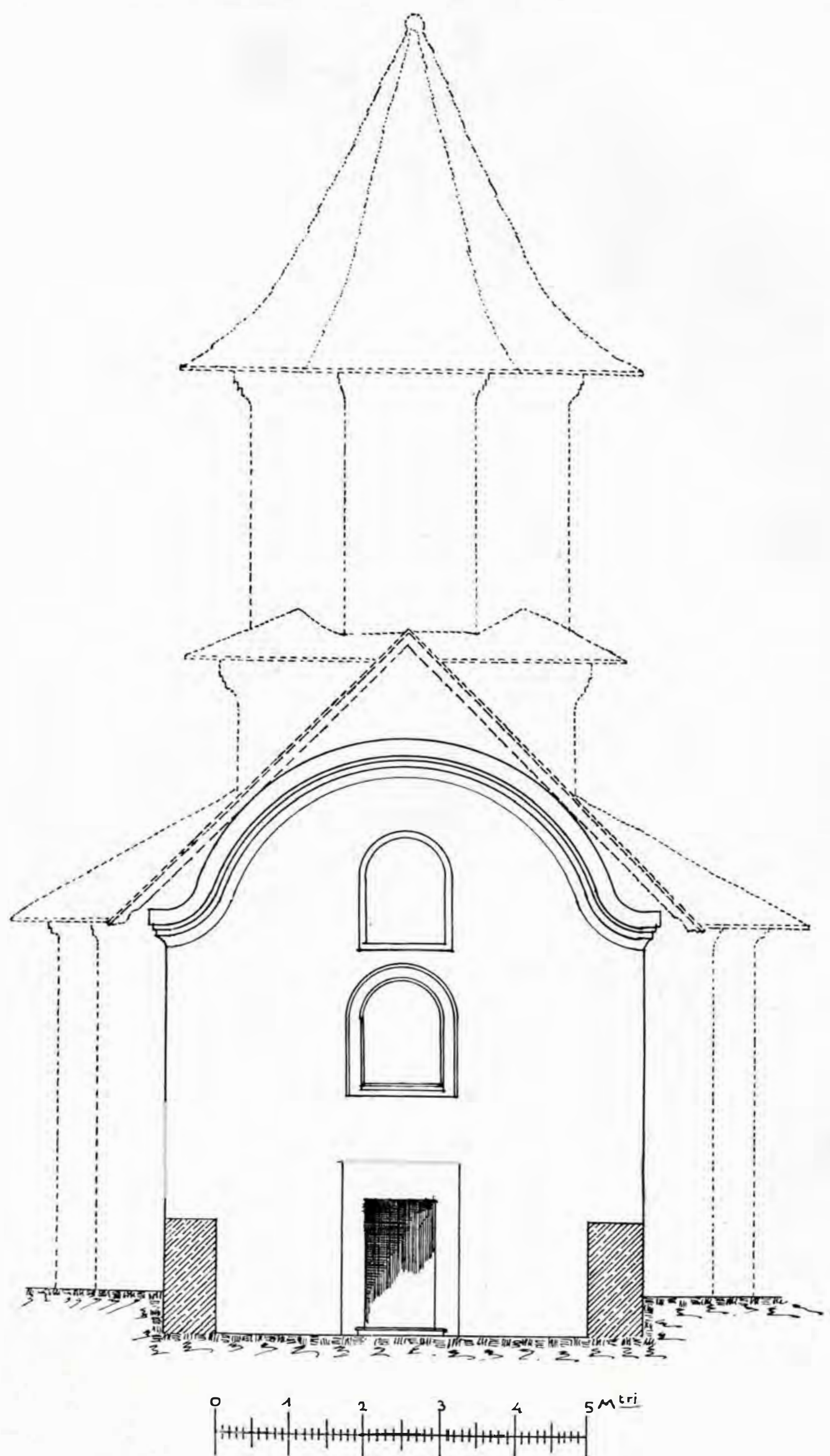

Fig. 6. — Biserica Brădetu (jud. Argeș). Fațada dinspre apus.

Fig. 7. — Biserica din Brădetu (jud. Argeş). Vedere generală.

Fig. 8. — Biserica din Brădetu (jud. Argeș). Vedere laterală.

Fig. 9. — Biserica din Brădetu (jud. Argeș). Vedere dinspre pridvor.

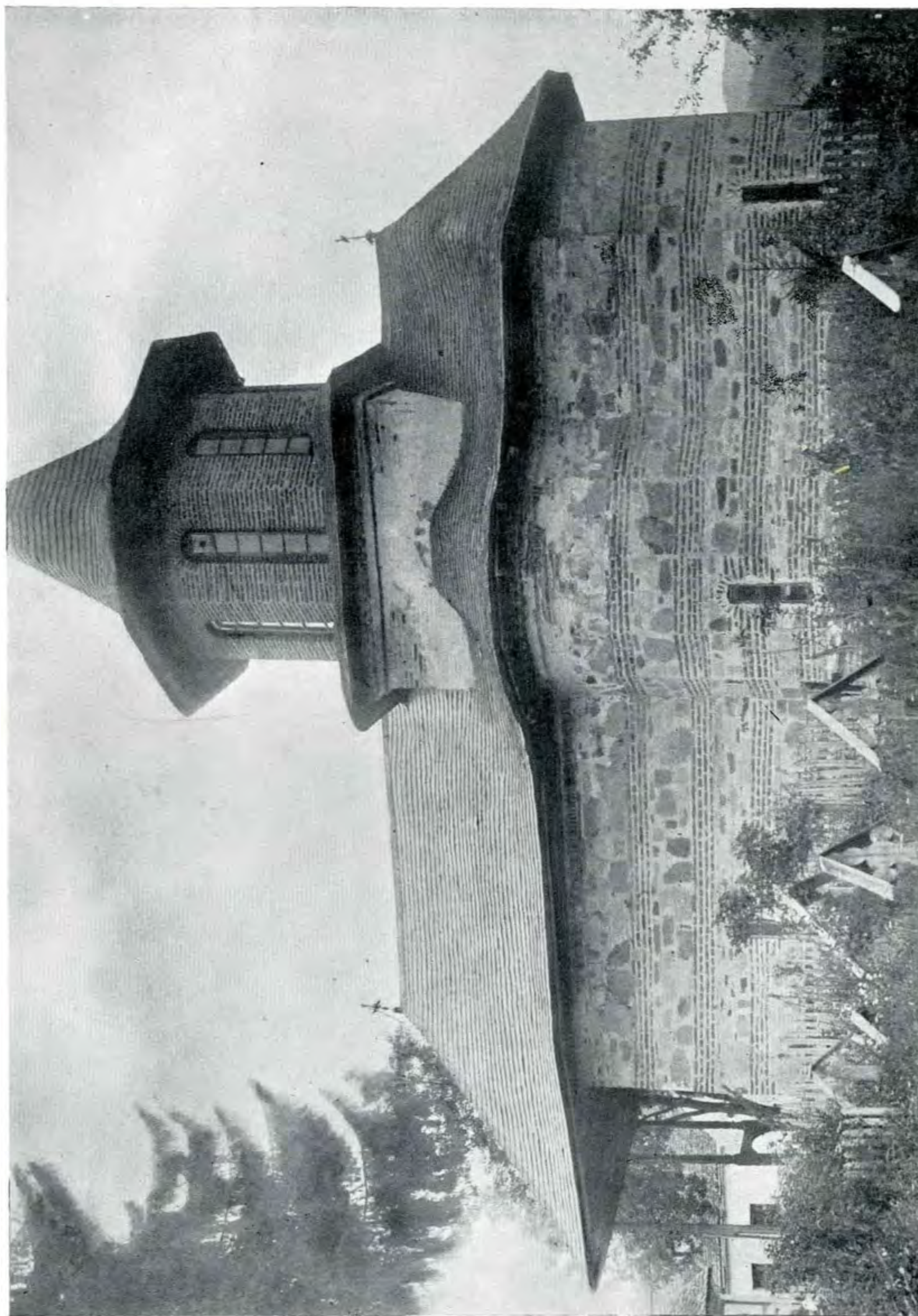

Fig. 10. — Biserica din Brădetu (jud. Argeş). Vedere laterală.

Fig. 11 şi 12. — Biserica din Brădetu (jud. Argeş). Vedere spre pridvor.

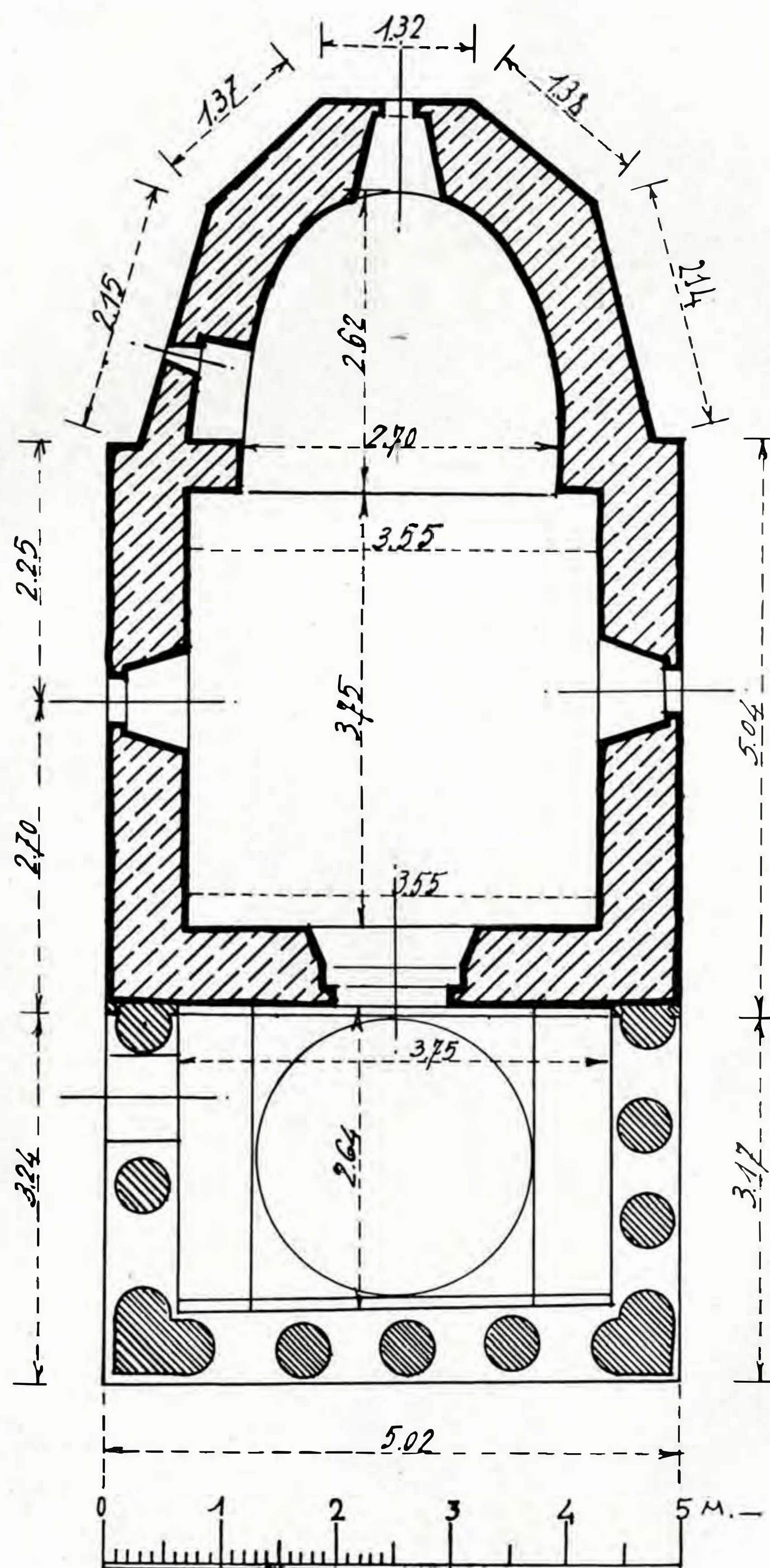

Fig. 13. — Bolniţa Mânăstirei Bistriţa (jud. Vâlcea). Plan orizontal.

Releveu arhitect I. Atanasescu

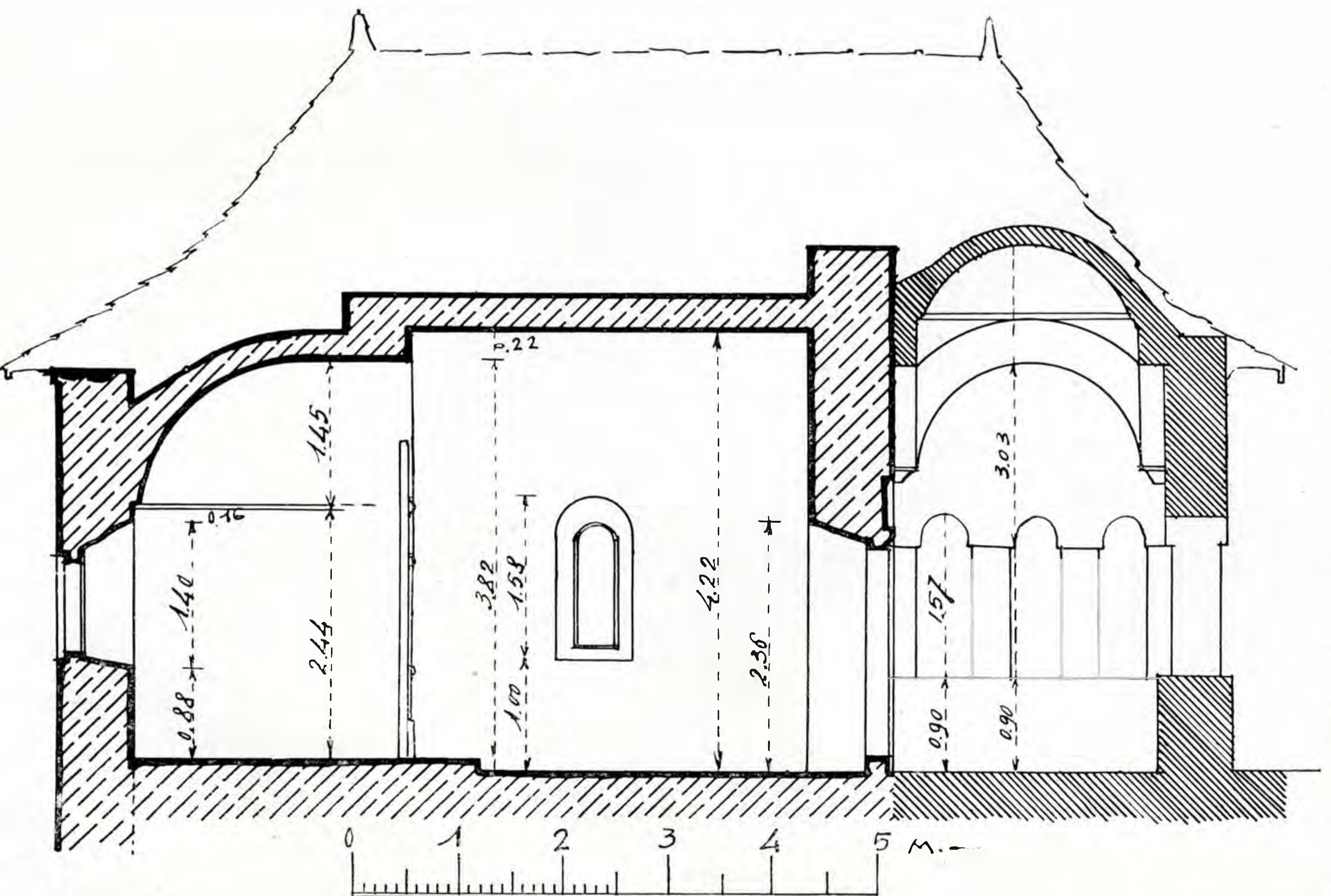

Fig. 14. — Bolnița Mănăstirei Bistrița (jud. Vâlcea). Secția longitudinală.

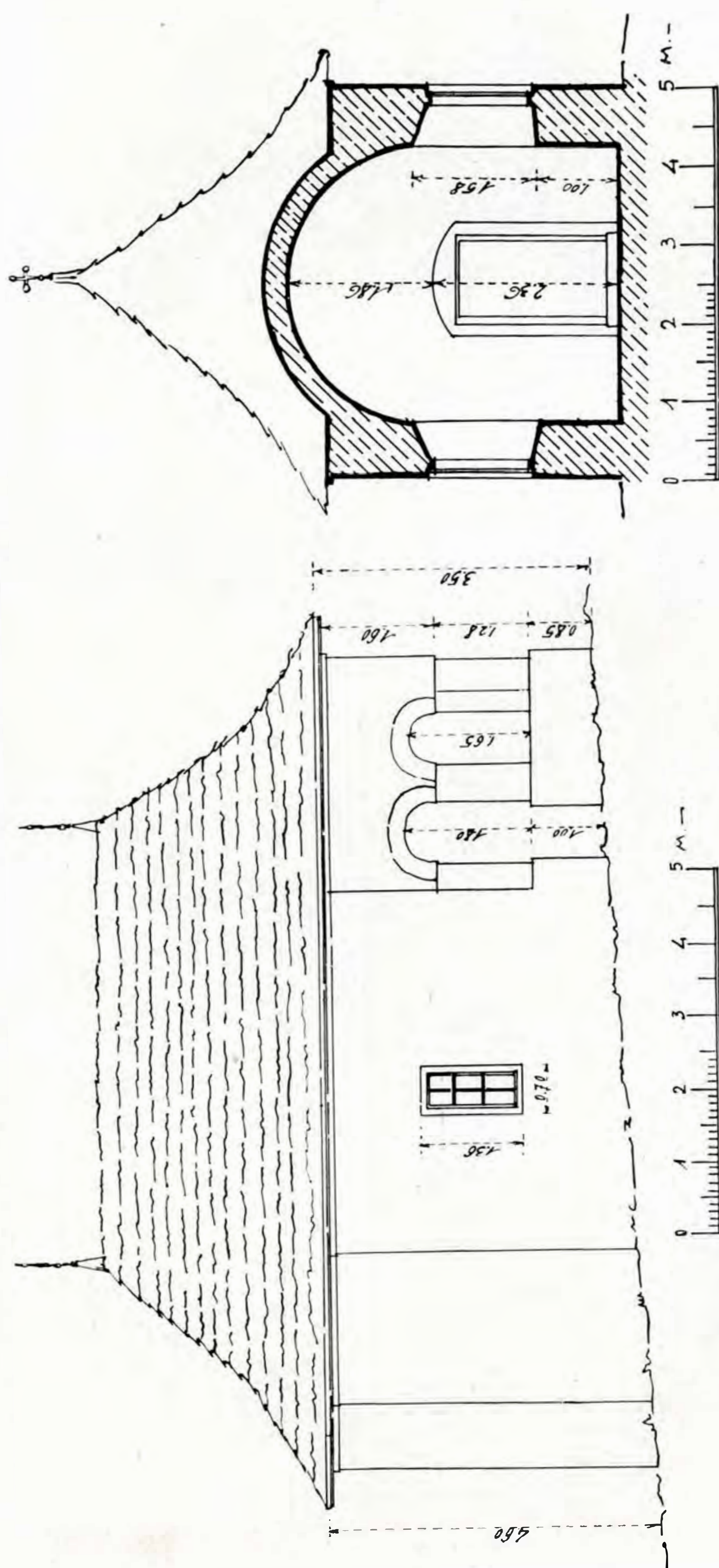

Fig. 16. — Secția transversală.

Fig. 15. — Bolnița Mănăstirei Bistrița (jud. Vâlcea). Fațada laterală.

Fig. 17 și 18. — Bolnița Mânăstirei Bistrița (jud. Vâlcea). Vederi exterioare.

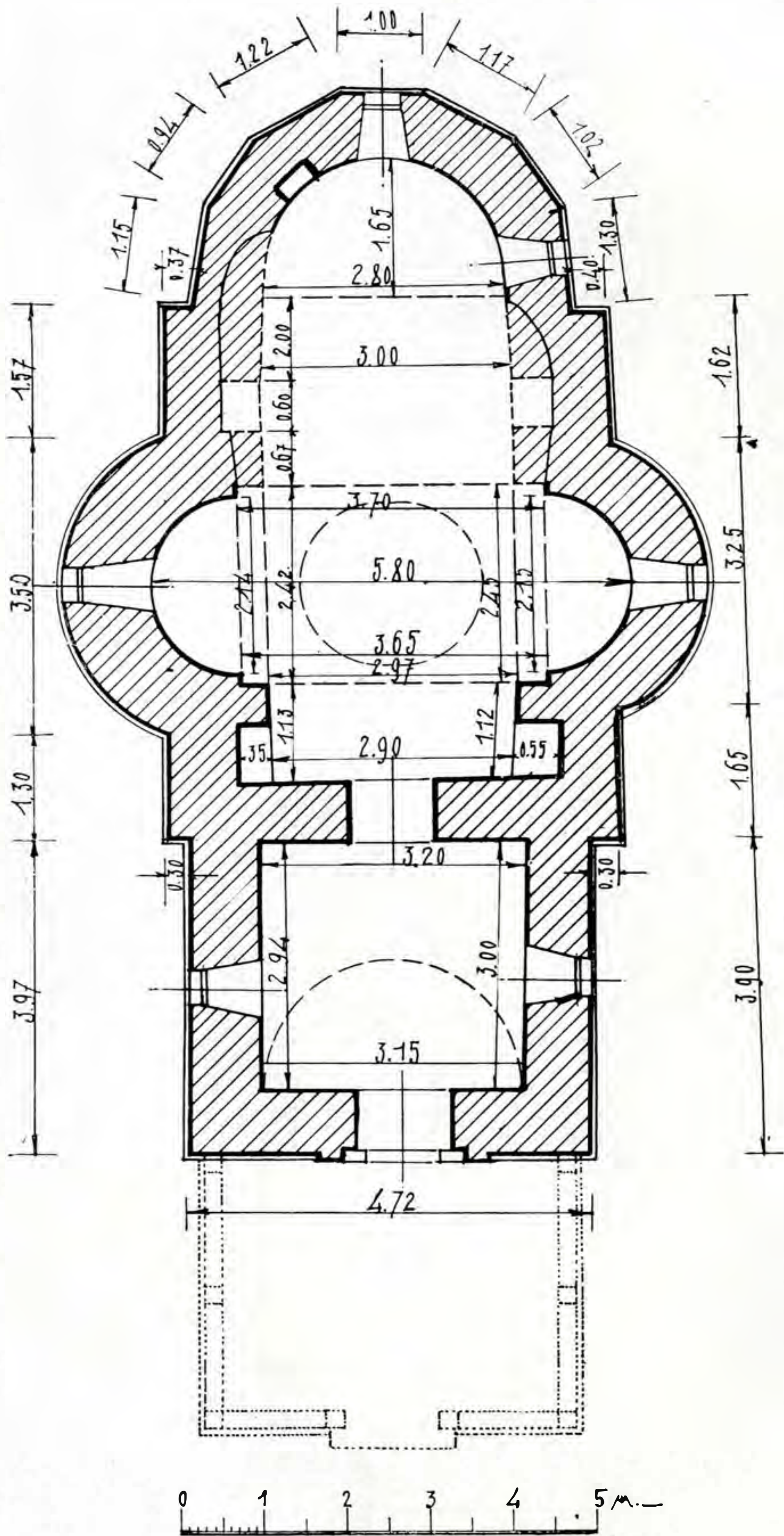

Fig. 19. — Biserica din Ostrov (jud. Vâlcea). Planul orizontal.

Releveu V. Moisescu

Fig. 20. — Biserica din Ostrov (jud. Vâlcea). Secțiune longitudinală.

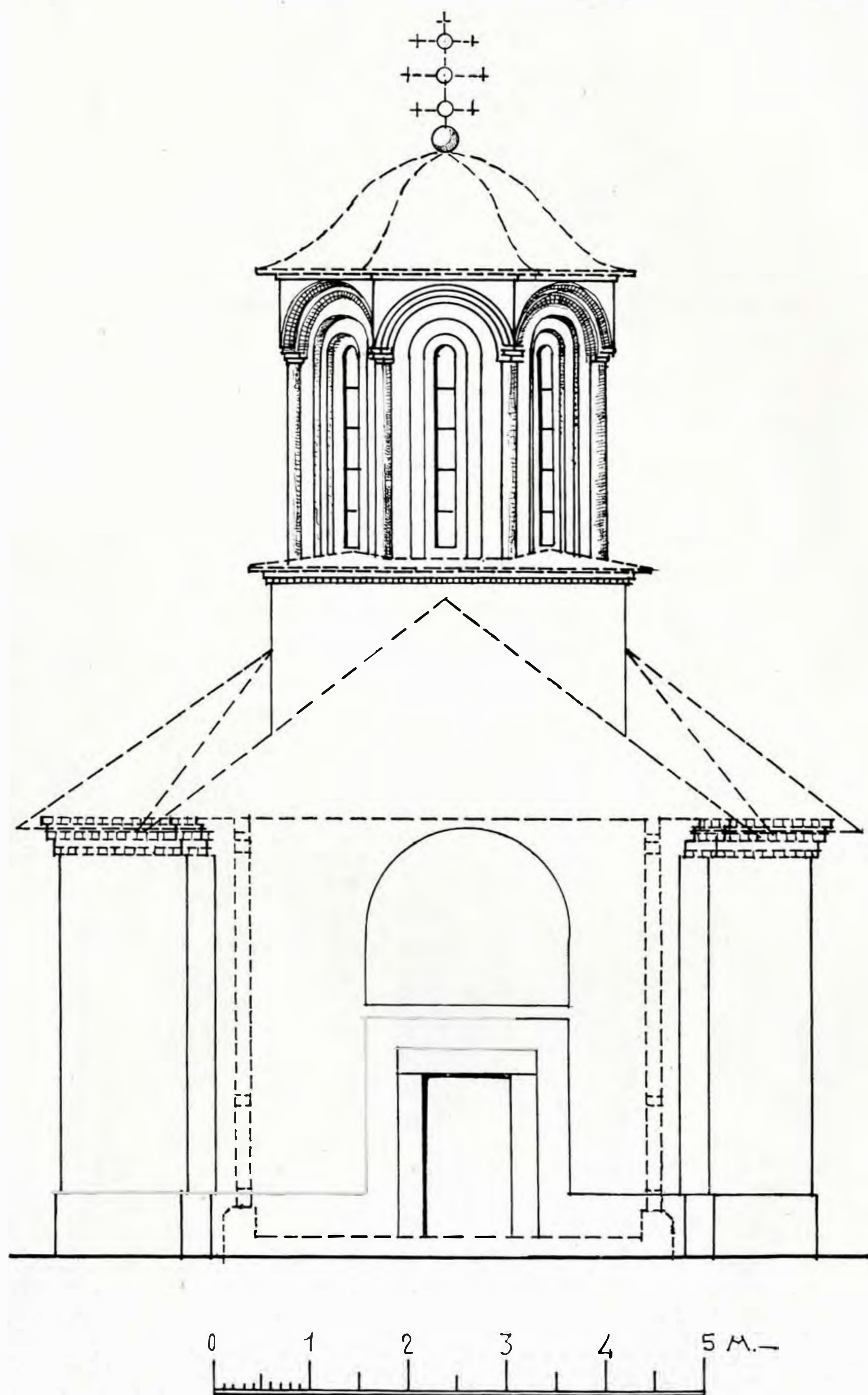

Fig. 21. — Biserica din Ostrov (jud. Vâlcea). Faţada principală.

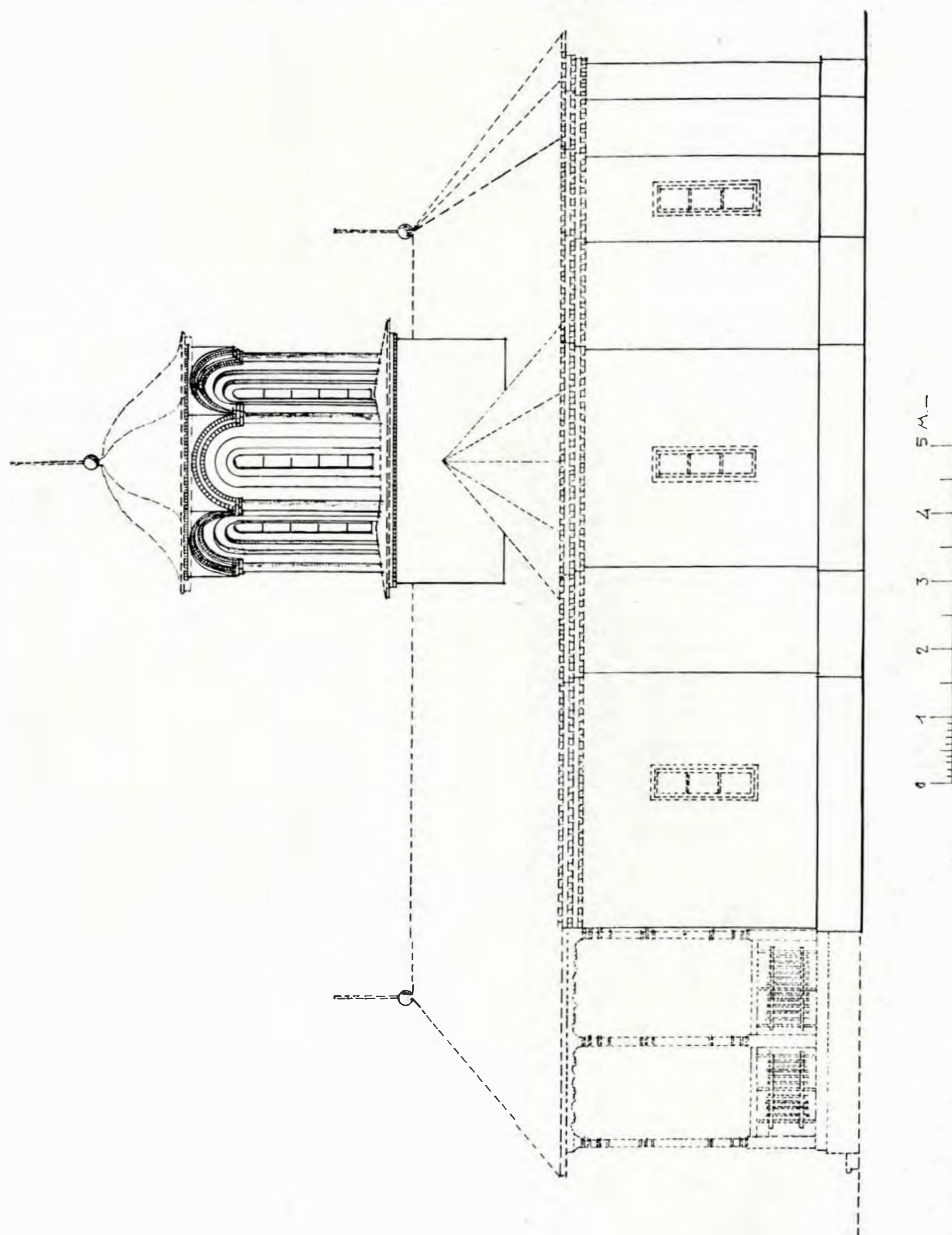

Fig. 3. — Biserica din Ostrov (jud. Vâlcea). Faţada laterală.

Fig. 23. — Biserica din Ostrov (jud. Vâlcea). Vedere exterioară.

Fig. 24. — Biserica din Ostrov (jud. Vâlcea). Vedere exterioară.

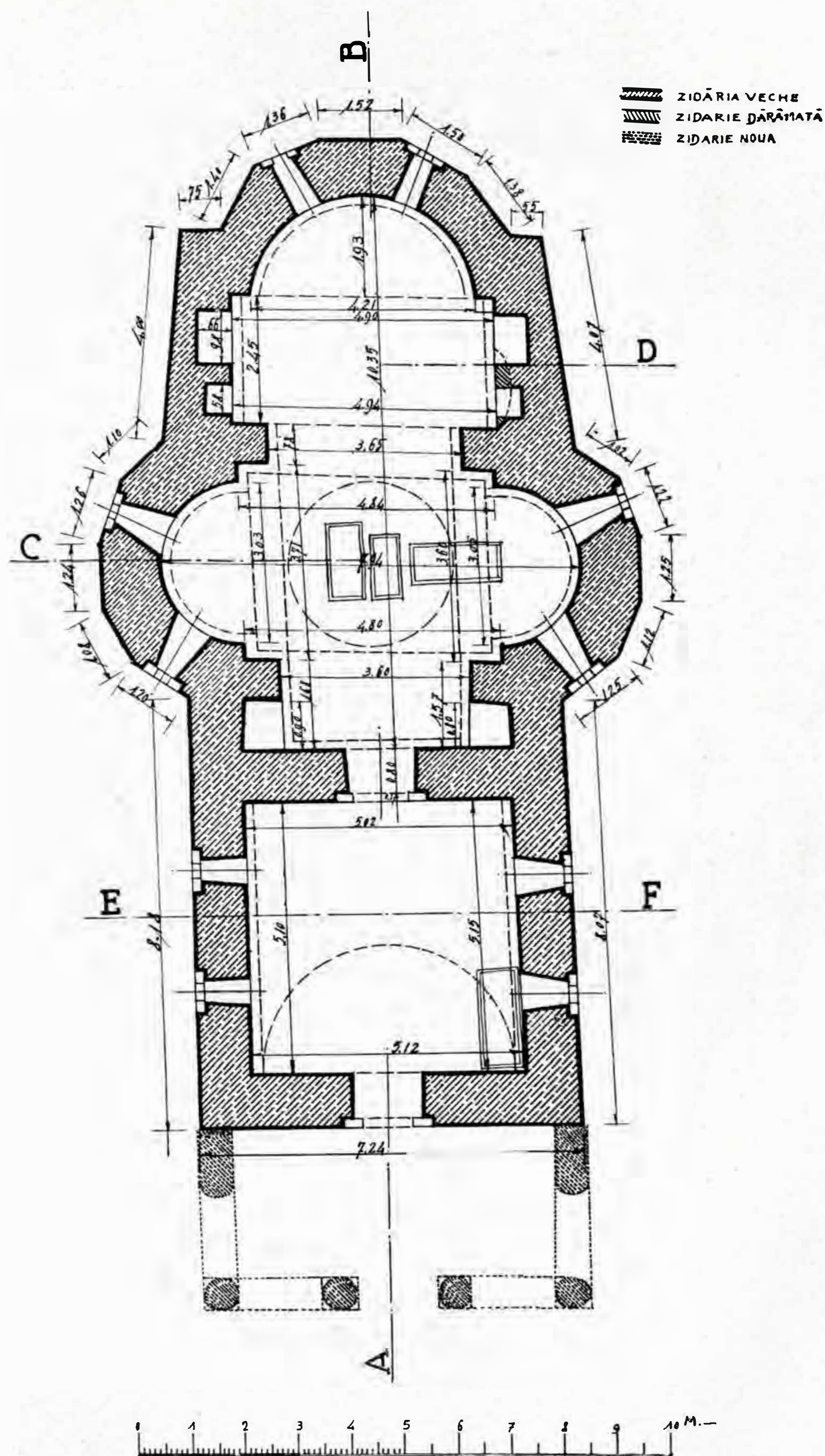

Fig. 25. — Biserica Mânăstirei Valea (jud. Muscel). Planul orizontal.

Releveu V. Moisescu

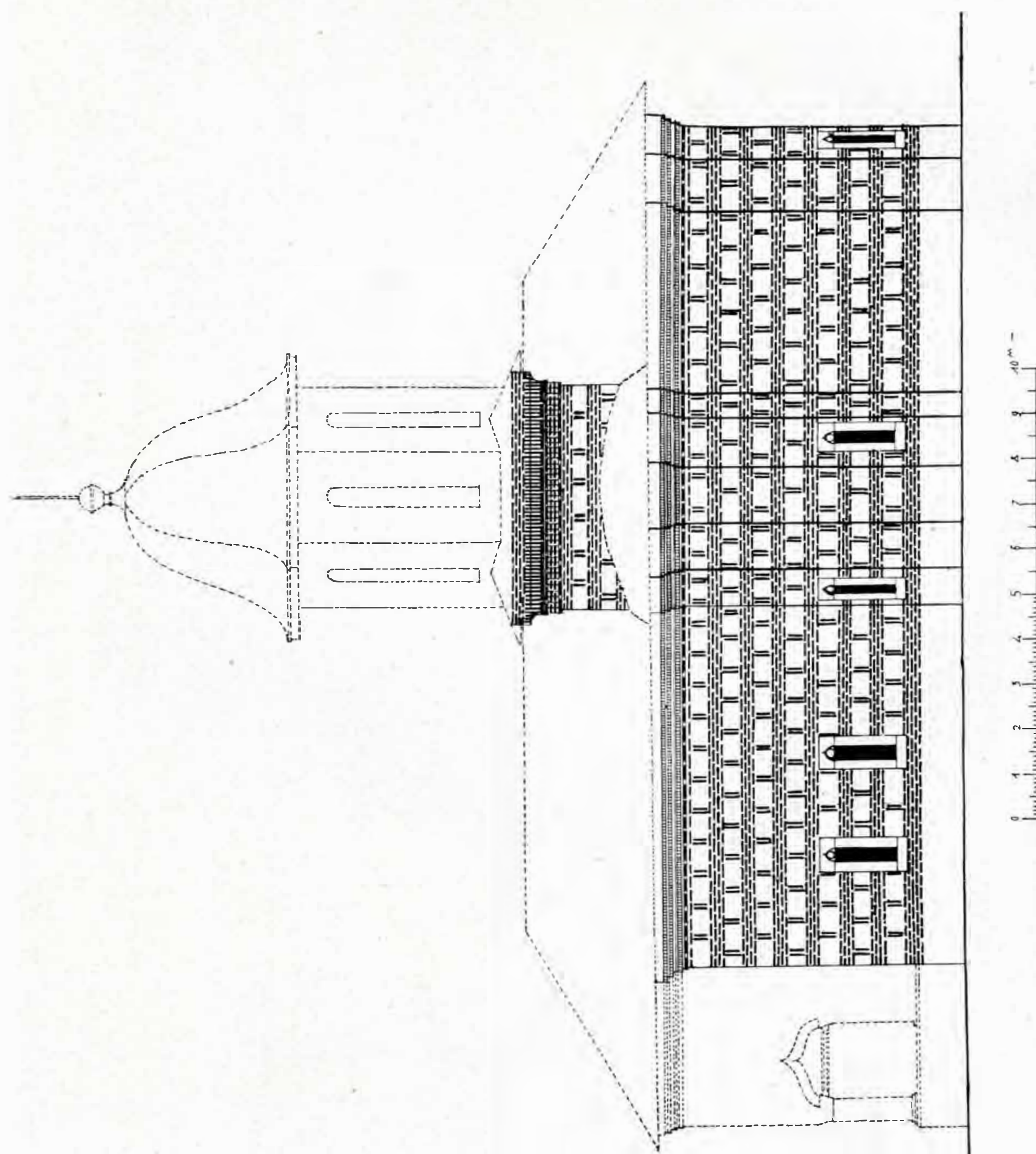

Fig. 26. — Biserica Mănăstirei Valea (jud. Muscel). Faţada laterală.

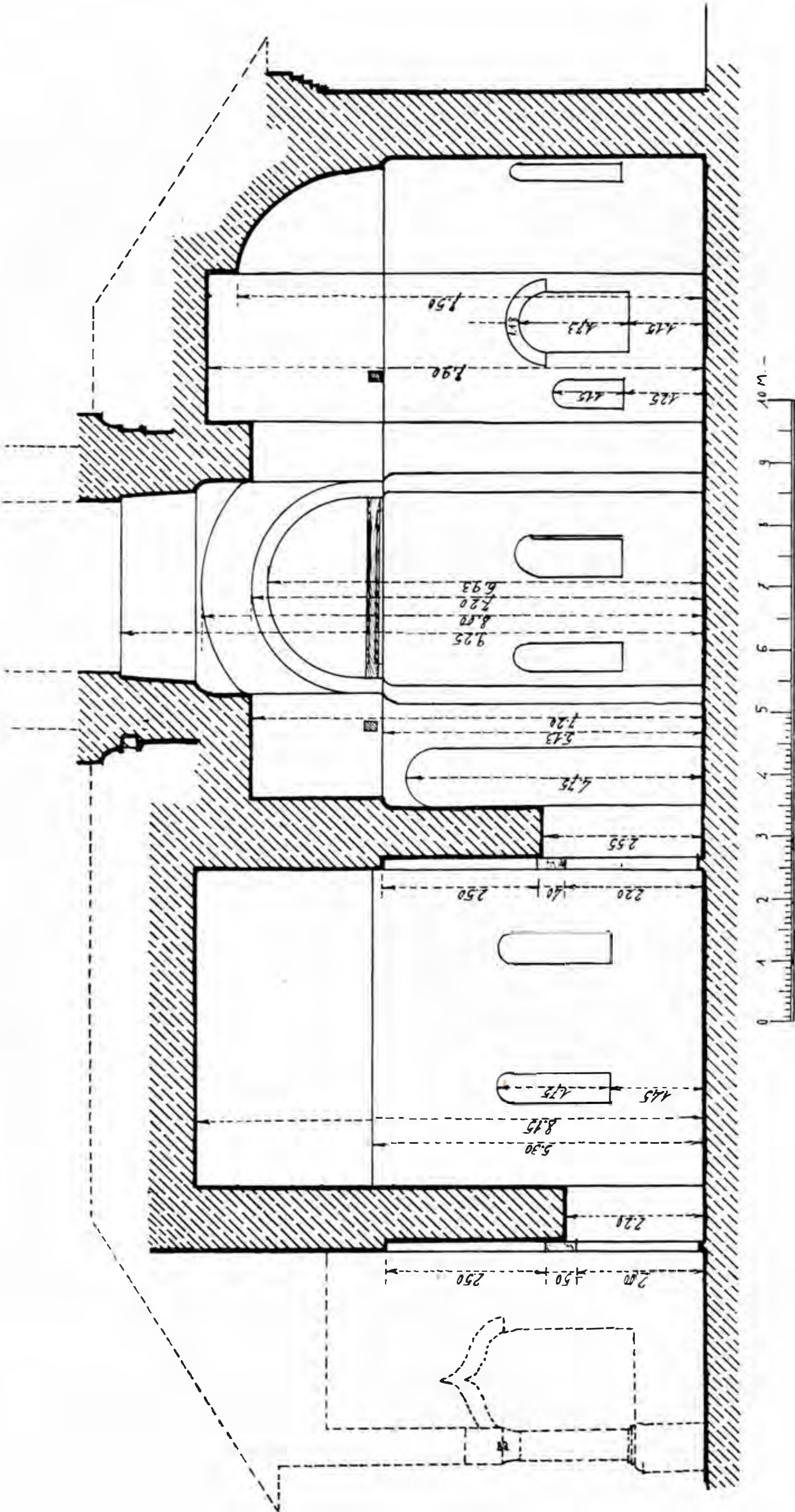

Fig. 27. — Biserica Mânăstirei Valea (jud. Muscel). Secţiune longitudinală.

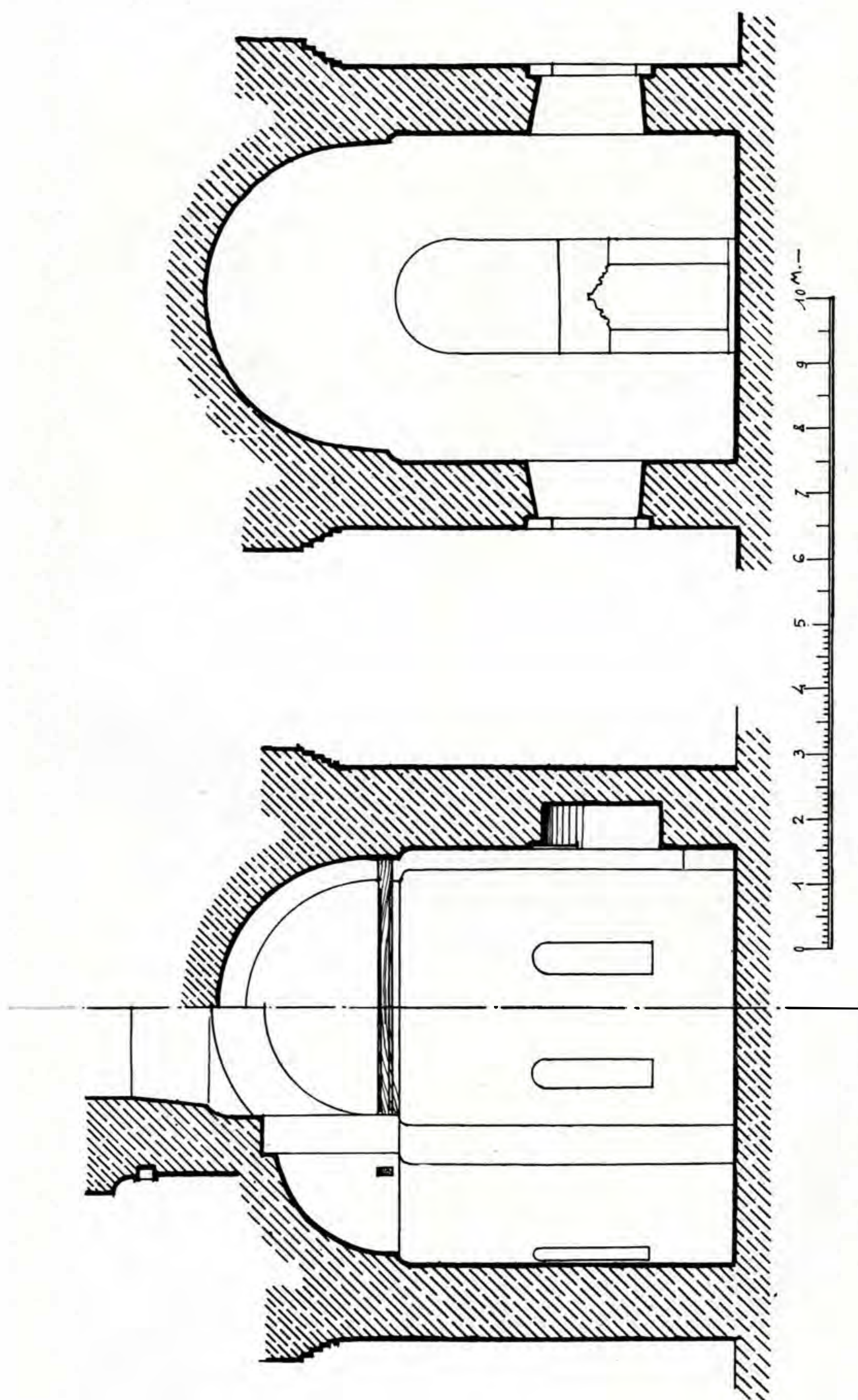

Fig. 28. — Secţie prin pronaos.

Fig. 29. — Secţia prin naos şi prin altar.

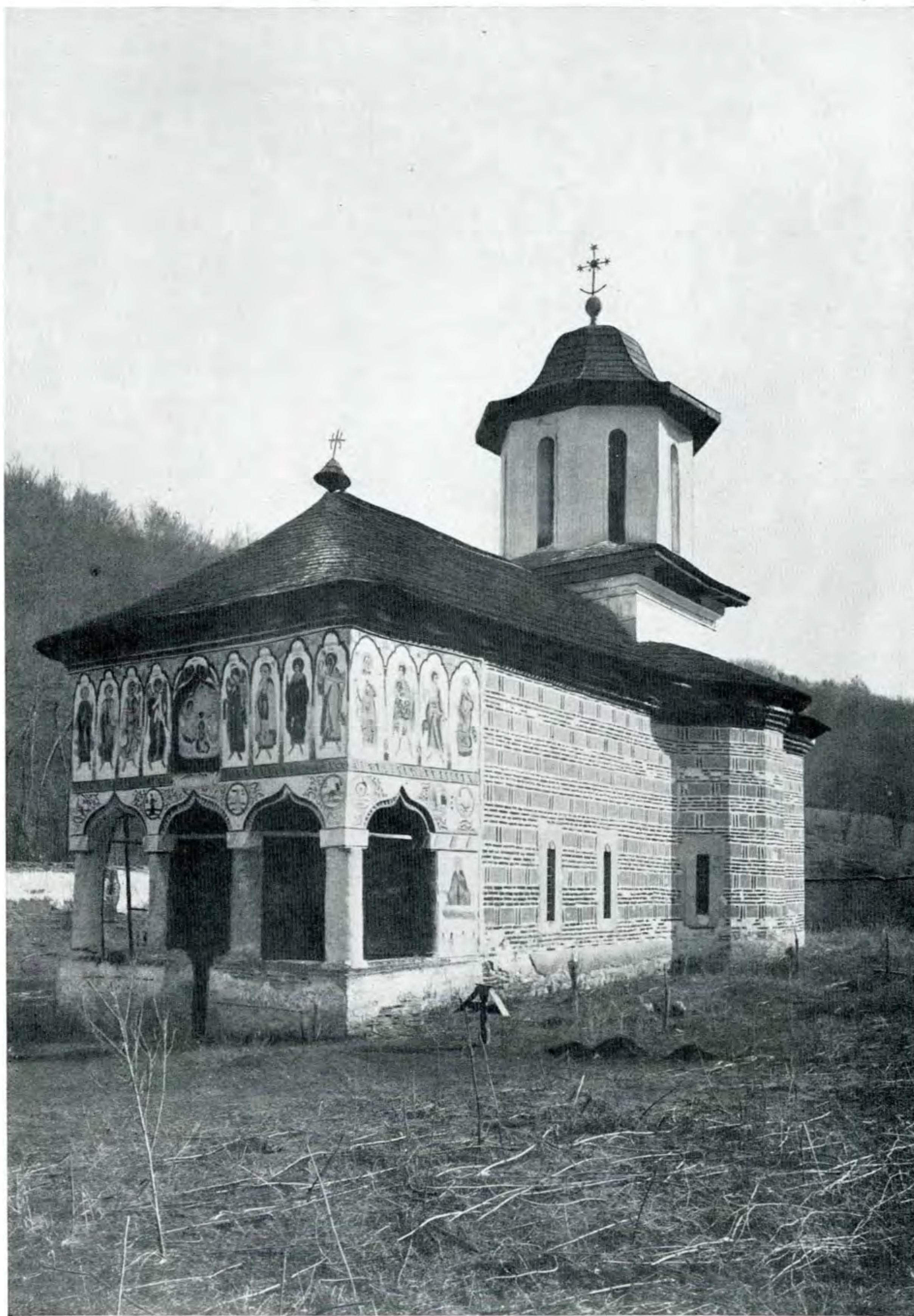

Fig. 30. — Biserica Mânăstirei Valea (jud. Muscel). Vedere exterioară.

Fig. 31. — Biserica Mânăstirei Valea (jud. Muscel). Vedere laterală.

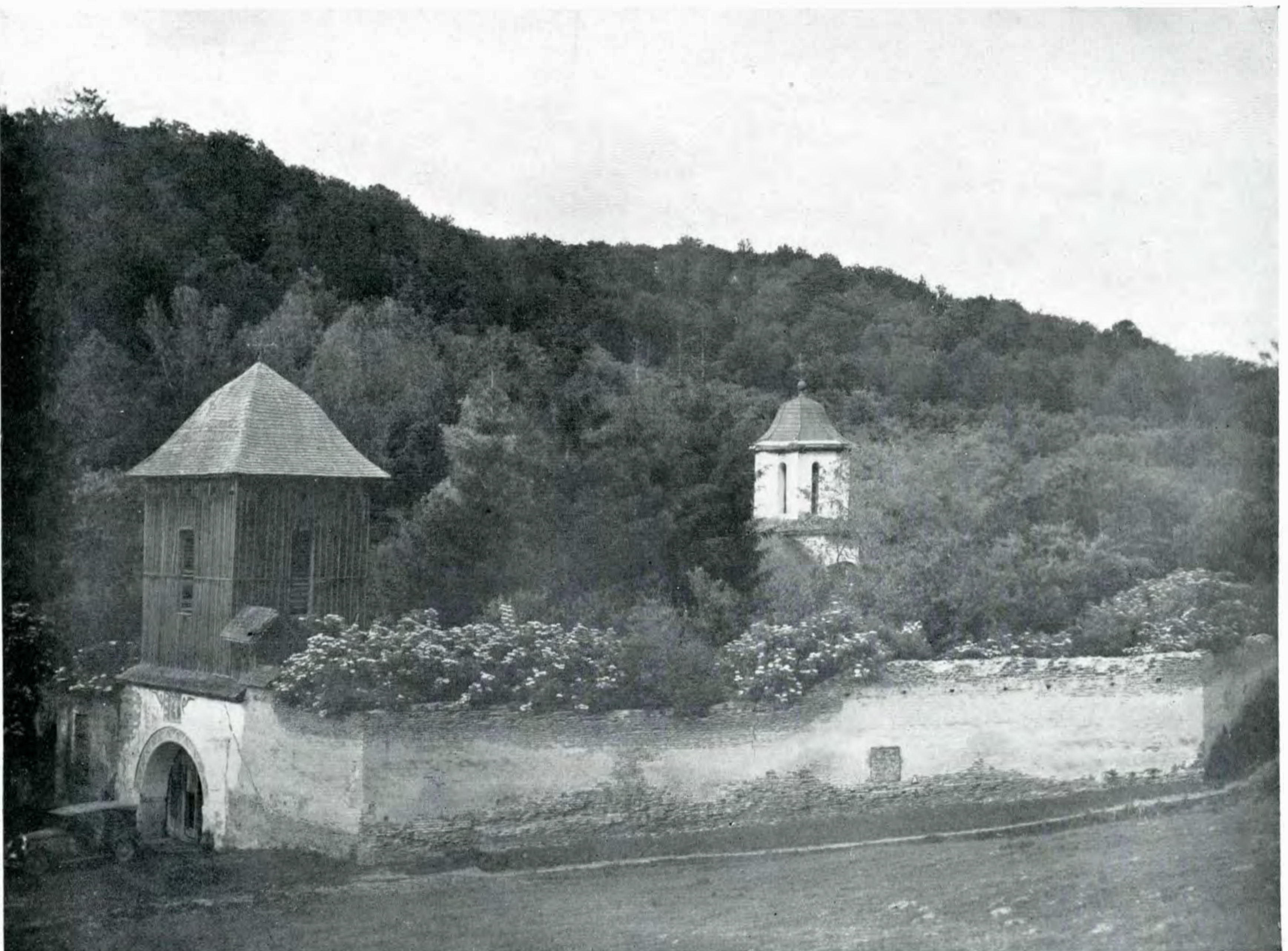

Fig. 32. — Mânăstirea Valea (jud. Muscel). Vedere generală.

Fig. 33. — Mânăstirea Valea (jud. Muscel). Vedere generală.

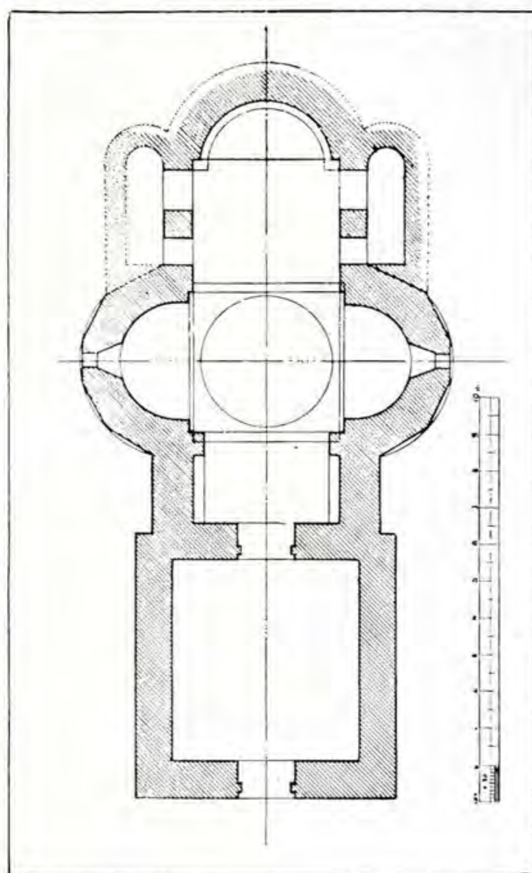

Fig. 34. — Planul orizontal al bisericii din Lopușnia după G. Balș.

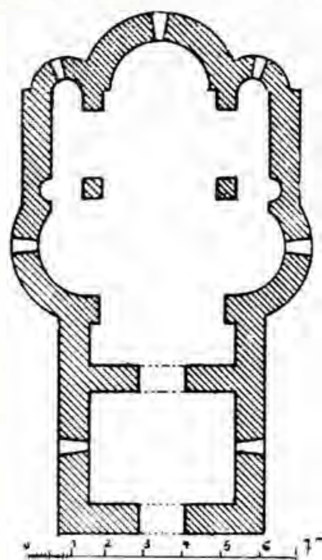

Fig. 35. — Planul orizontal al bisericii din Petrușa după Ranitz.

Fig. 37.

Fig. 38.

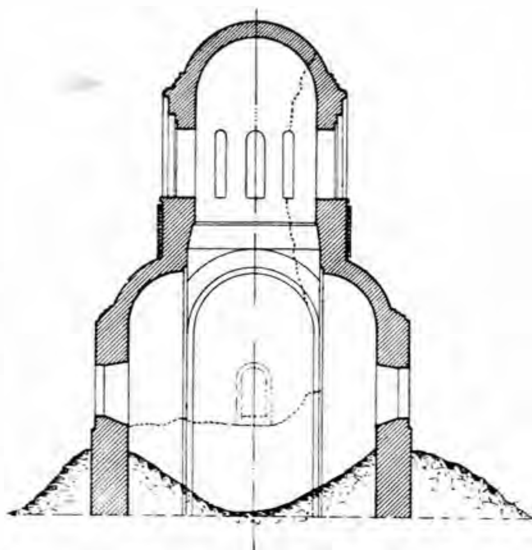

Fig. 36.

Fig. 39.

Fig. 40.

Fig. 36. — Secţiune transversală prin naosul bisericii din Lopuşnia.
Fig. 37, 38, 39. — Pietre perforate de la biserica din Lopuşnia.
Fig. 40. — Cărămidă mare de la biserica din Lopuşnia.

După G. Balş

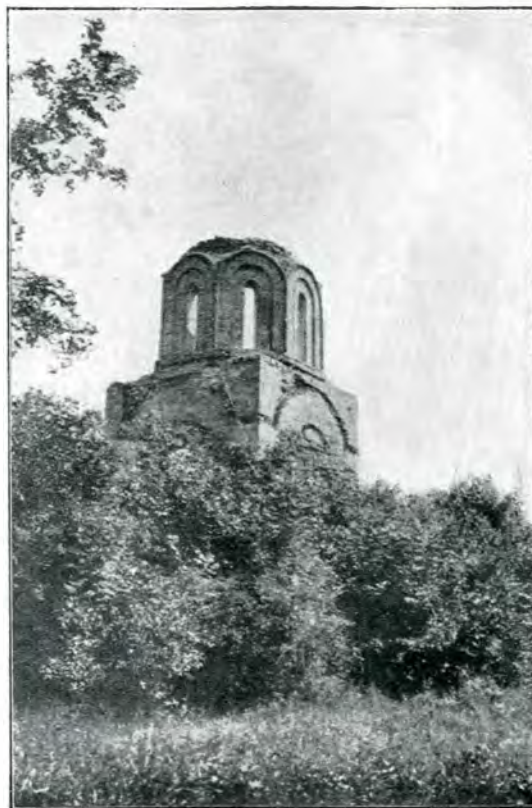

Fig. 41, 42, 43. — Biserica din Lopușnia. Vederi exterioare.

Fotografii G. Balș

Fig. 44, 45. — Biserica Lopuşnia. Vederi interioare.

Fotografii G. Balş

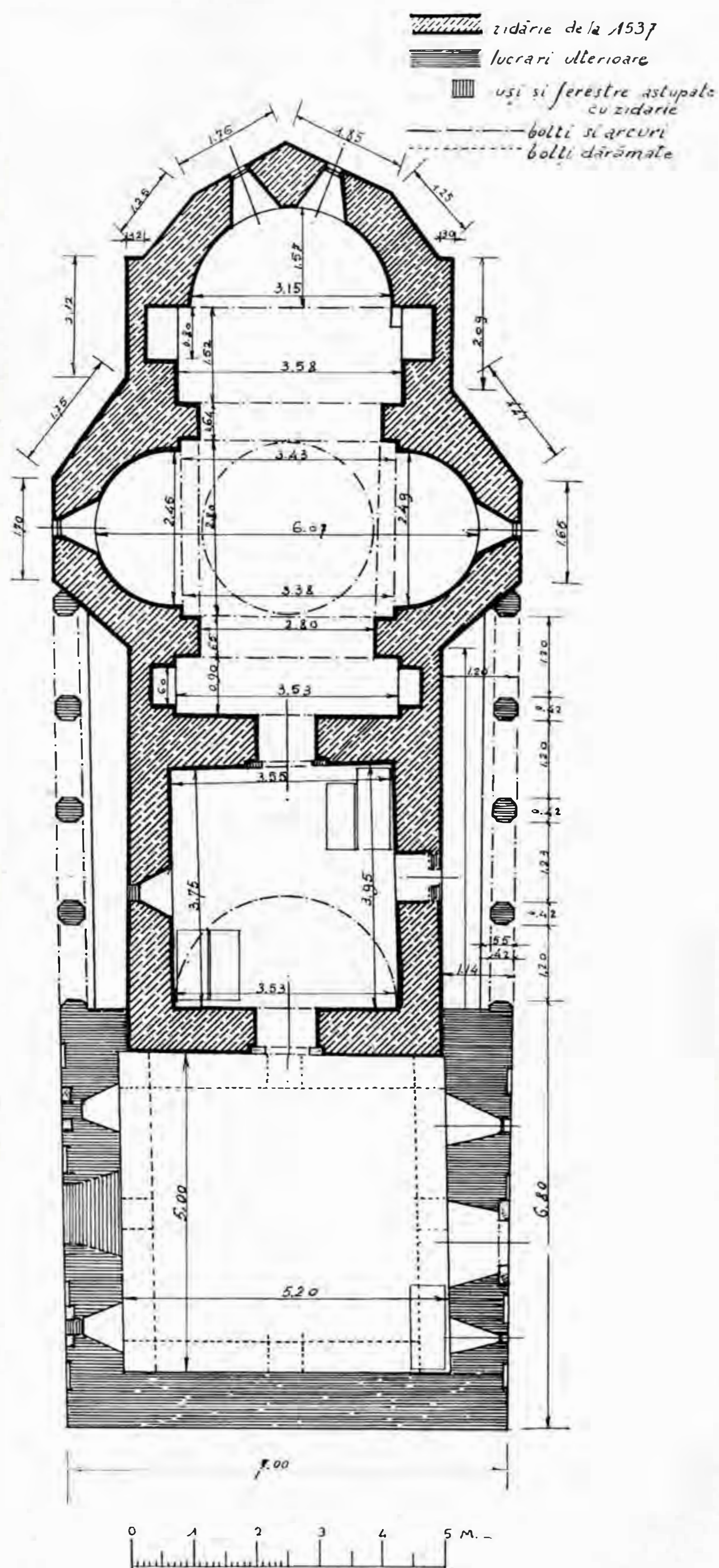

Fig. 46. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea). Planul orizontal.

Releveu V. Moisescu

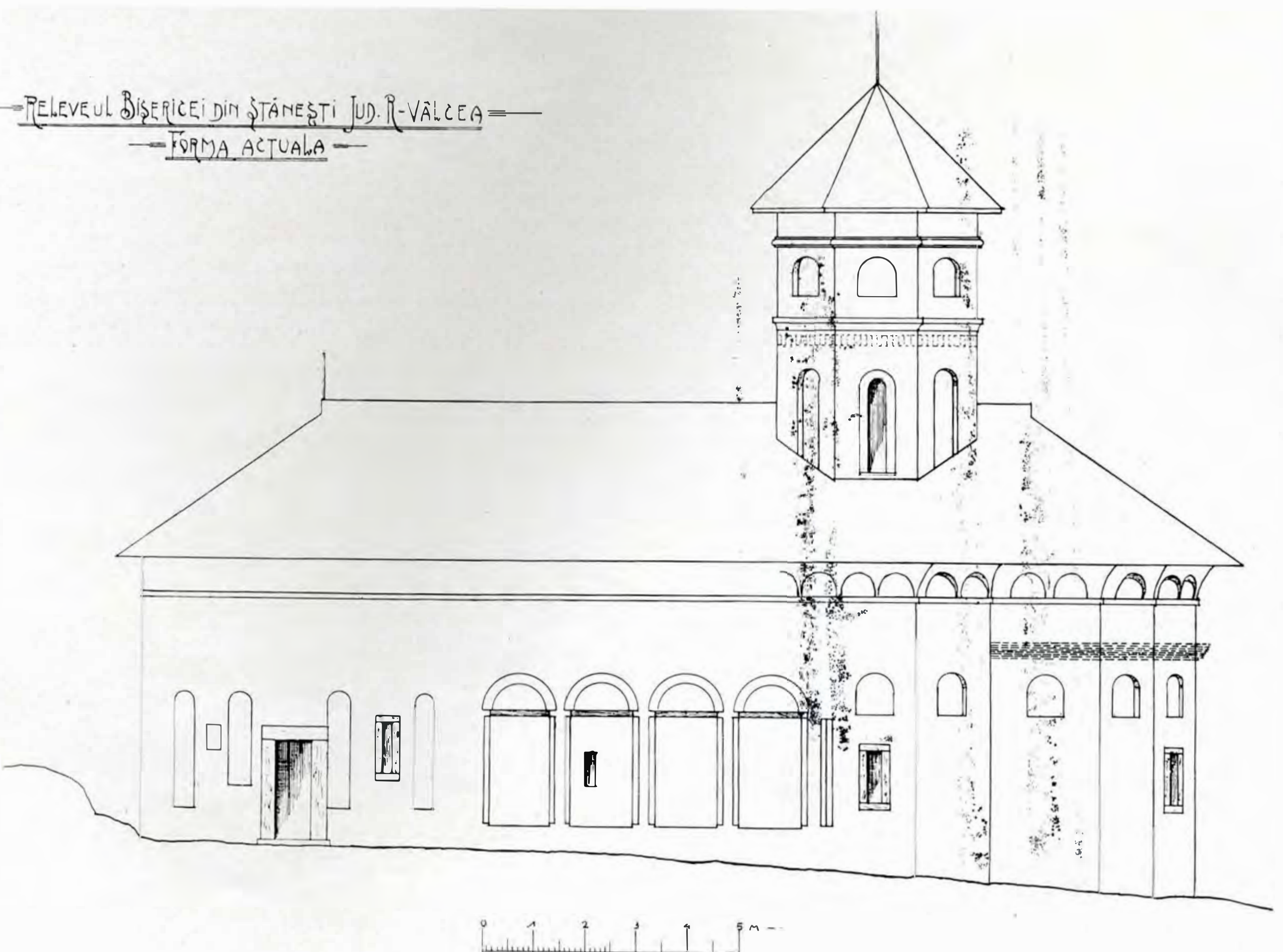

Fig. 47. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea. Faţada laterală în starea actuală.

Fig. 48. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea). Faţada laterală reconstituită.

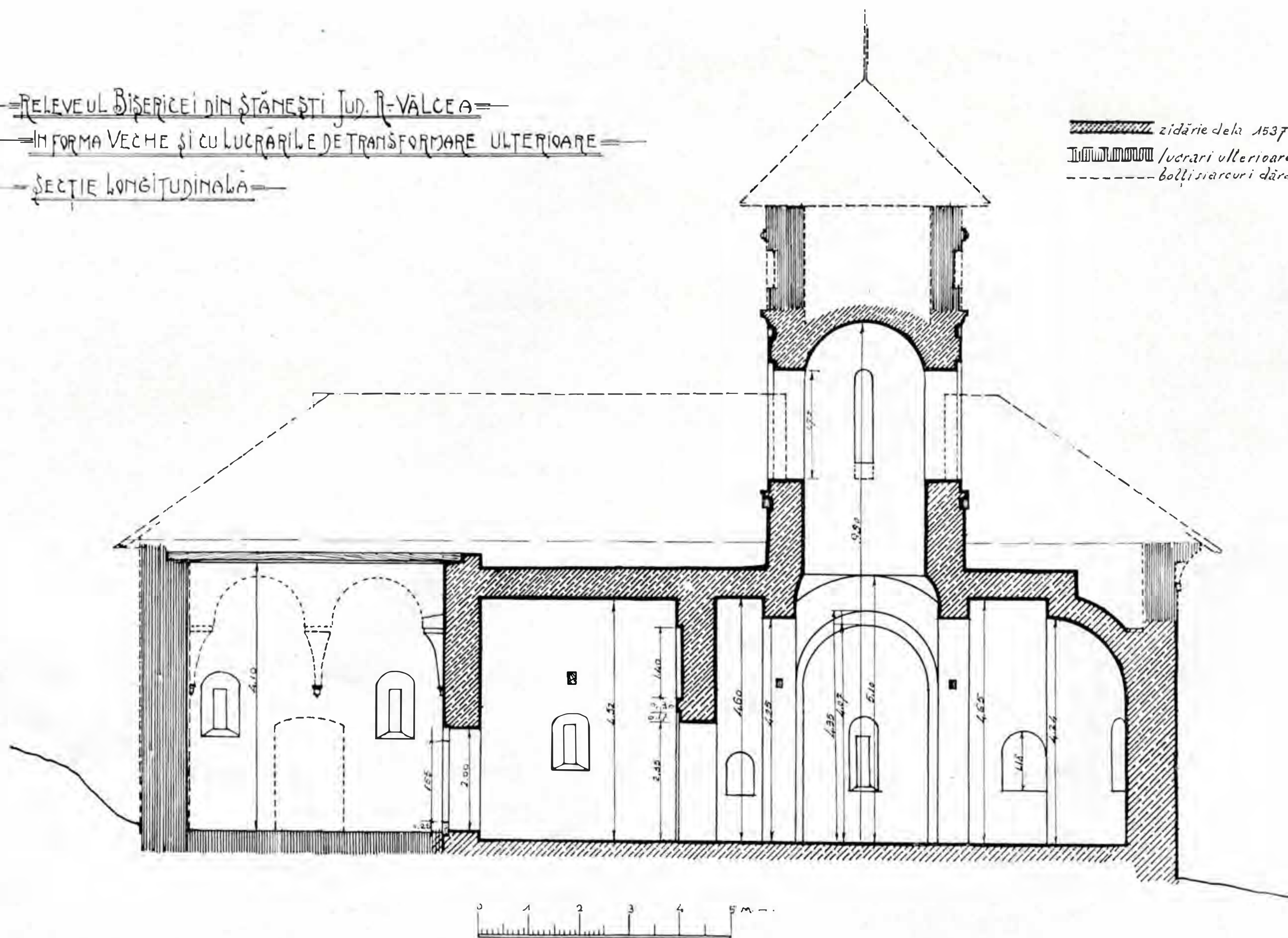

Fig. 49. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea). Secţia longitudinală.

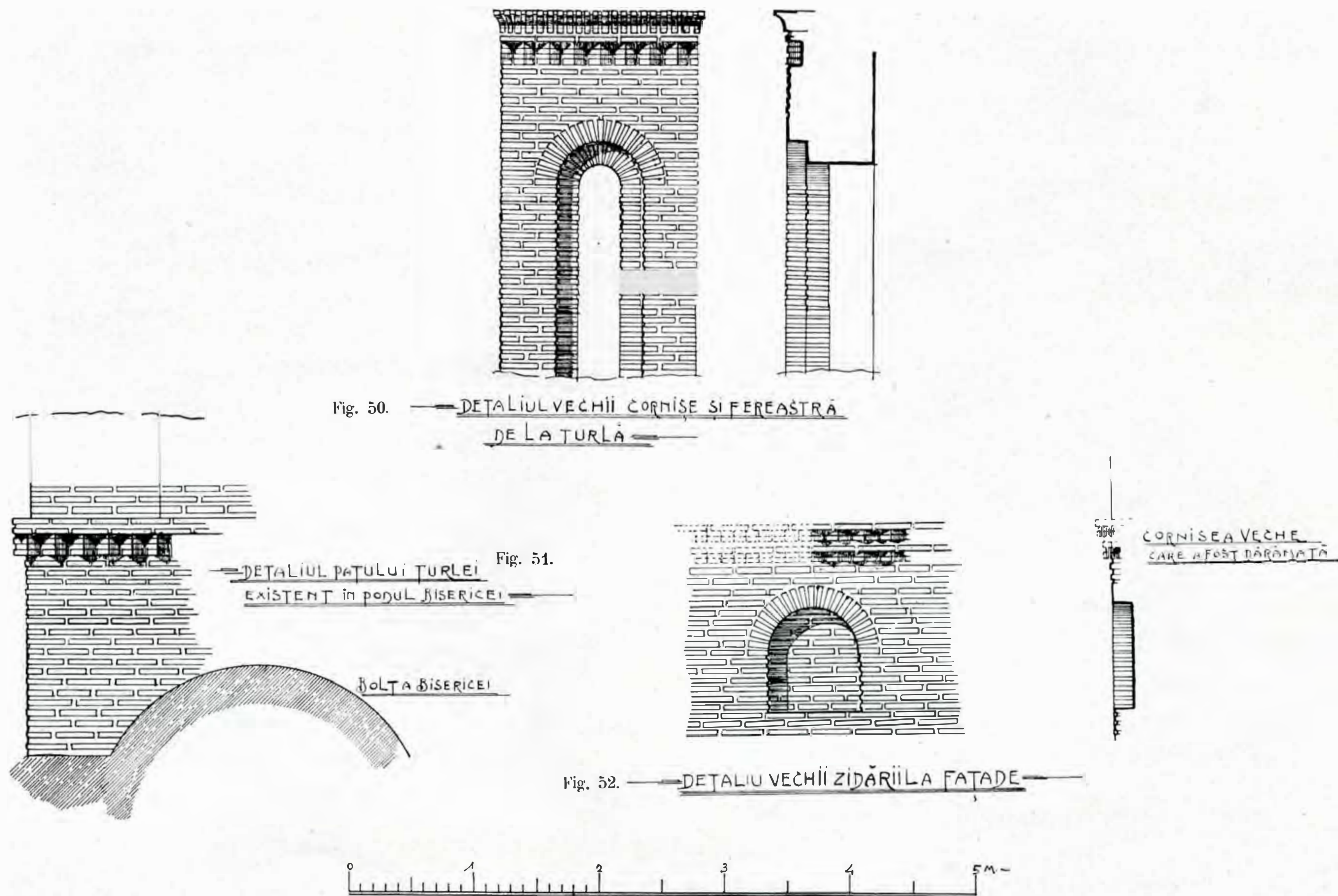

Fig. 50. — Biserica din Stănești (Vâlcea). Detaliu de la turlă.
Fig. 51. — » » » » Detaliu de la basa turlei.
Fig. 52. — » » » » Detaliu firidei din fațadă.

Fig. 53. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea). Vedere generală.

Fig. 54. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea). Vedere laterală.

Fig. 55. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea) Vedere laterală

Fig. 56. — Biserica din Stăneşti (Vâlcea) Tabloul rotiv

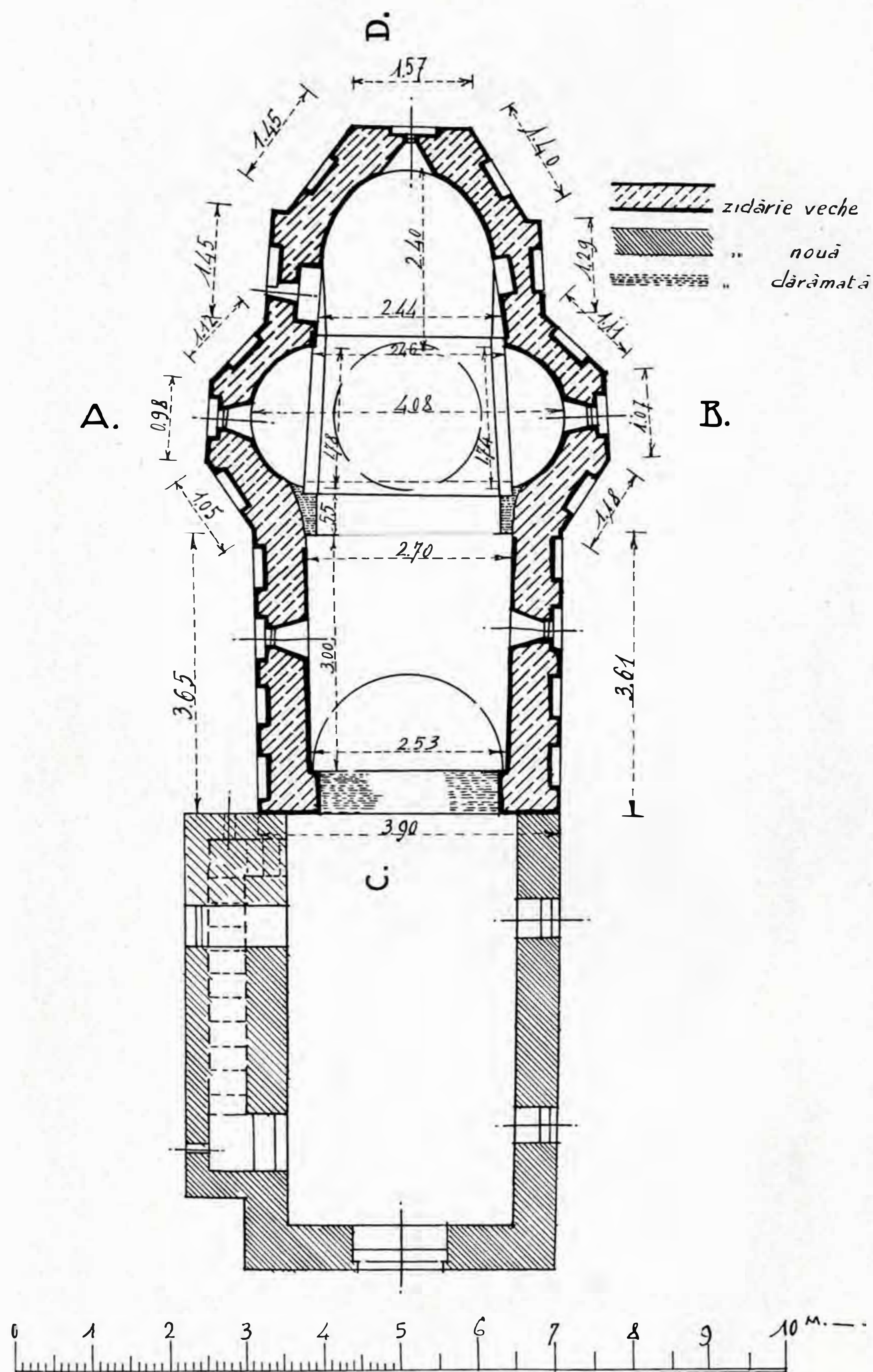

Fig. 57. — Biserica din Olteni (Vâlcea) Planul orizontal.

Releveu V. Moisescu

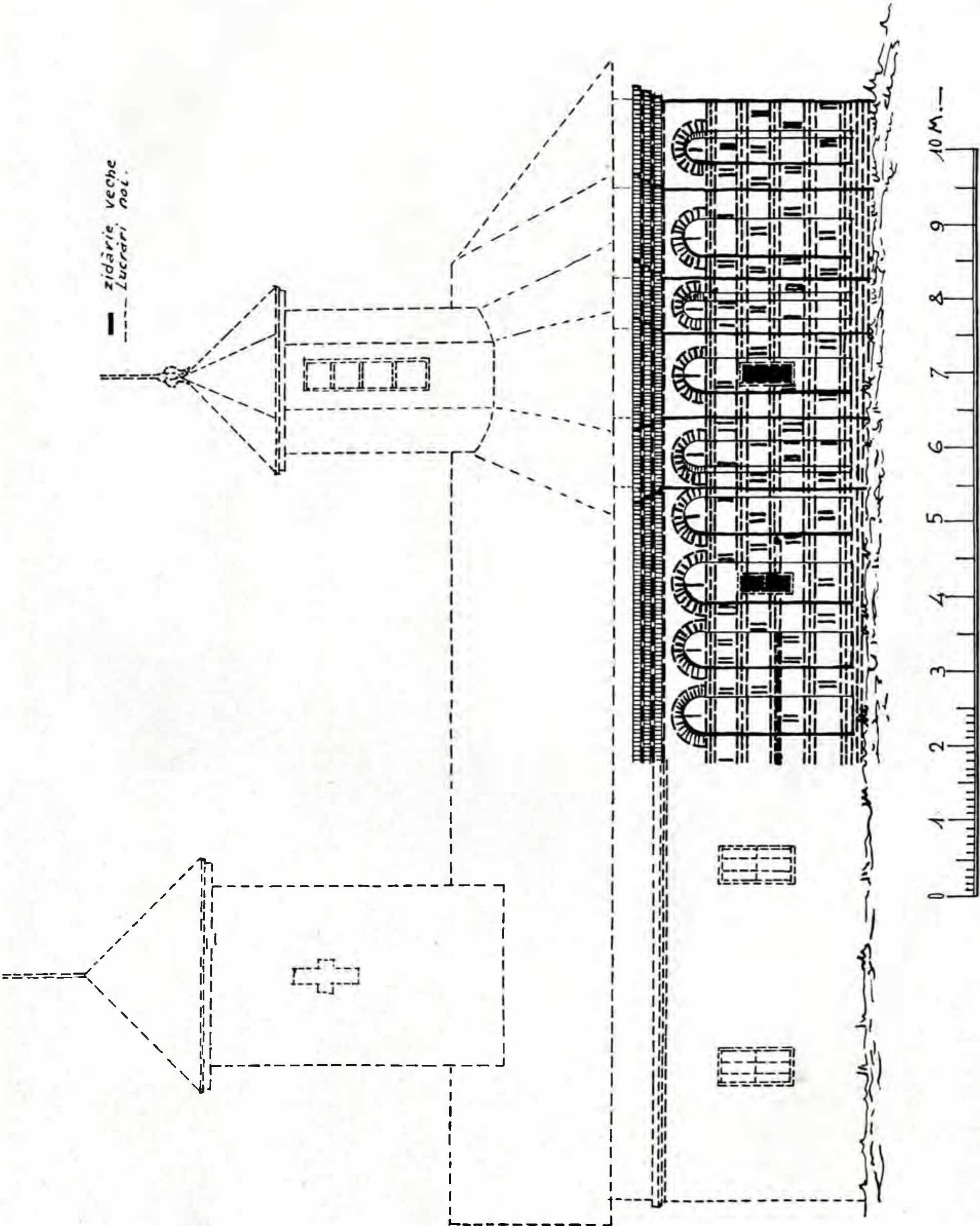

Fig. 58. — Biserica din Olteni (Vâlcea) Vedere laterală

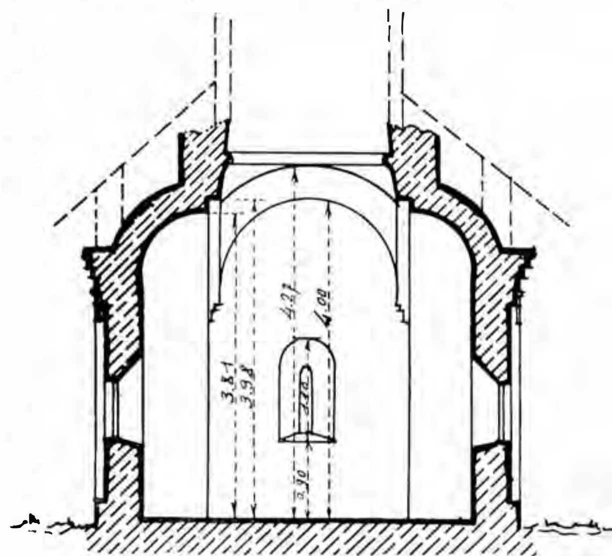

Fig. 59. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Secţia transversală prin naos.

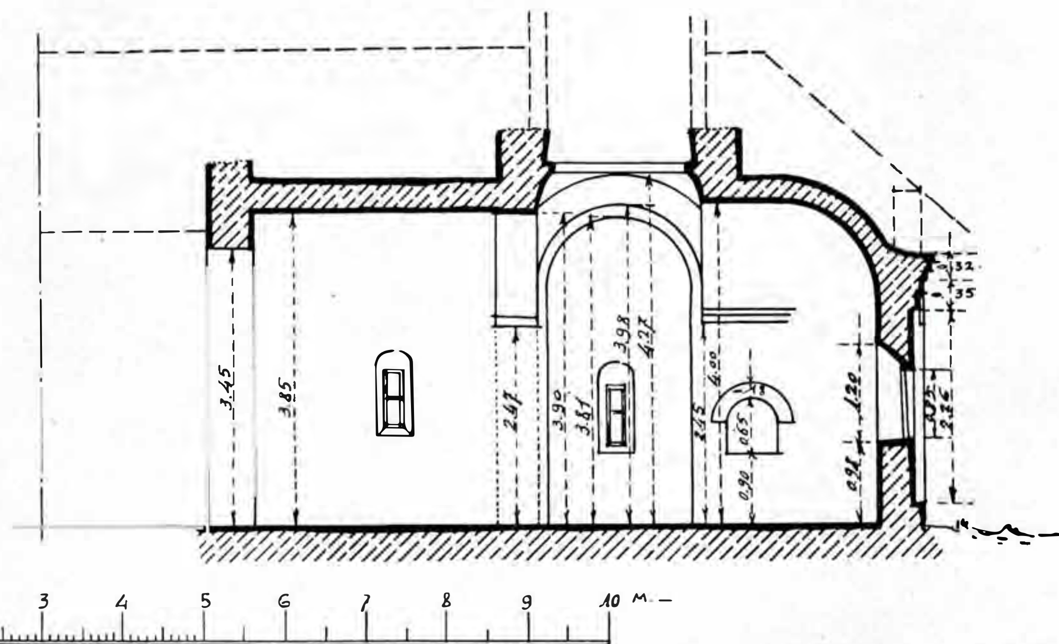

Fig. 60. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Secţiune longitudinală

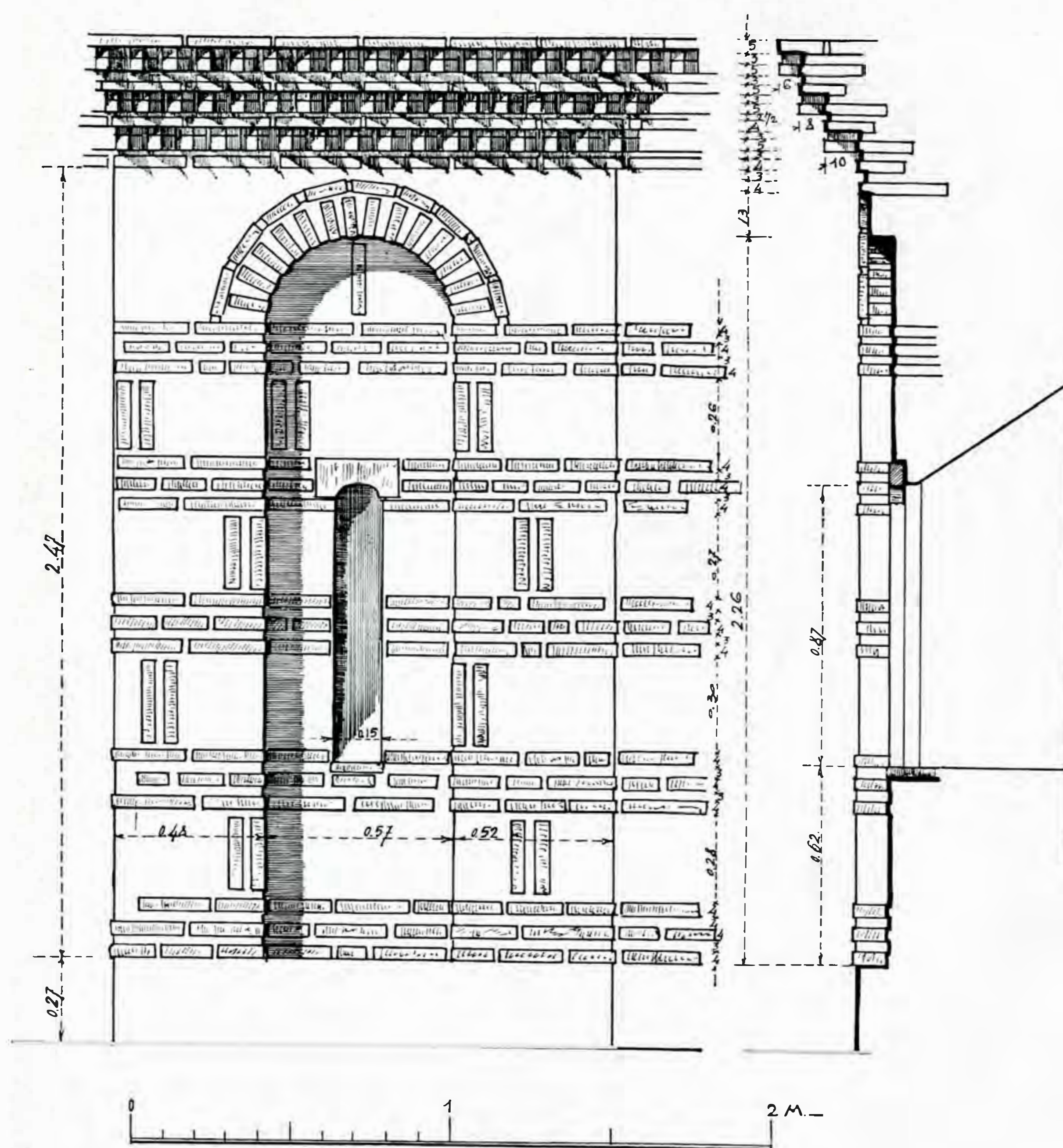

Fig. 61. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Detaliu de zidărie.

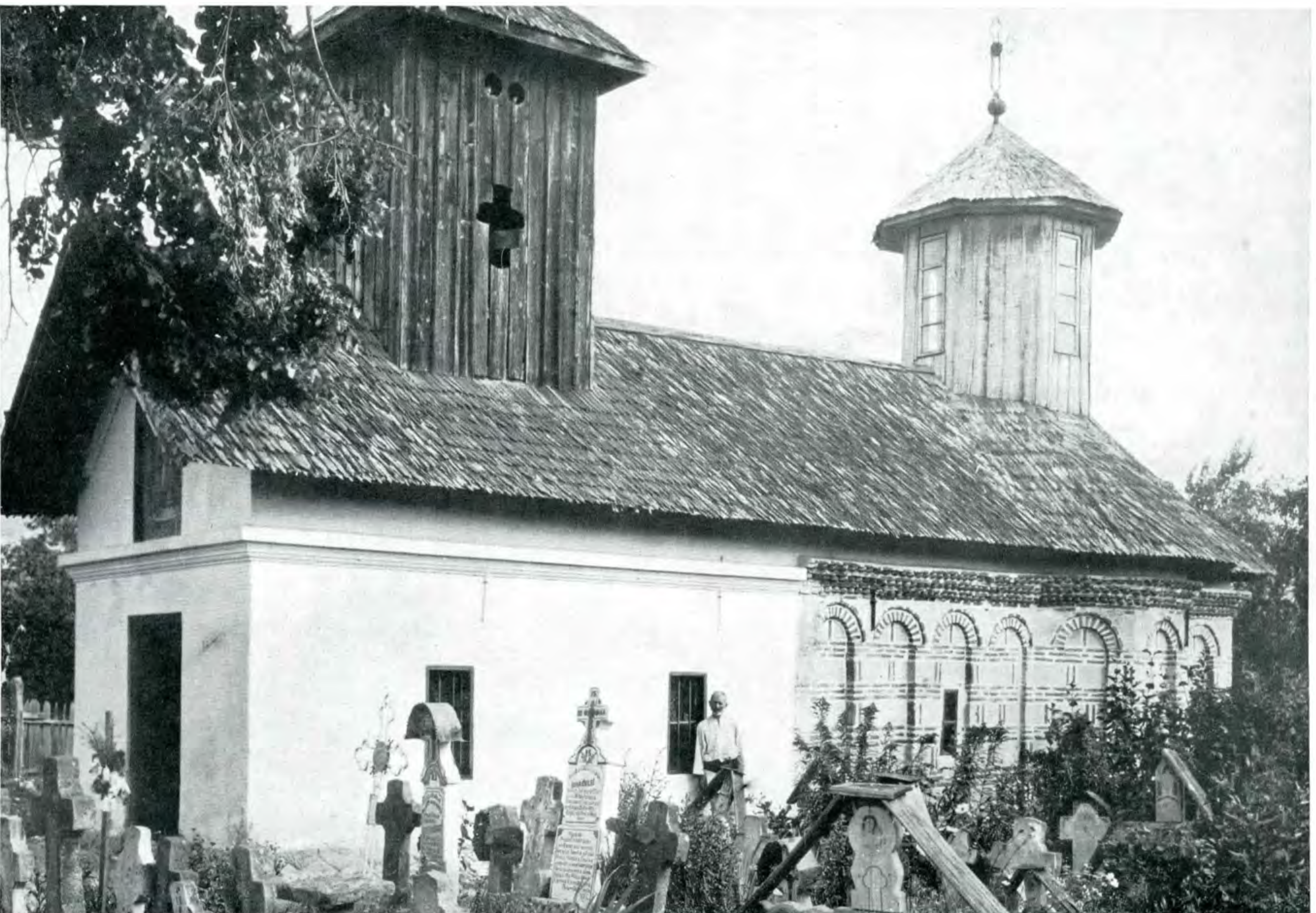

Fig. 62. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Vedere generală.

Fig. 63. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Vedere laterală.

Fig. 64. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Vedere laterală.

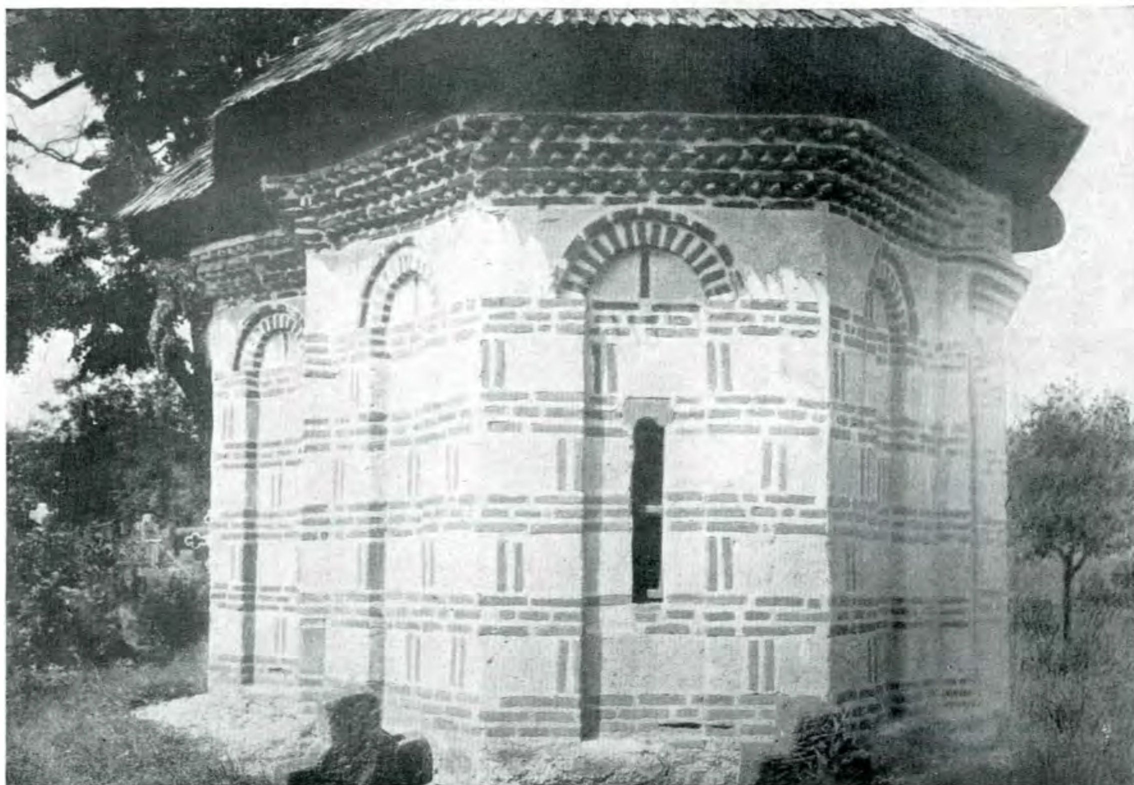

Fig. 65. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Vedere spre altar.

Fig. 66. — Biserica din Olteni (Vâlcea). Vedere spre absida laterală.

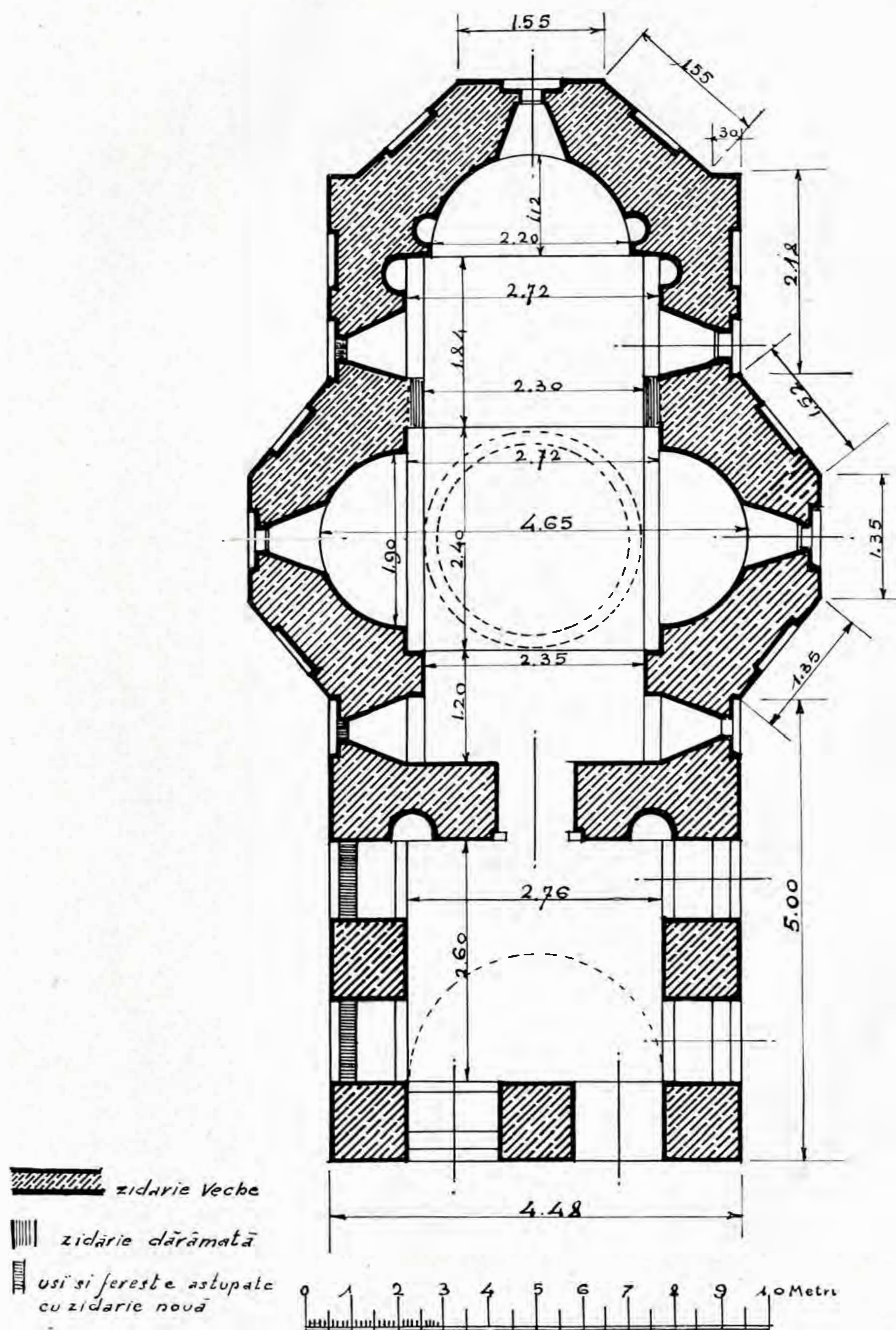

Fig. 67. — Bolniţa Mânăstirei Cozia. Planul orizontal.

Releveu V. Moisescu

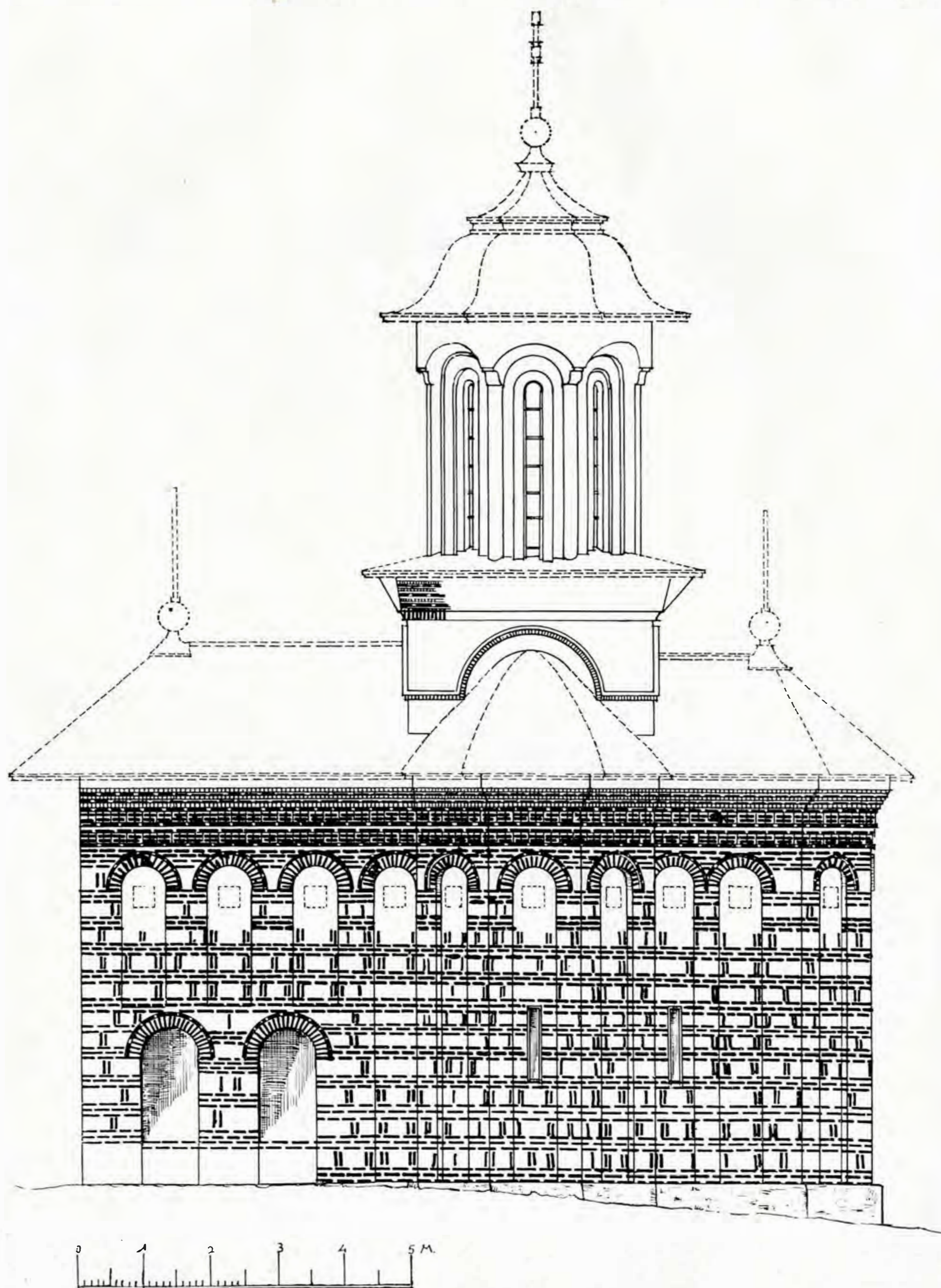

Fig. 68. — Bolnița Mânăstirei Cozia. Fațada laterală.

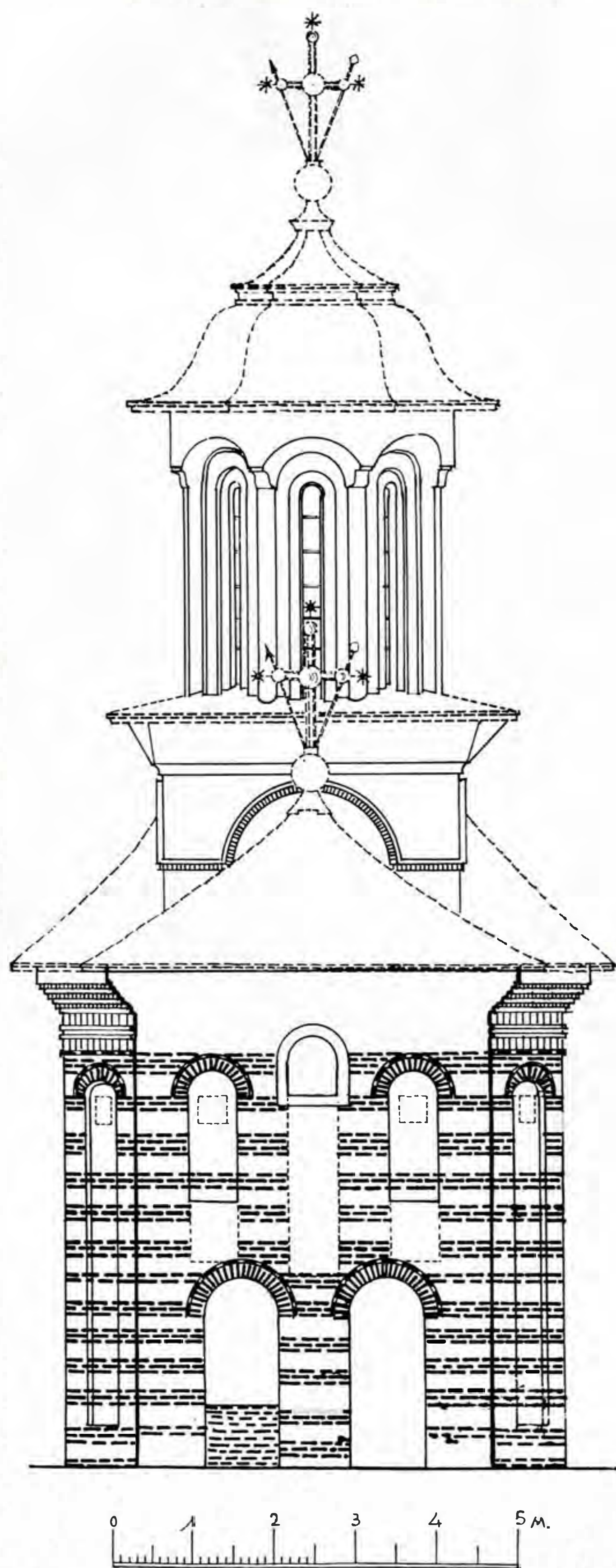

Fig. 69. — Bolniţa Mânăstirei Cozia. Faţada principală.

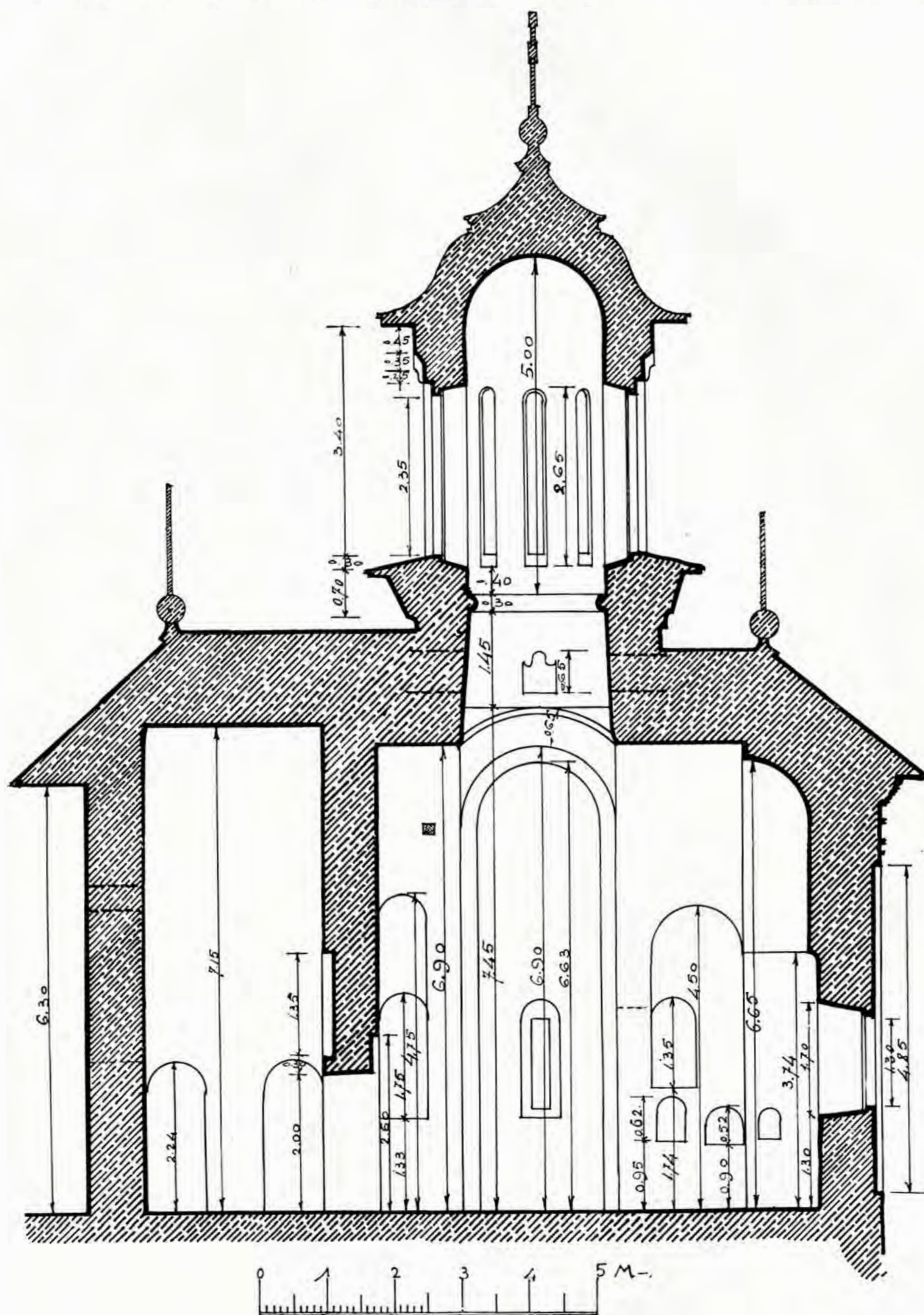

Fig. 70. — Bolniţa Mănăstirei Cozia. Secţia longitudinală.

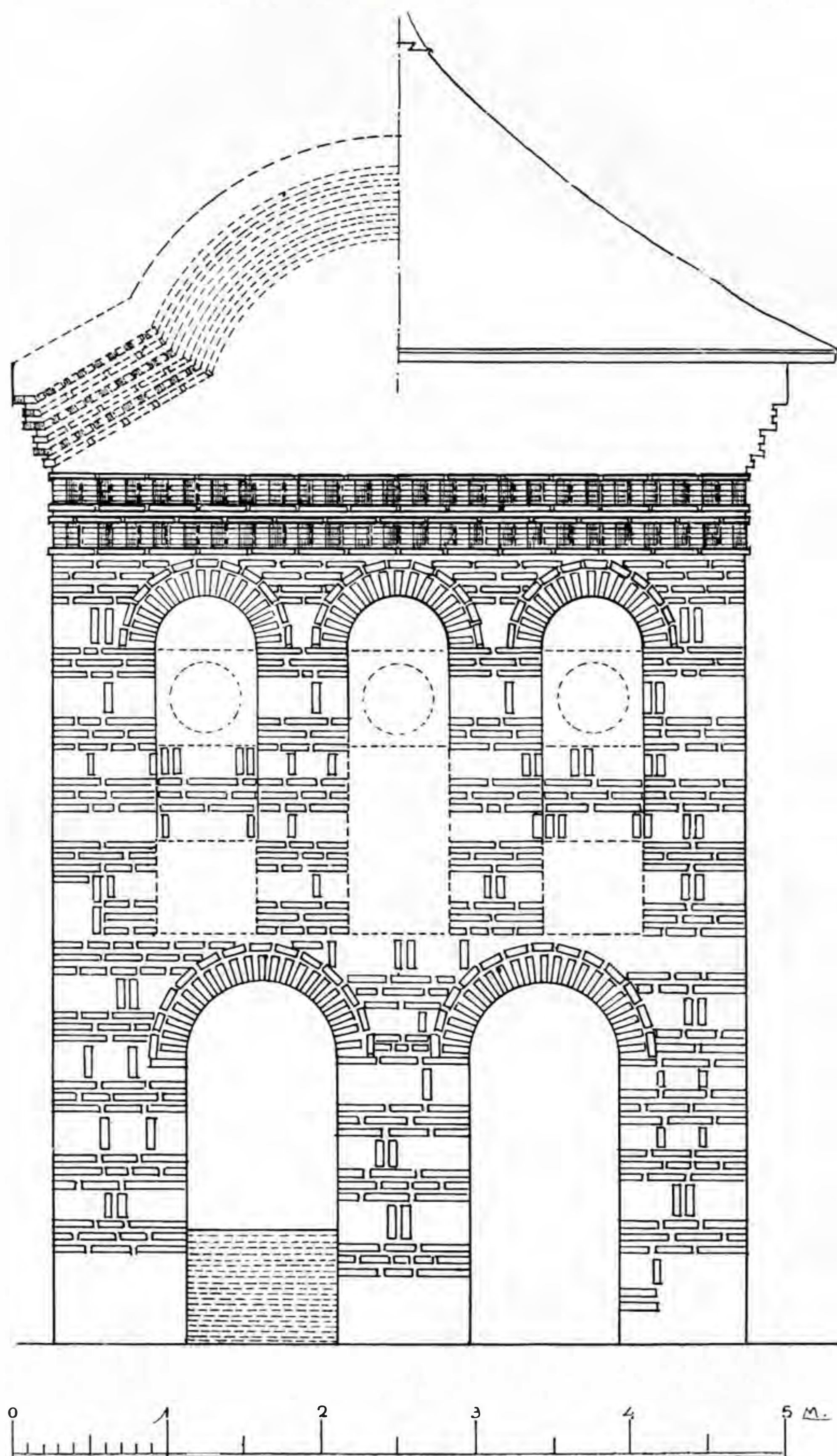

Fig. 71. — Bolniţa Mânăstirei Cozia. Detaliul faţadei principale.

Fig. 72. — Bolnița Mănăstirei Cozia. Vedere generală

Fotografie Haitvogel.

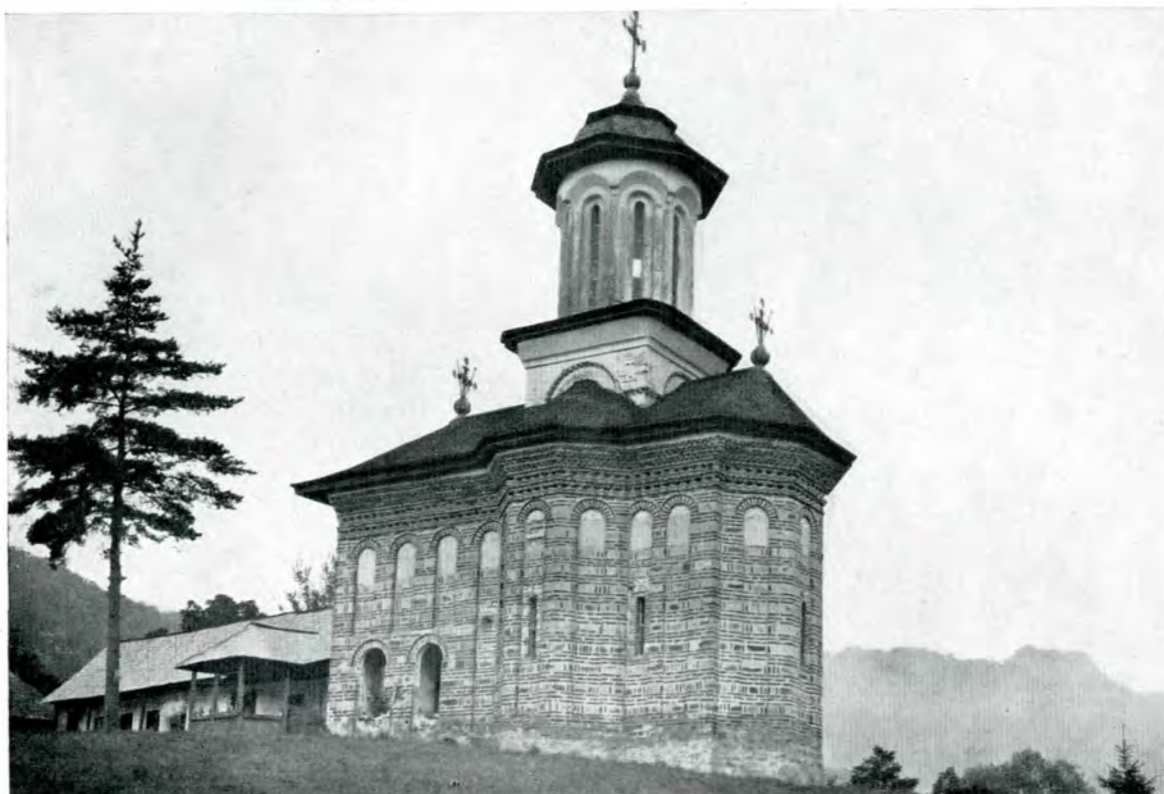

Fig. 73 și 74. — Bolnița Mânăstirei Cozia. Vedere spre altar.

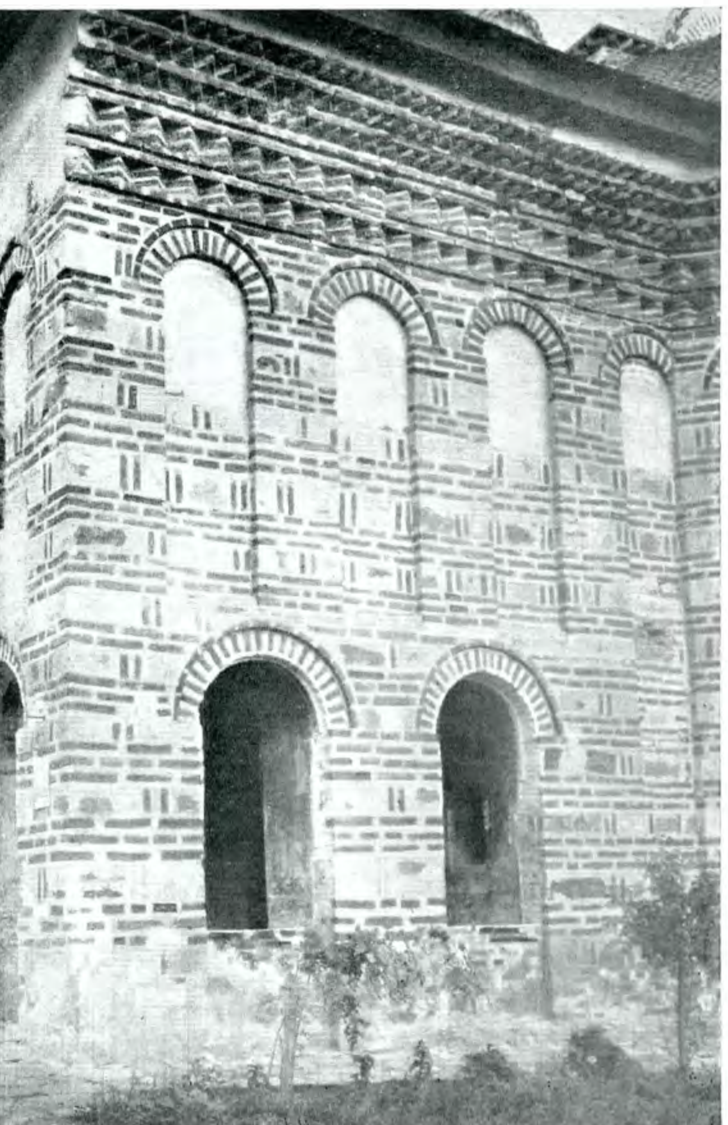

Fig. 75 și 76. — Bolnița Mânăstirei Cozia. Vederi spre pridvor.

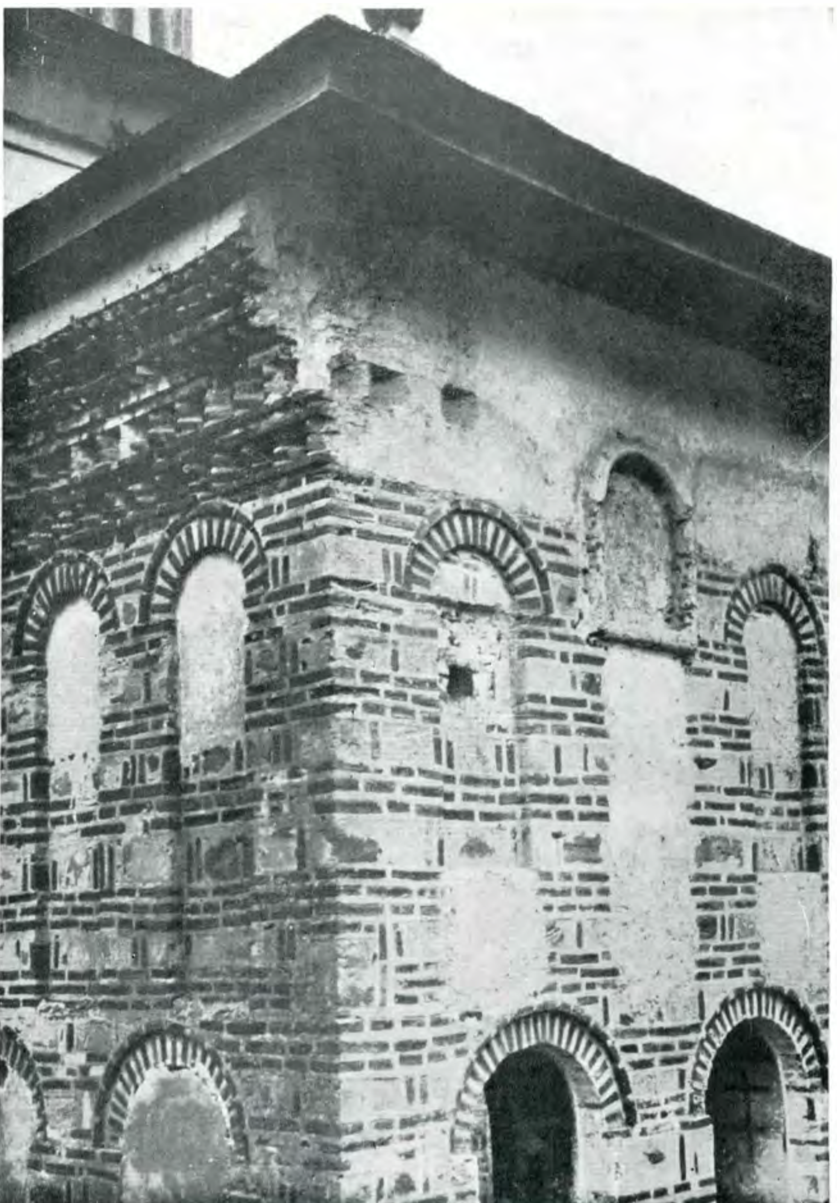

Fig. 77, 78. — Bolniţa Mănăstirei Cozia. Detalii de faţadă spre pridvor.

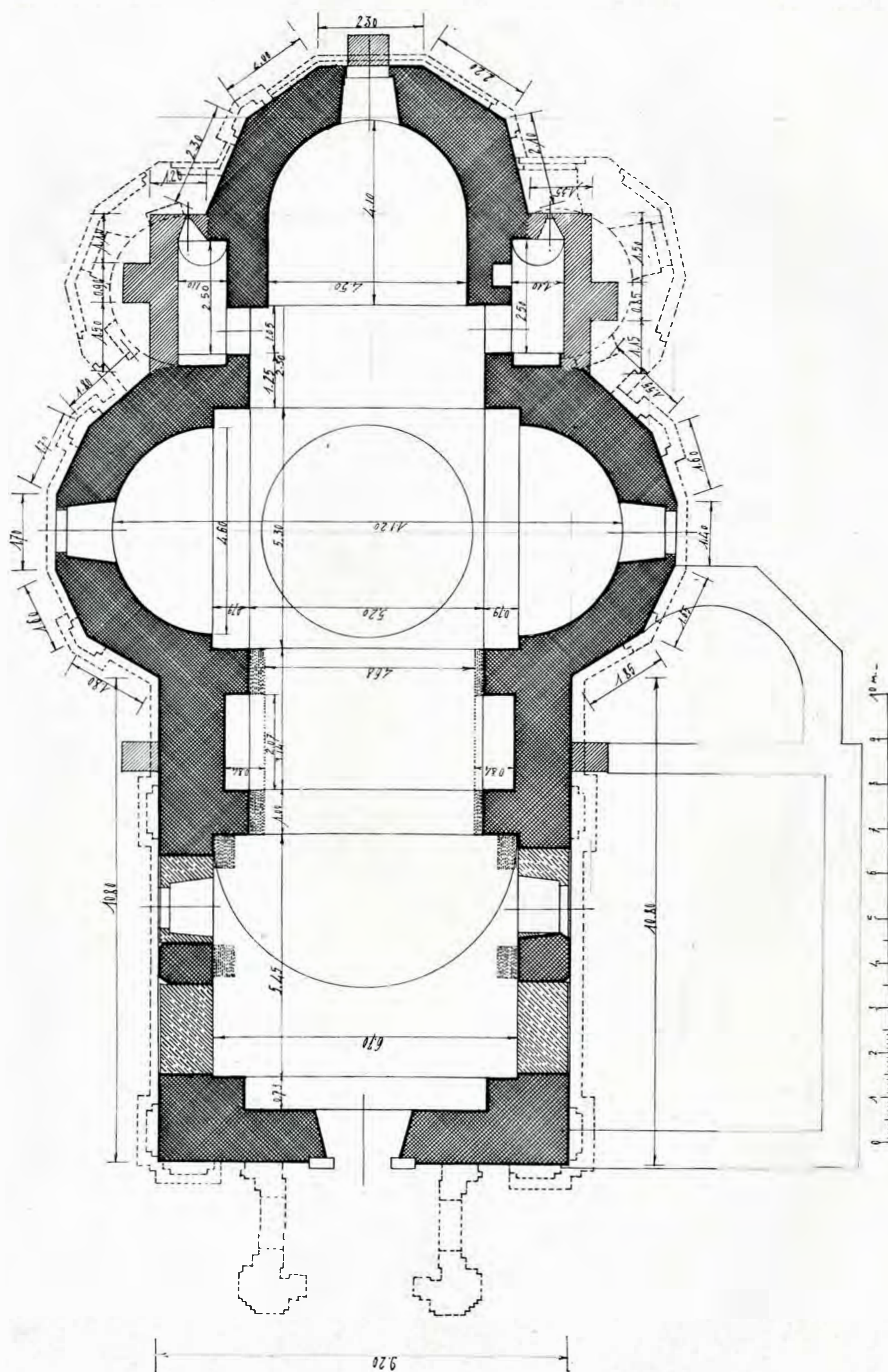

Fig. 79. — Biserica Curtea Veche din Bucureşti. Planul orizontal.

Releveu V. Moisescu

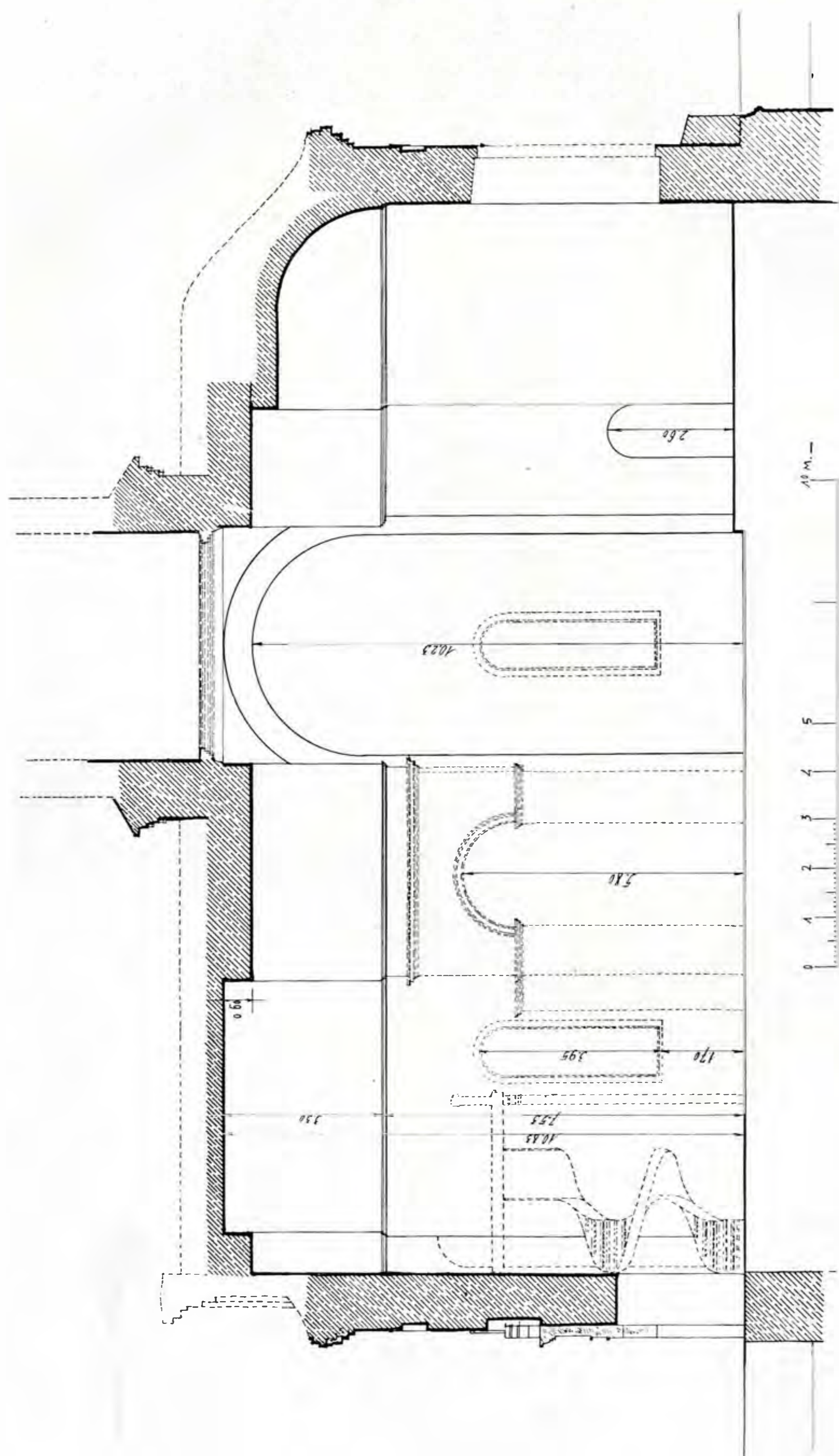

Fig. 80. — Biserica Curtea Veche din Bucureşti. Secţia longitudinală.

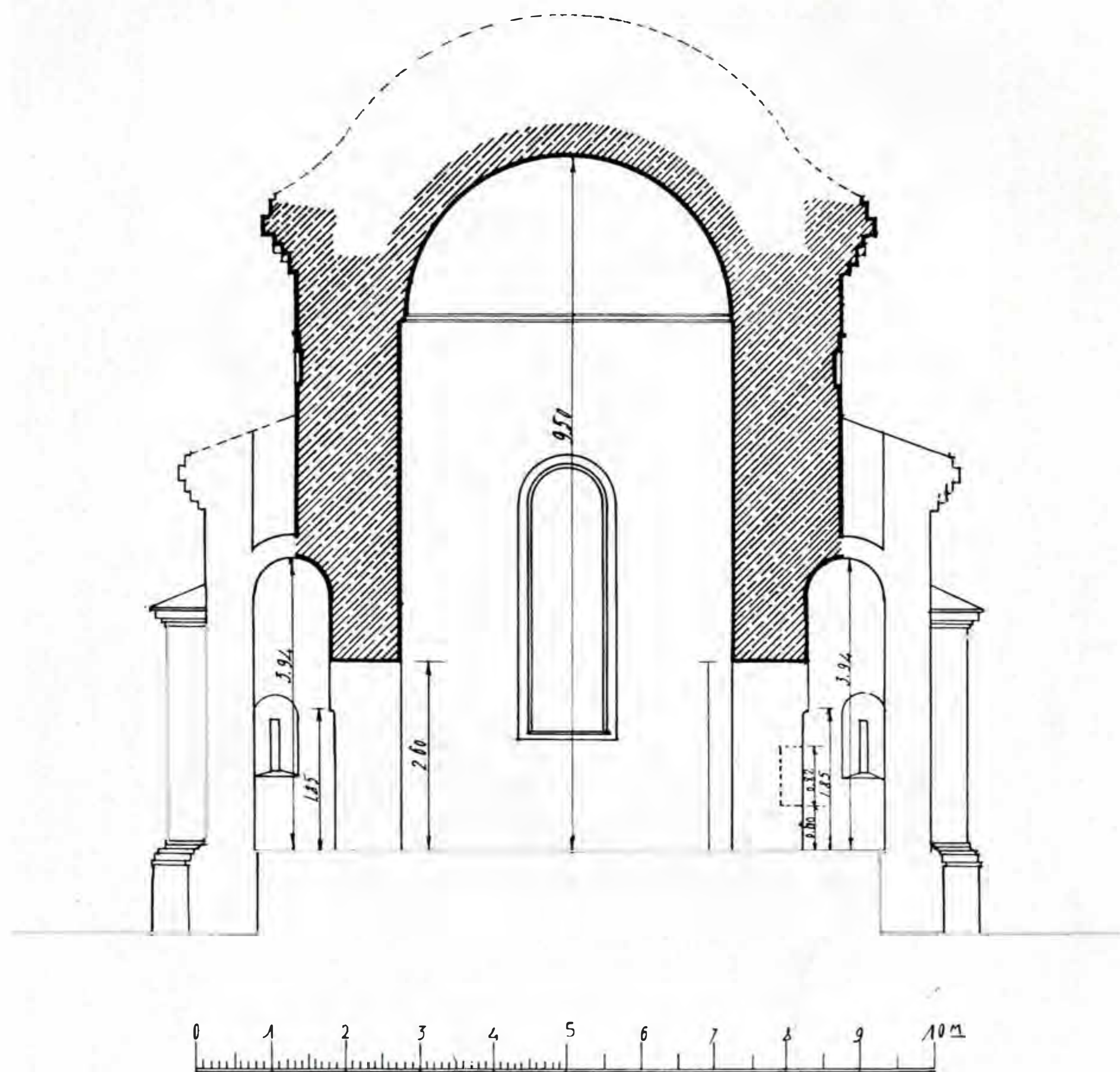

Fig. 81. — Biserica Curtea Veche din Bucureşti. Secţia transversală prin altar şi absidiale.

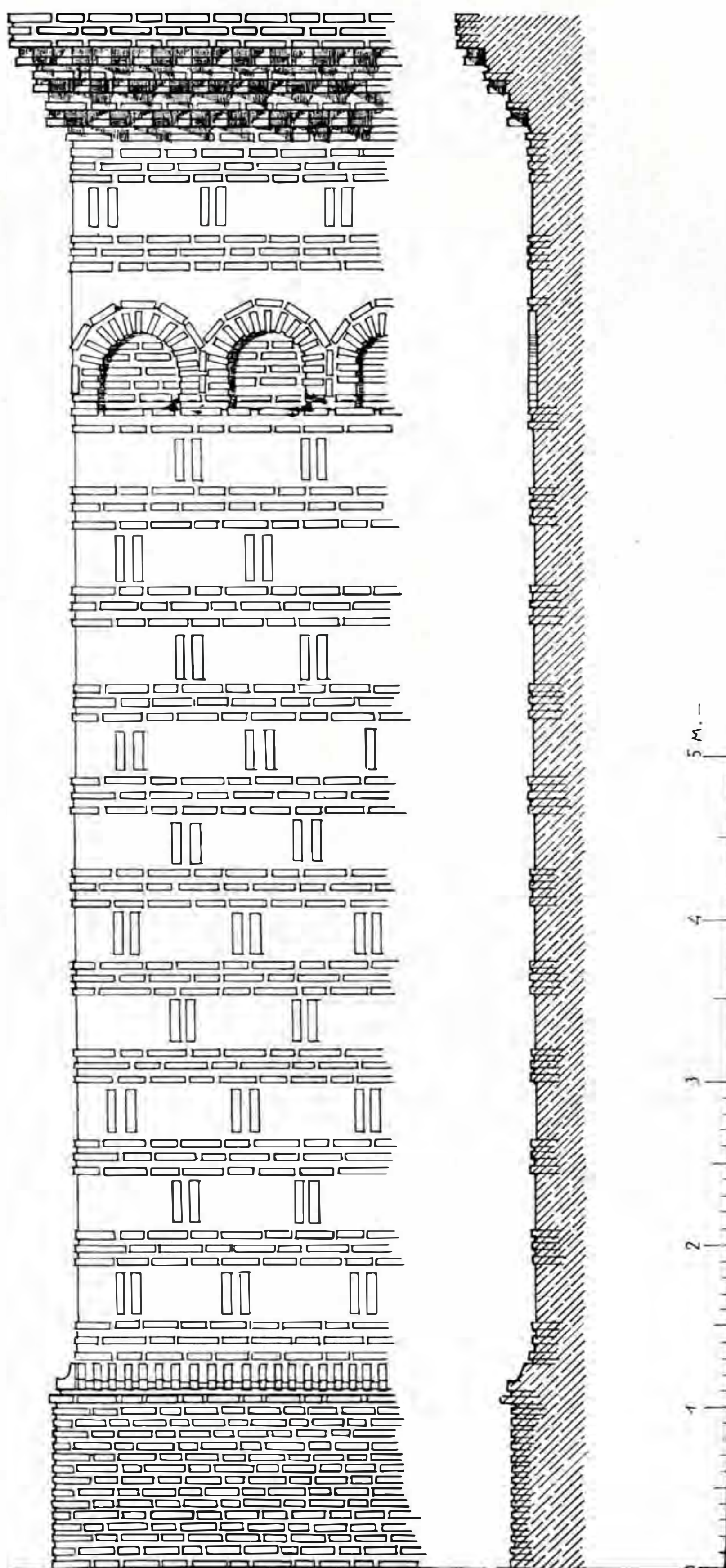

Fig. 82. — Biserica Curtea Veche din Bucureşti. Detaliul faţadei.

Fig. 83. — Biserica Curtea Veche din Bucureşti. Detaliu de zidărie înainte de restaurare.

Fig. 84. — Biserica Curtea Veche din București. Detaliu de zidărie în timpul restaurărei.

Fotografie arhitect H. Teodoru

Fig. 85. — Biserica Curtea Veche din Bucureşti. Detaliu de zidărie veche.

Fig. 86. — Biserica Curtea Veche din Bucureşti. Detaliul soclului reconstituit.

Fotografii arhitect H. Teodoru

Fig. 87 și 88. — Biserica Curtea Veche din București.
Detaliu de zidărie reconstituită.

Fotografii arhitect H. Teodoru

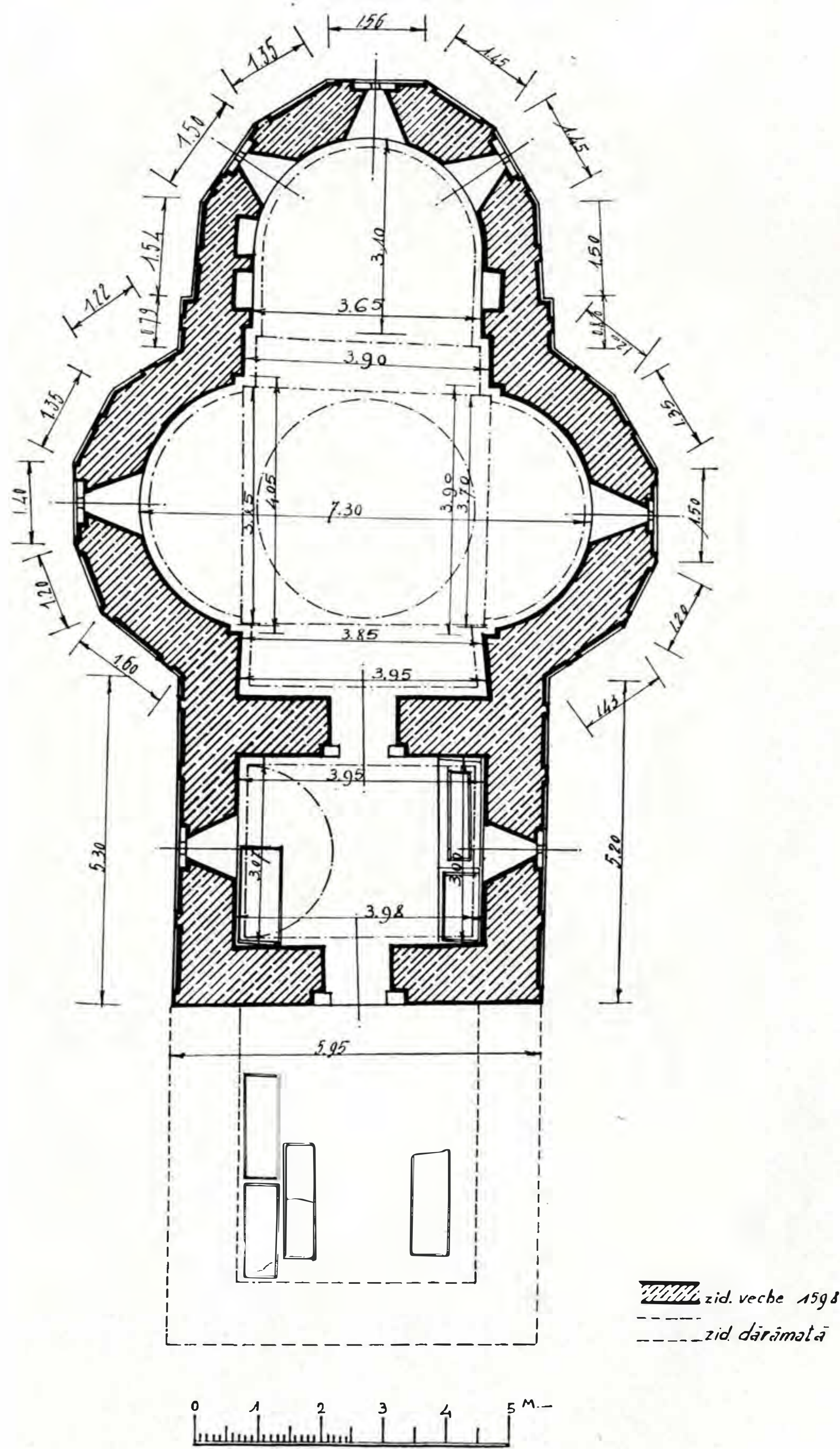

Fig. 89 — Biserica Mănăstirii Căluiul. Plan orizontal

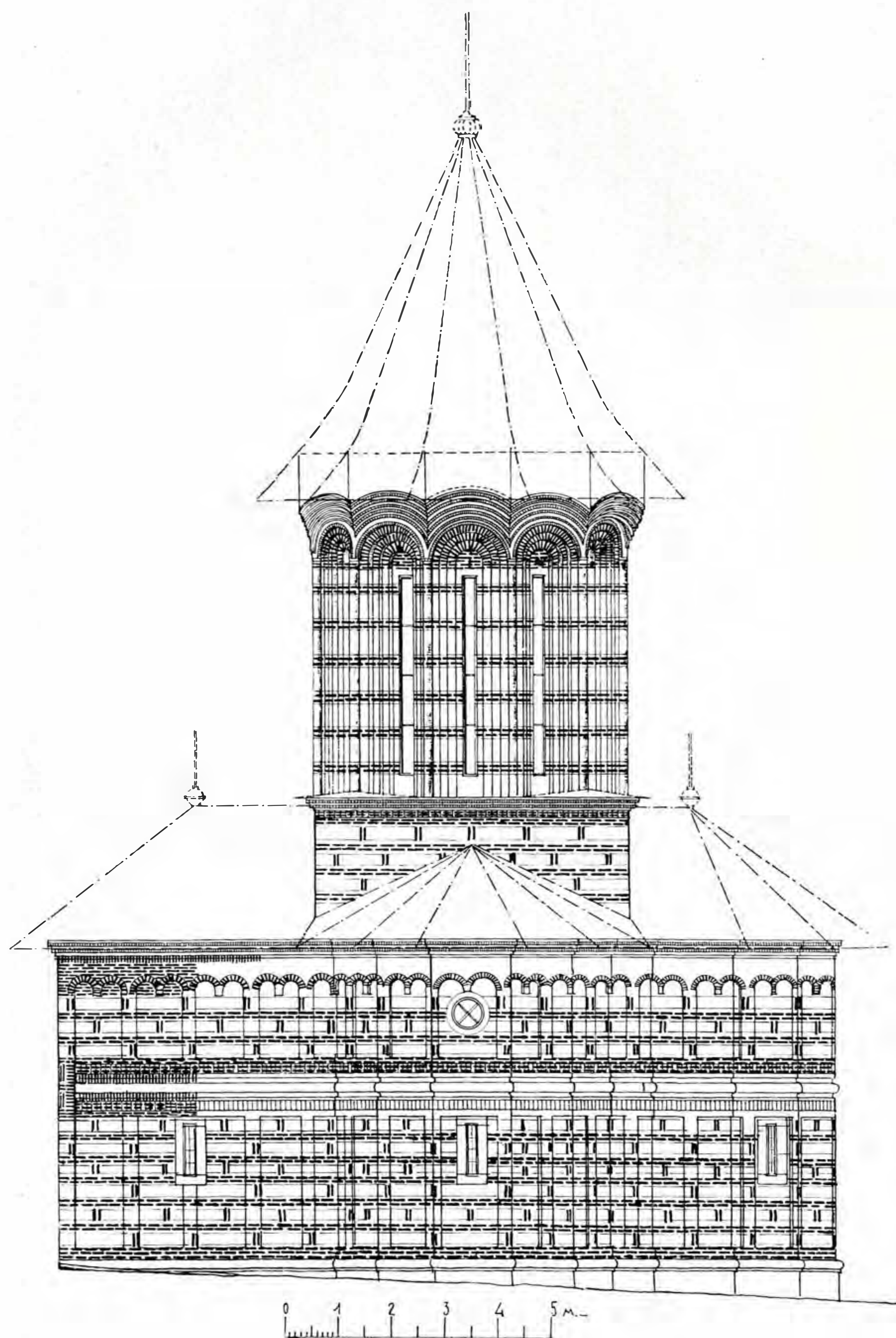

Fig. 90 — Biserica Mănăstirii Călniul. Faţada laterală.

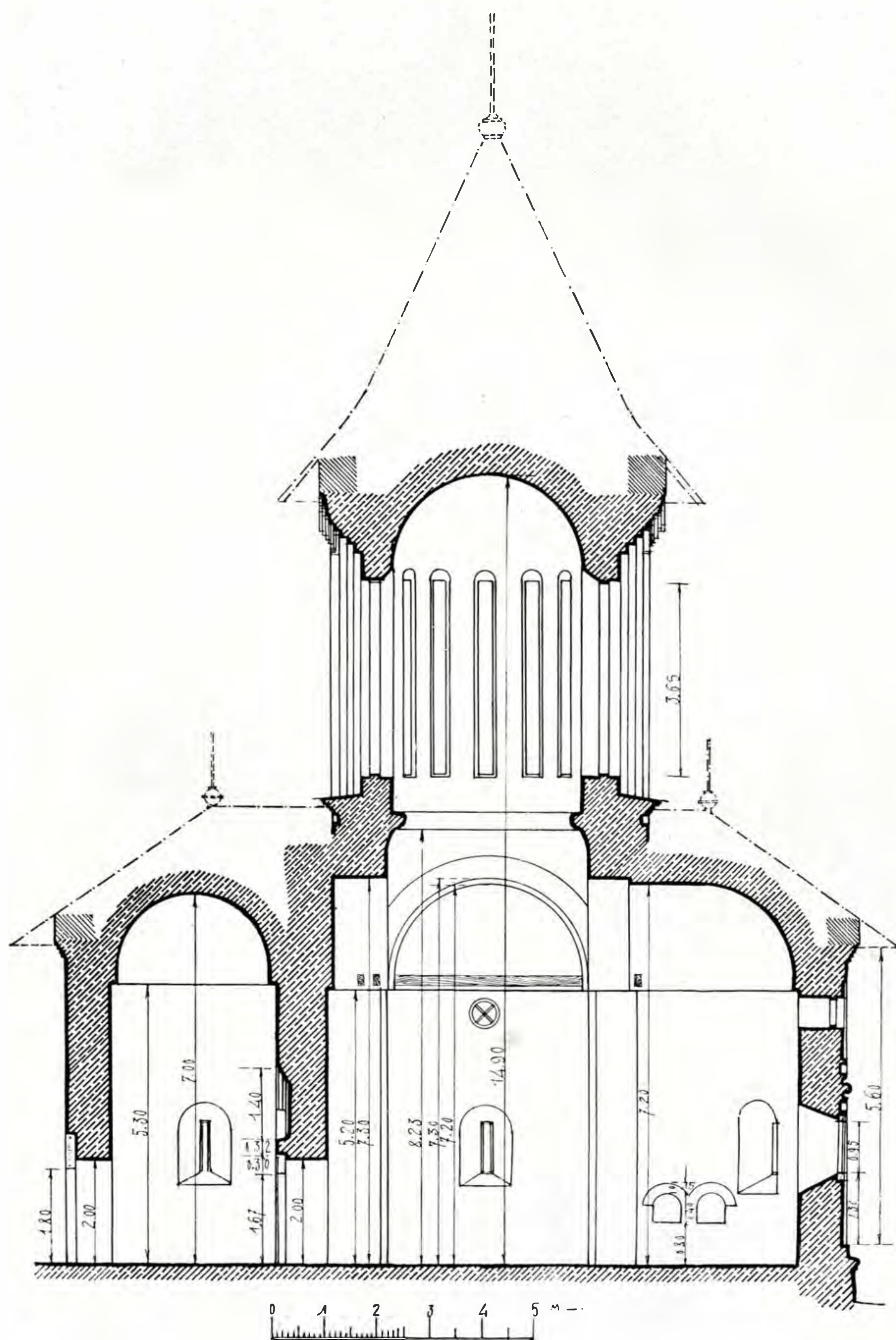
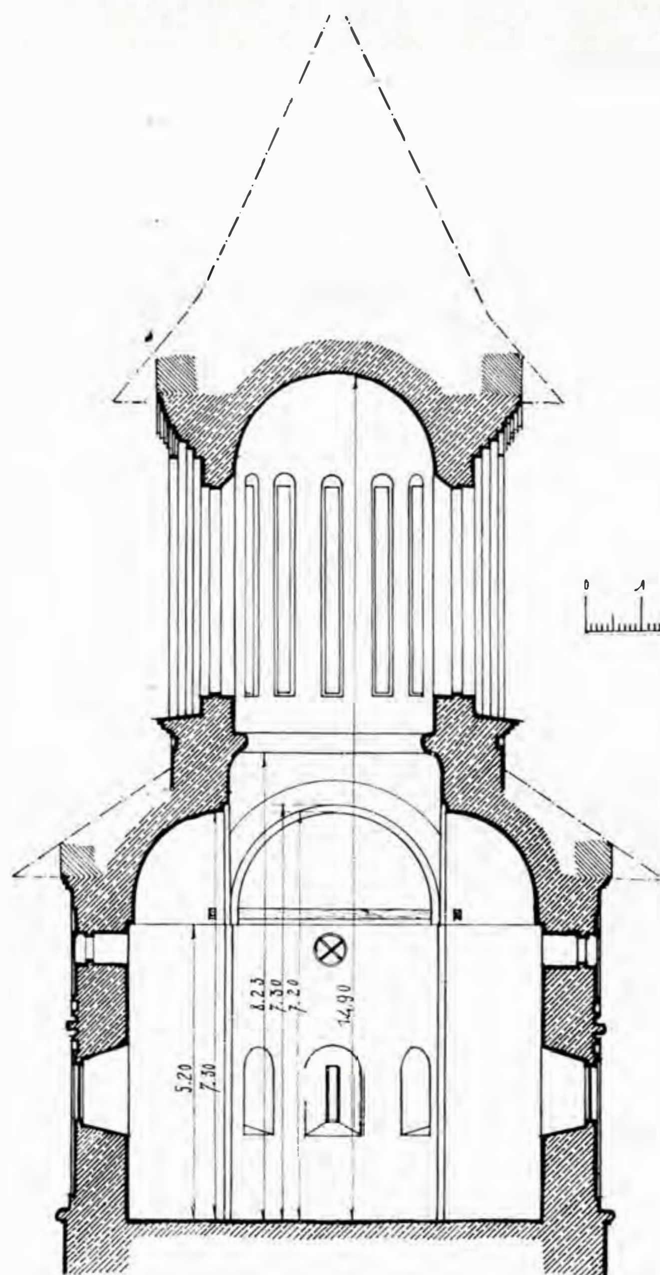

Fig. 91. — Biserica Mânăstirii Căluiul. Secţia longitudinală

0 1 2 3 4 5M.—

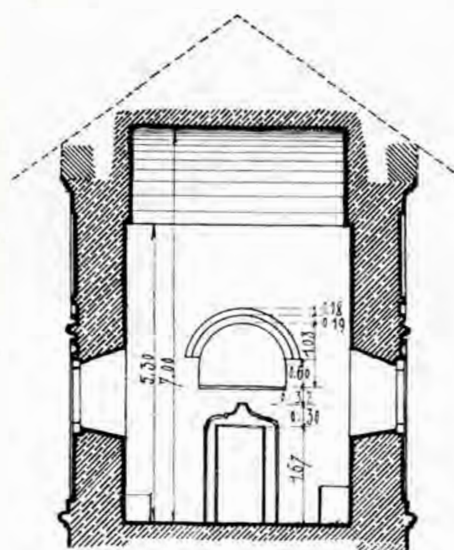

Fig. 92 — Secţia transversală prin naos.

Fig. 93 — Secţia transversală prin pronaos.

Biserica Mănăstirii Căluiul

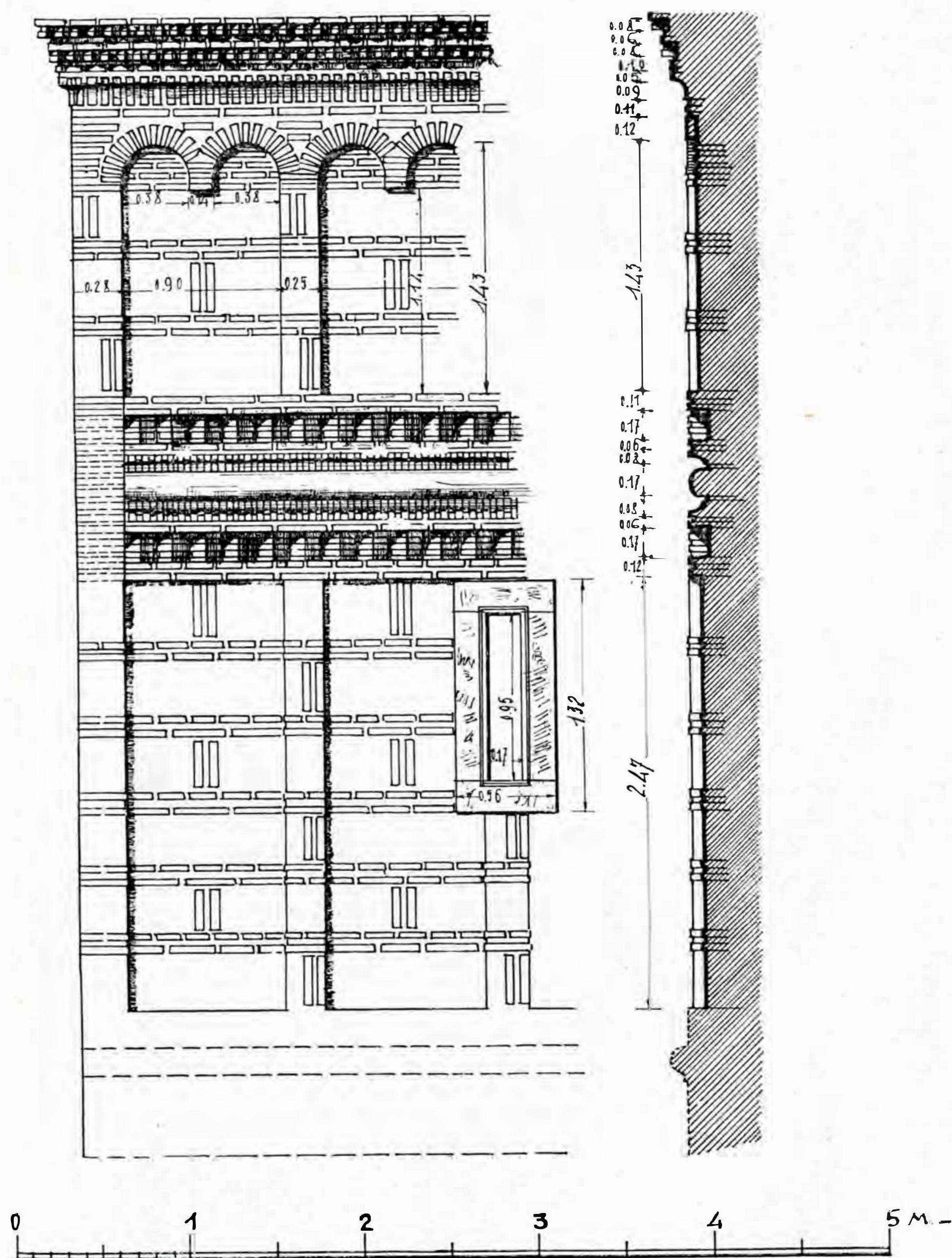

Fig. 94. — Biserica Mănăstirii Căluiul. Detaliu de fațadă

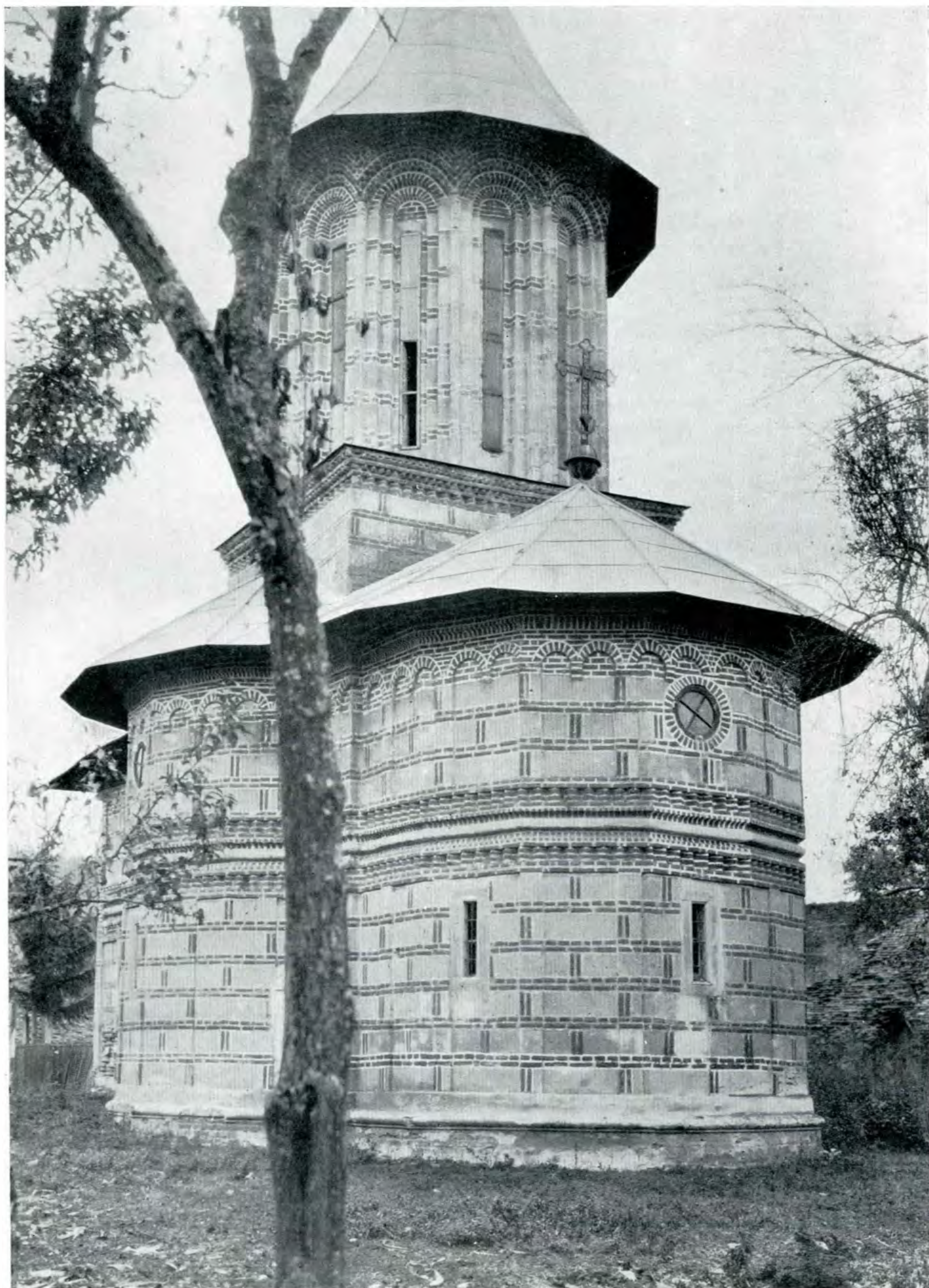

Fig. 95. — Biserica Mănăstirii Căluiul. Vedere spre altar.

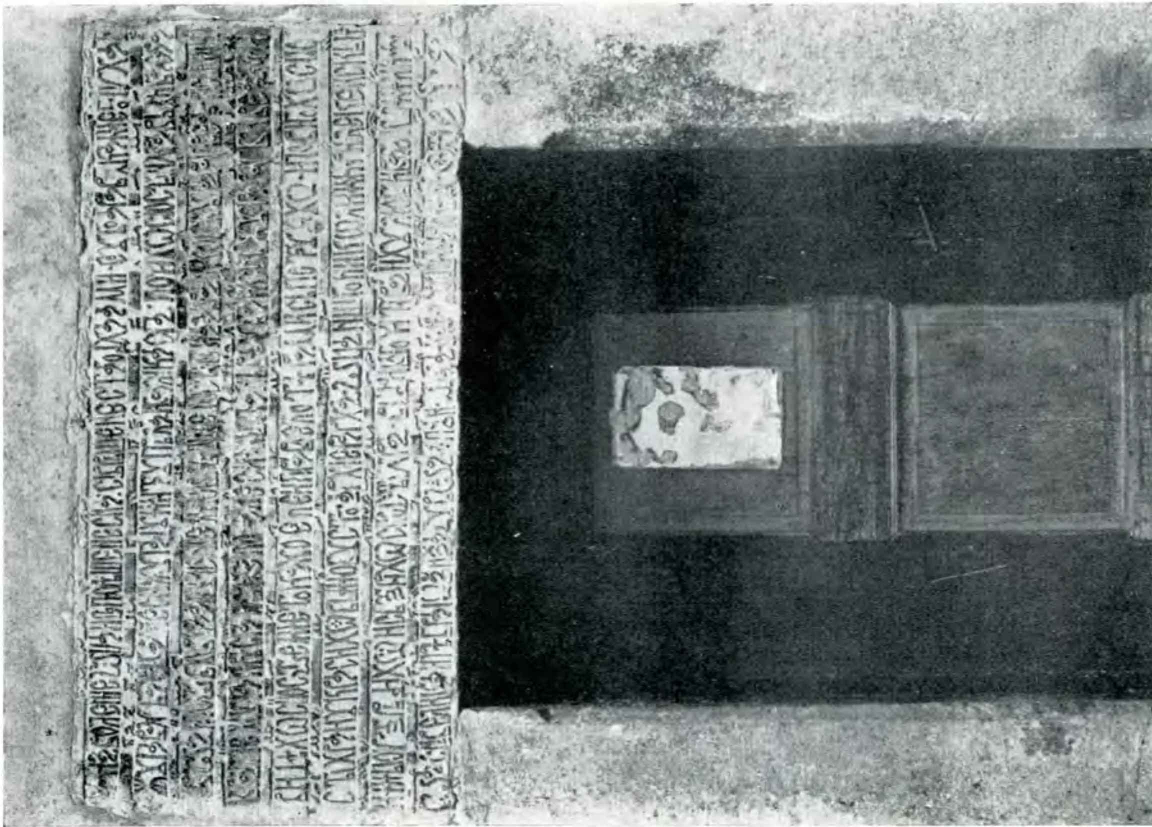

Fig. 97. — Biserica Mănăstirii Căluiul. Inscripţia

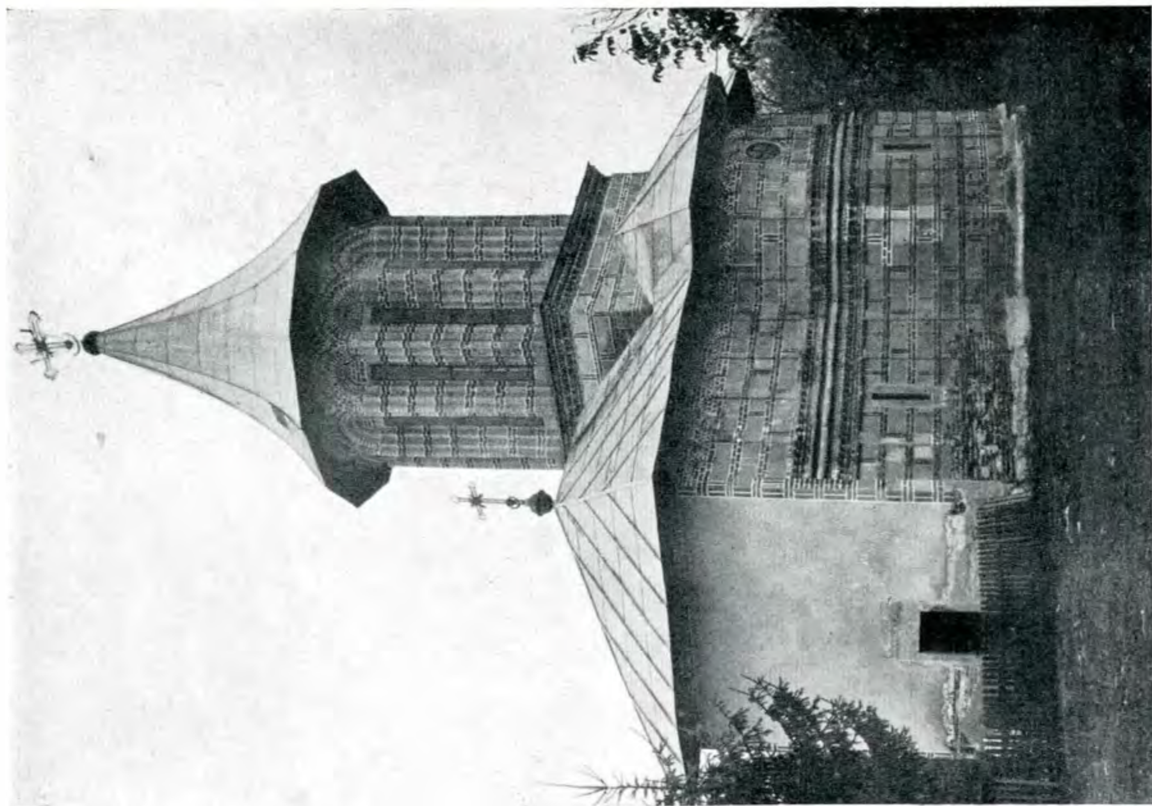

Fig. 96. — Biserica Mănăstirii Călniul. Vedere spre intrare

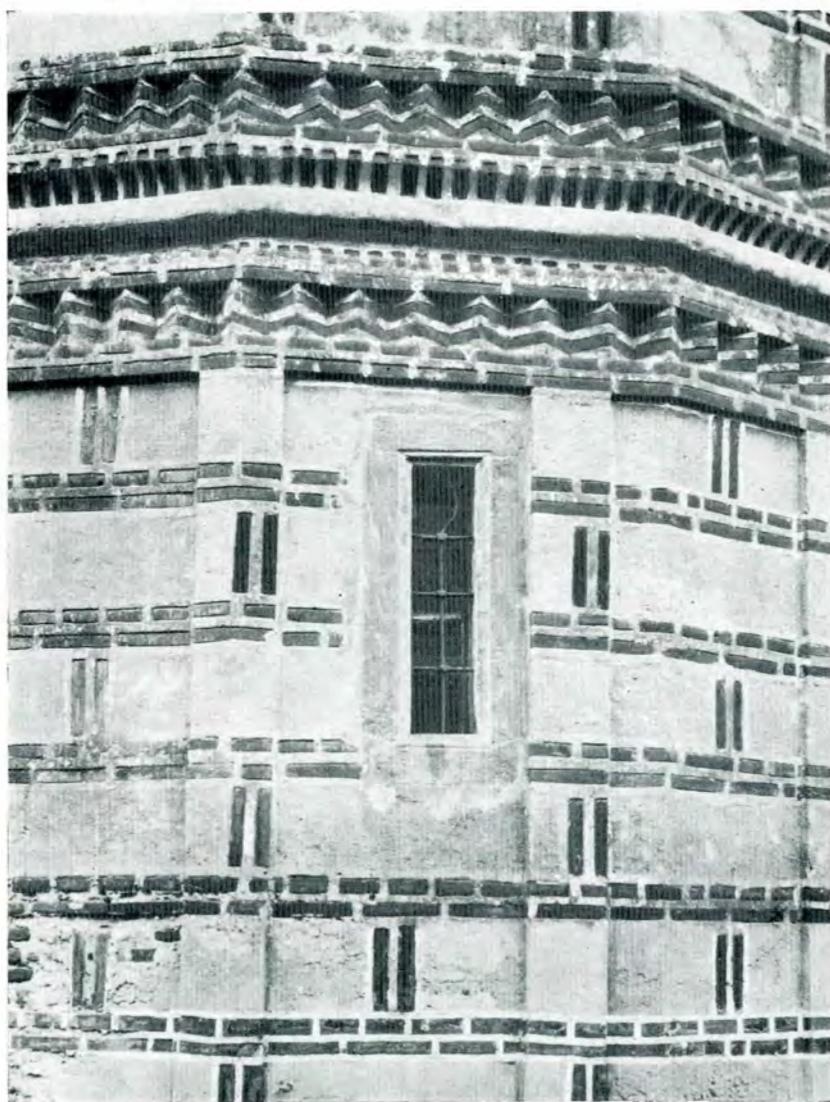

Fig. 98. — Biserica Mănăstirii Căluiul. Detaliu de zidărie.

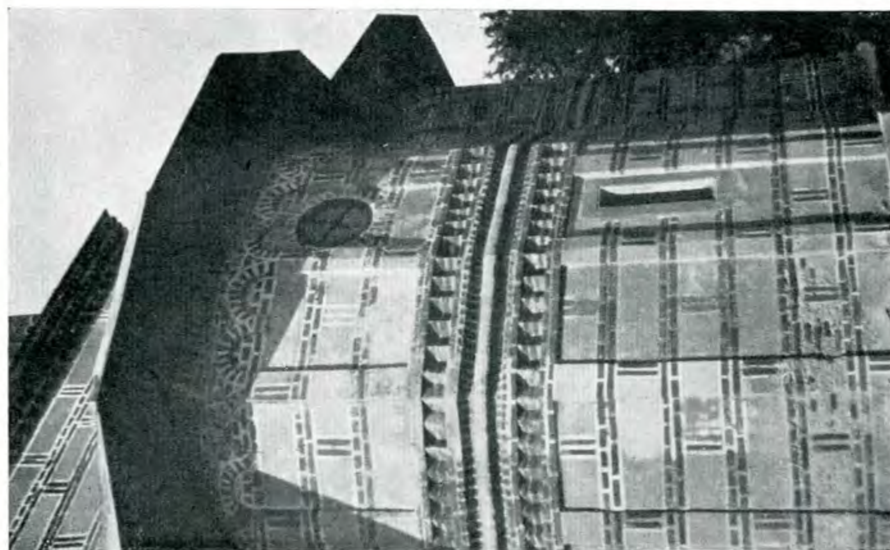

Fig. 99. — Detaliul faţadei spre absidă.

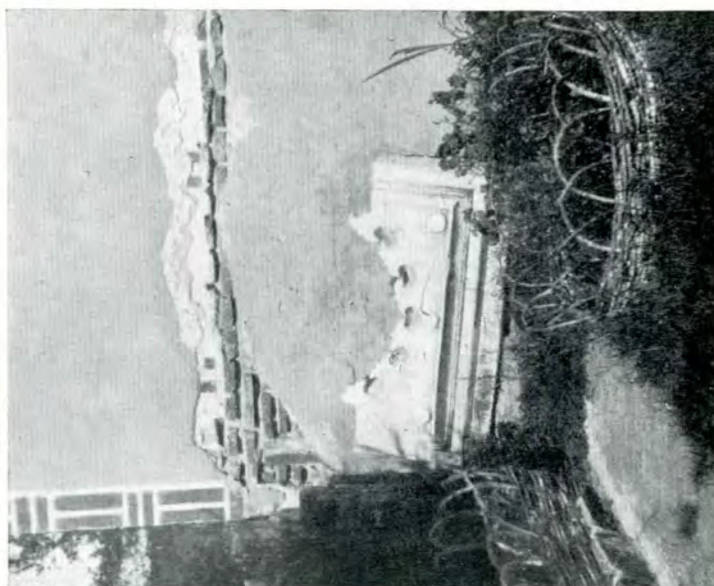

Fig. 100. — Piatra de ornament a unei uşi.

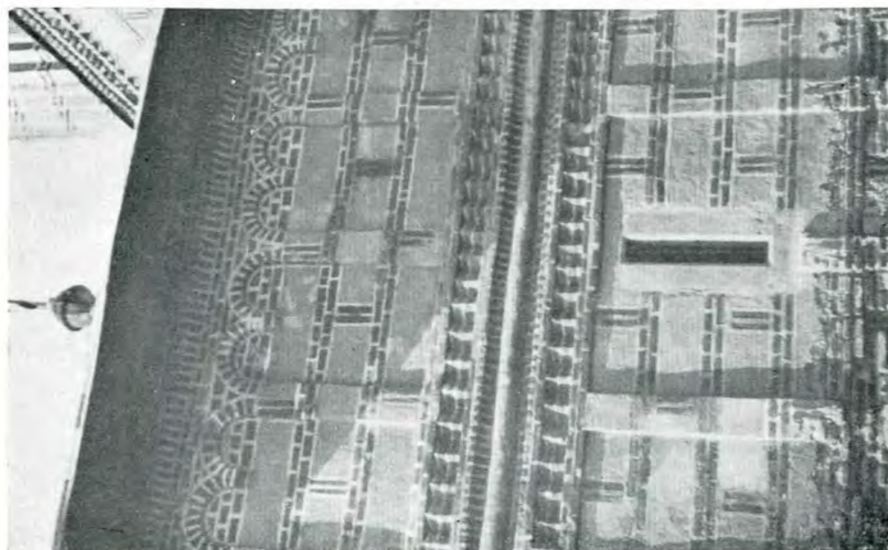

Fig. 101. — Detaliu de faţadă spre pronaos.

Biserica Mănăstirii Călui

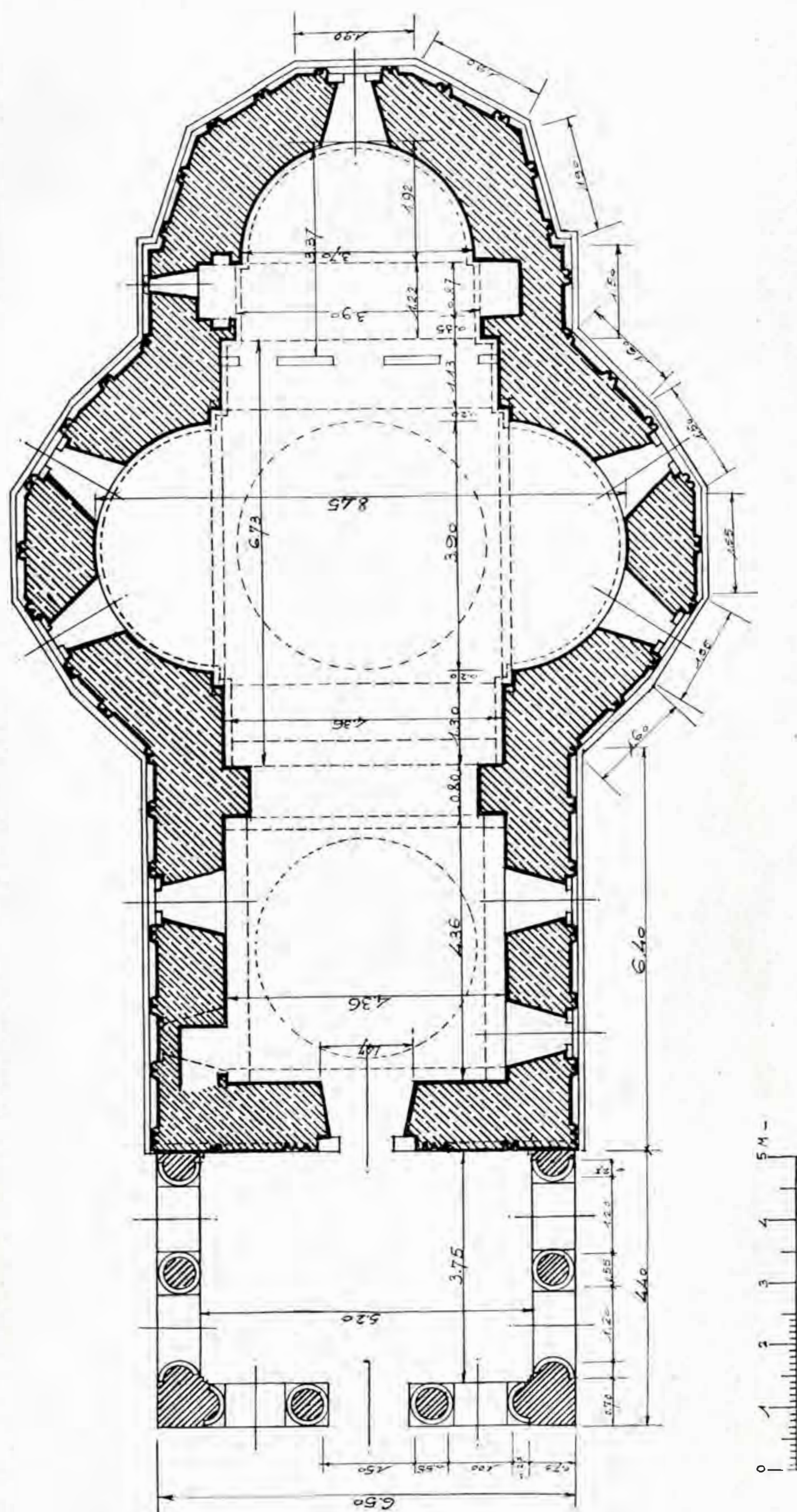

Fig. 102. — Biserica Mănăstirii Mărcuţa. Plan orizontal.

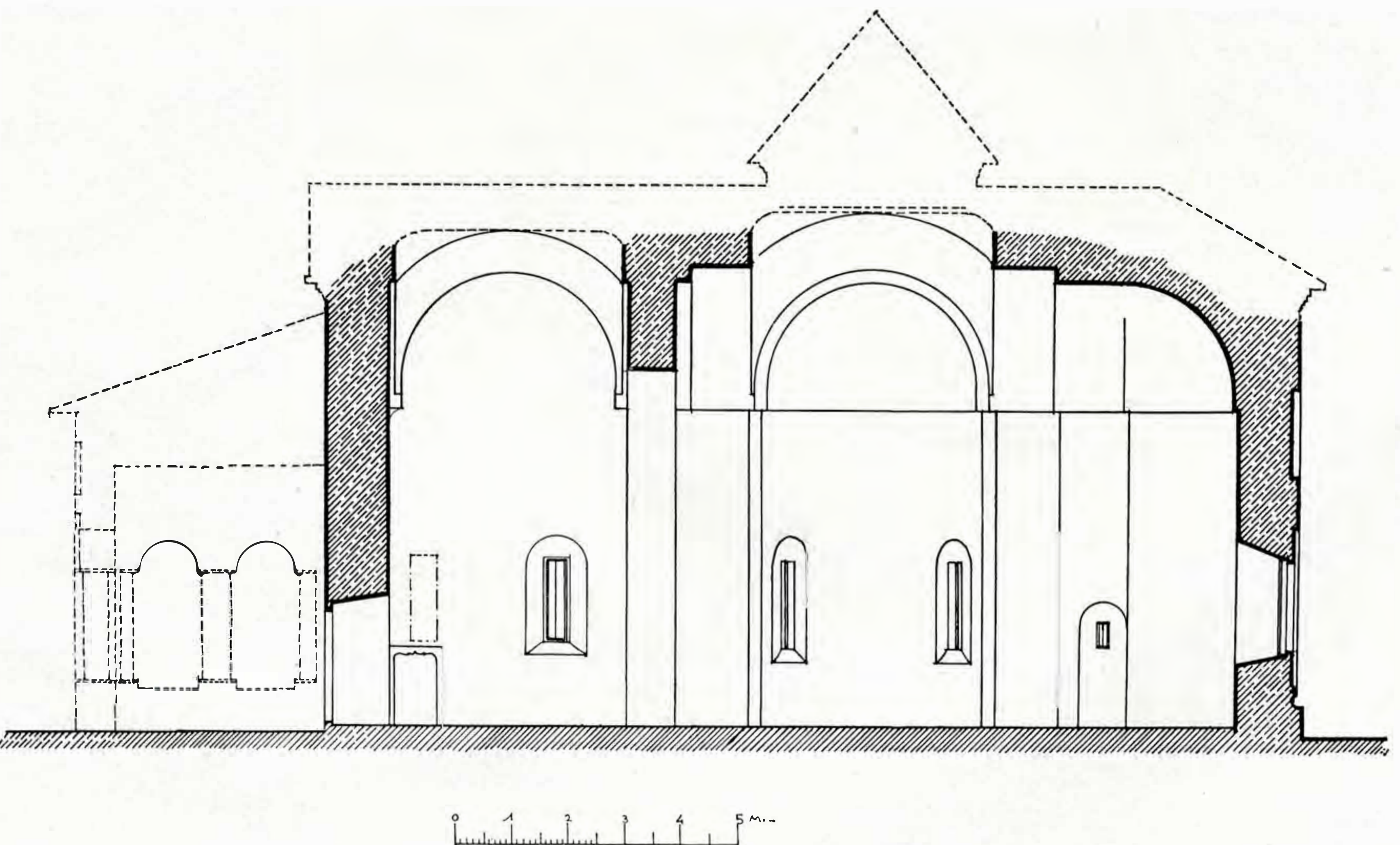

Fig. 103. — Biserica Mănăstirii Mărcuța. Secția longitudinală.

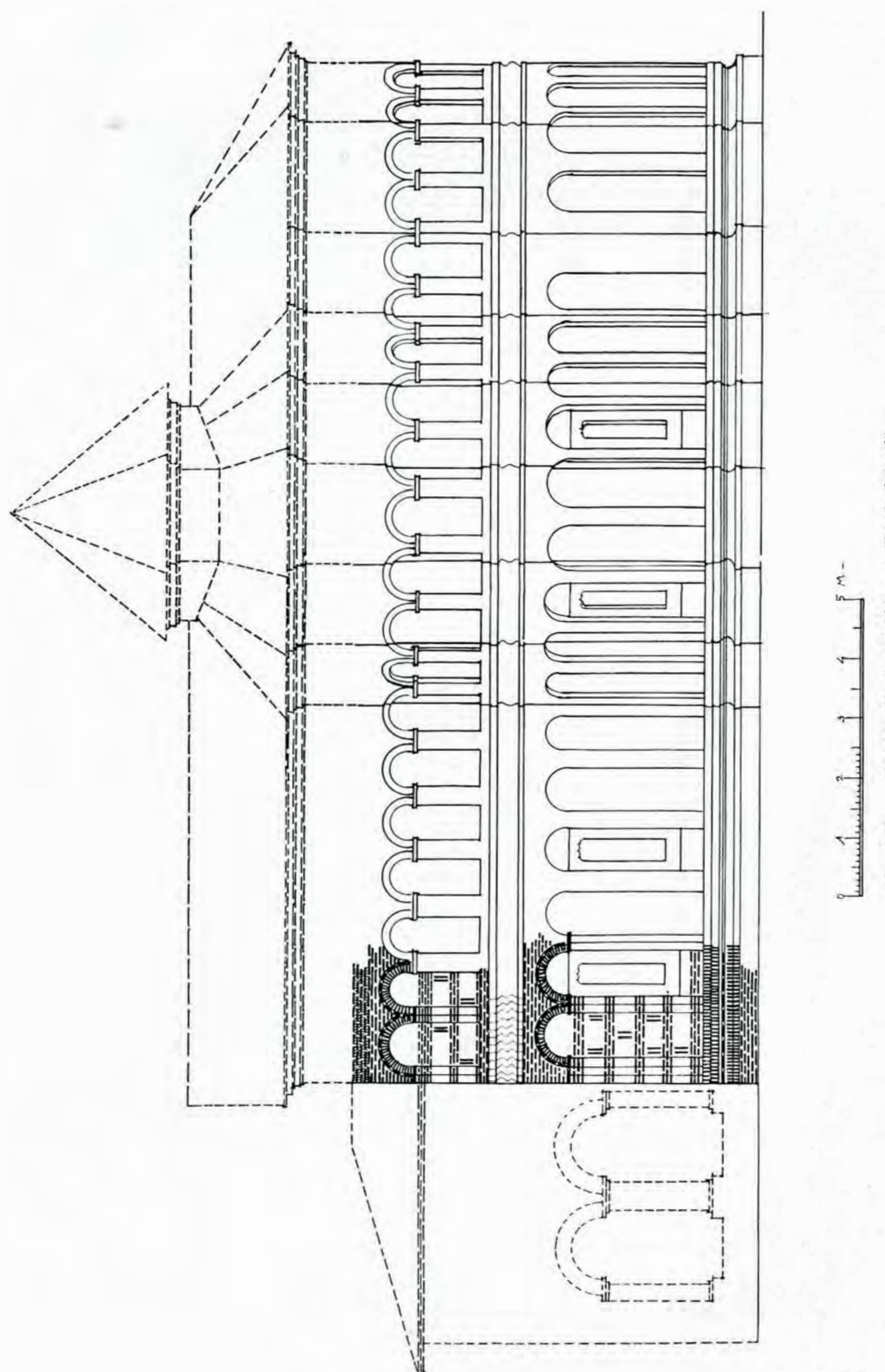

Fig. 104. — Biserica Mănăstirii Mărcuţa, Faţada laterală

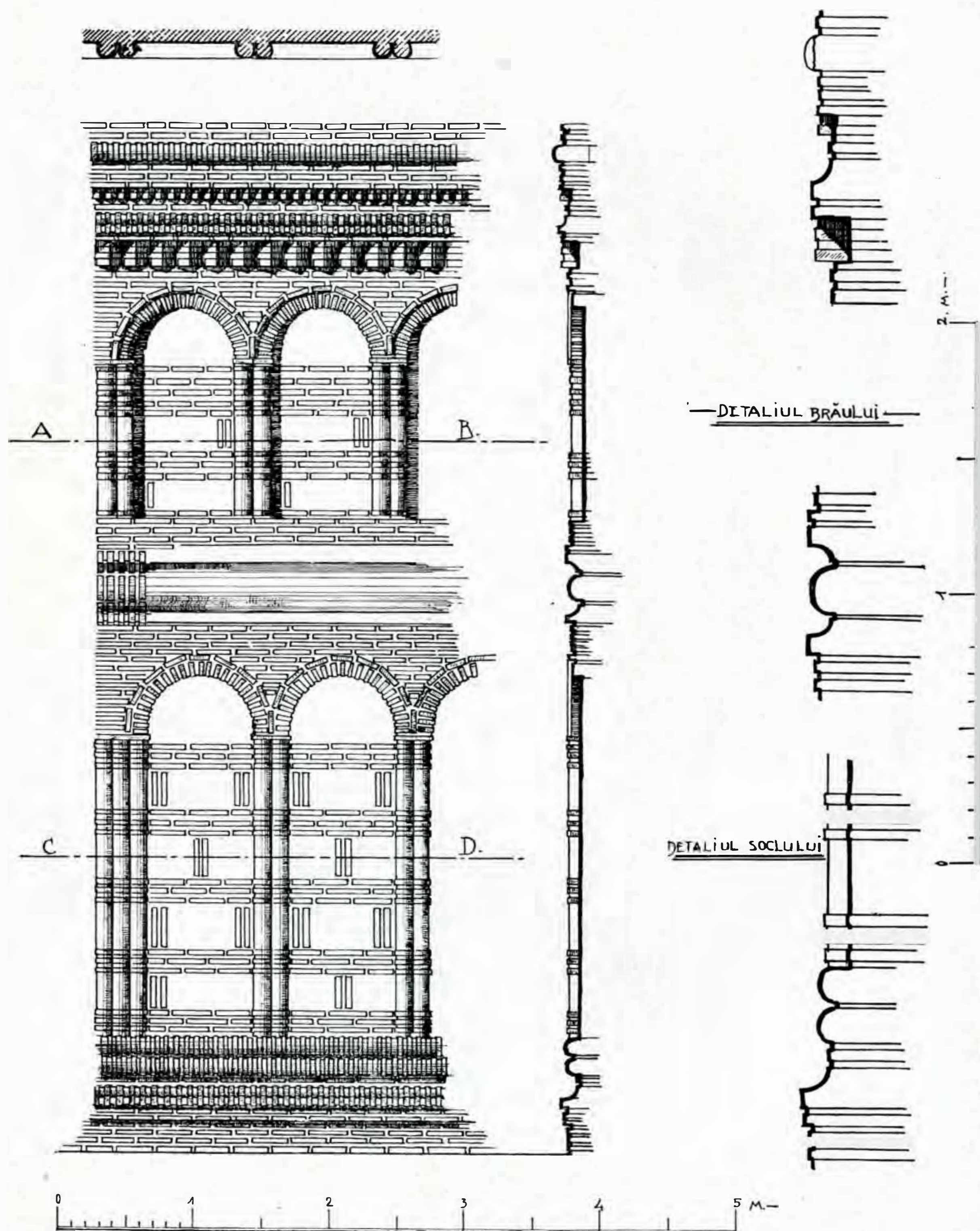

Fig. 105. — Biserica Mânăstirii Mărcuţa. Detalii de faţadă.

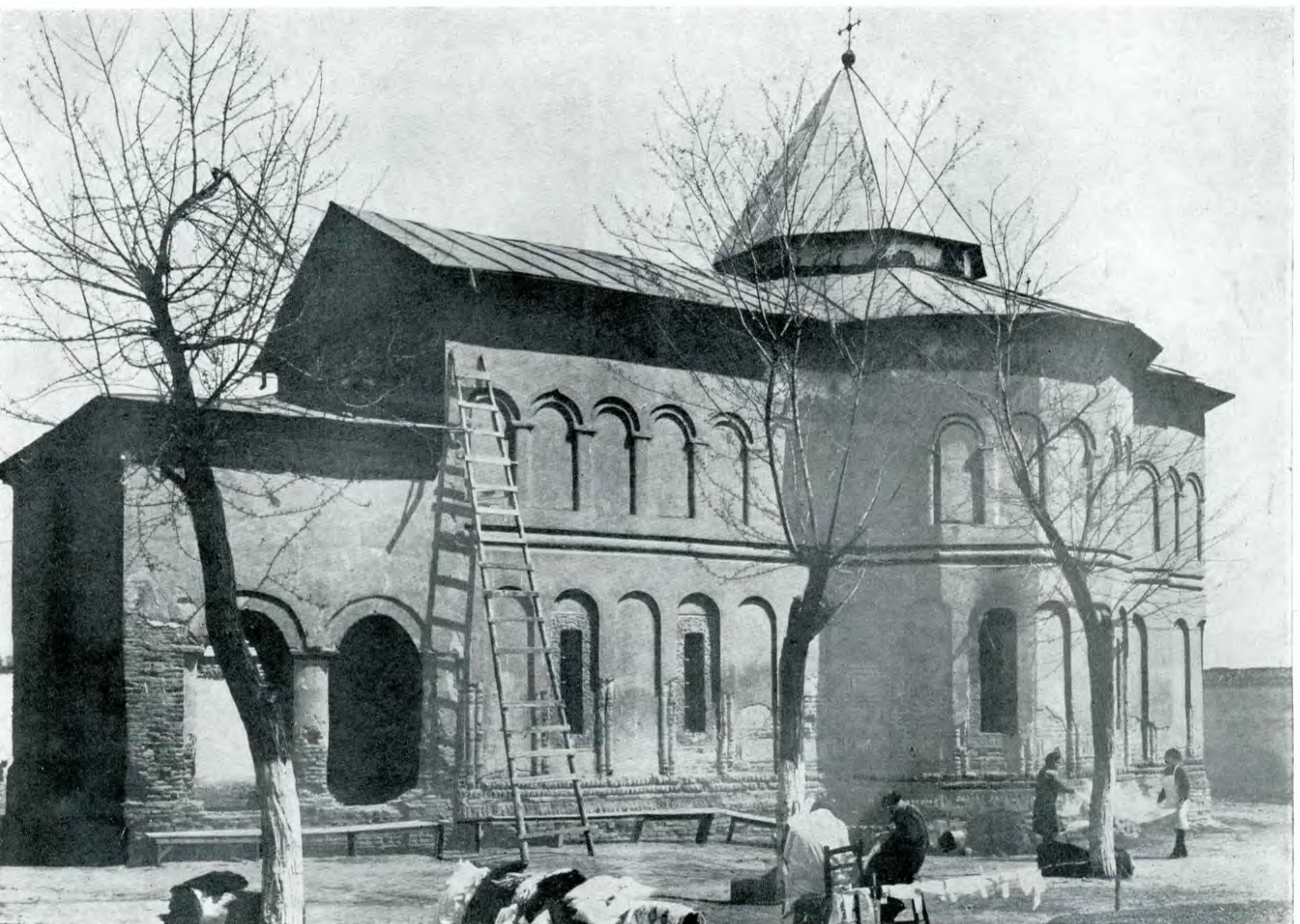

Fig. 106. — Biserica Mânăstirii Mărcuța. Vedere generală.

Fig. 107. — Biserica Mânăstirii Mărcuța. Detaliu de fațadă.

Fig. 108. — Biserica Mânăstirii Mărcuța. Detaliu de fațadă, chenar de fereastră din secolul al XVIII-lea.

Fig. 109. — Biserica Mânăstirii Mărcuța. Detaliu de zidărie.

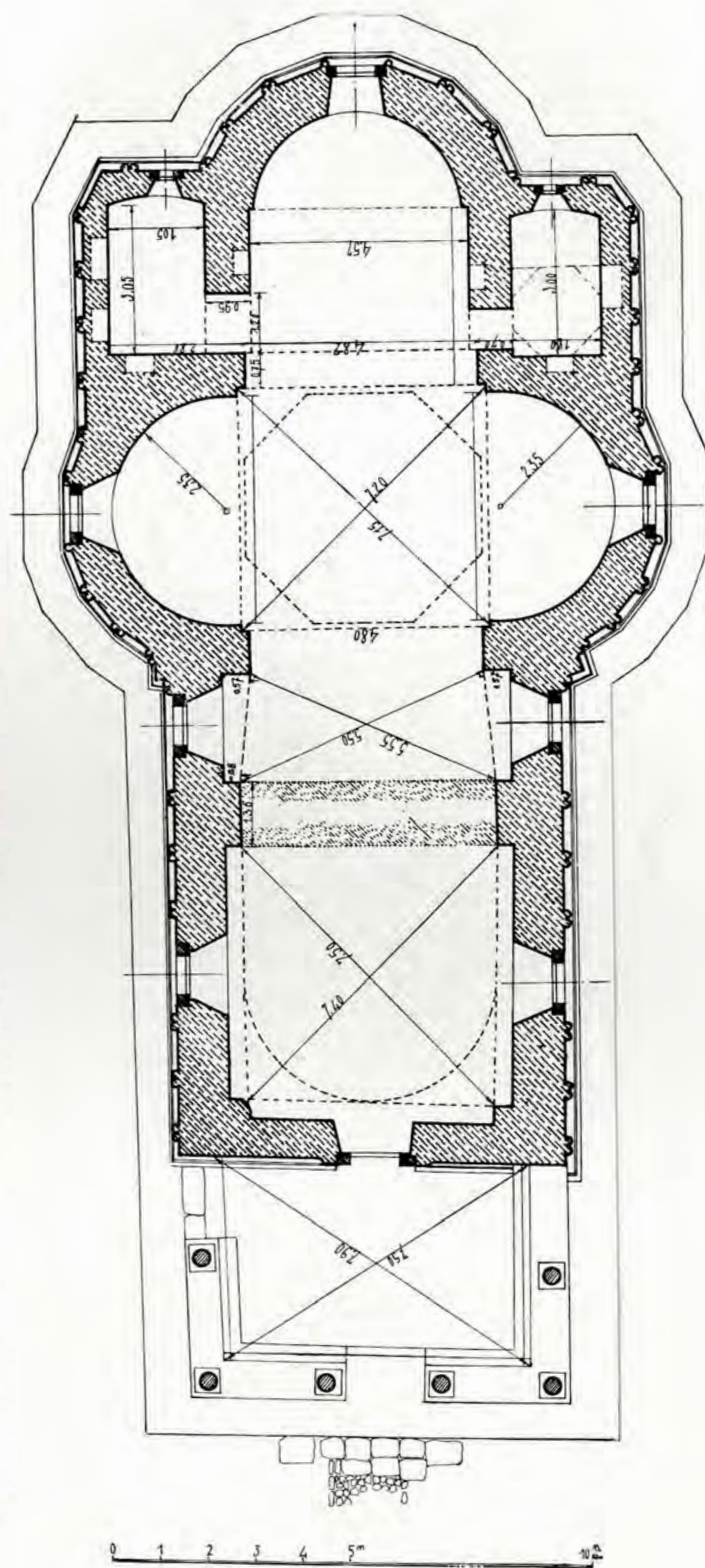

Fig. 110. — Biserica Mihai-Vodă din Bucureşti. Planul orizontal.

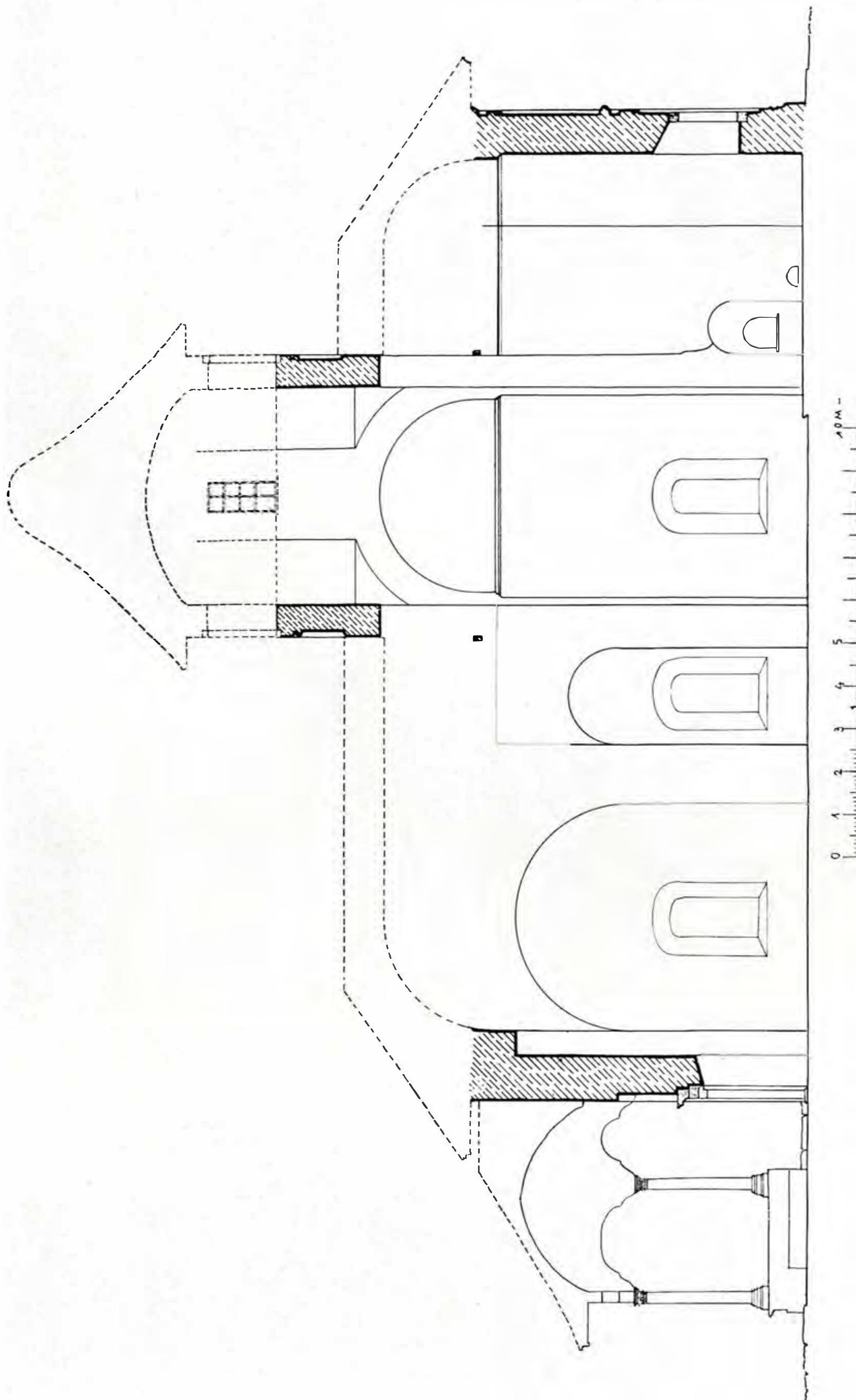

Fig. 111. — Biserica Mihai Vodă din Bucureşti. Secţia longitudinală.

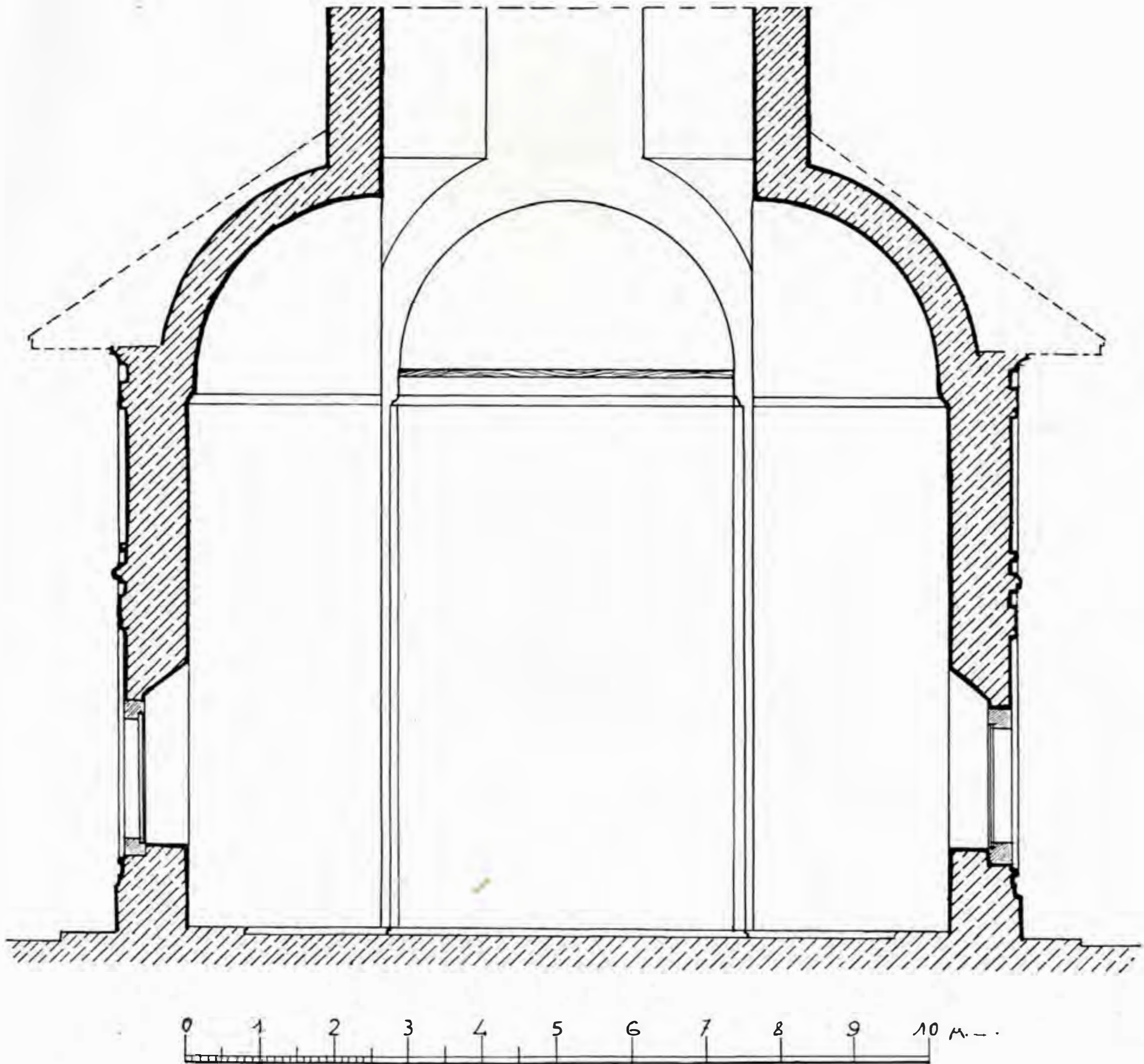

Fig. 112. — Biserica Mihai-Vodă din Bucureşti. Secţia transversală prin naos.

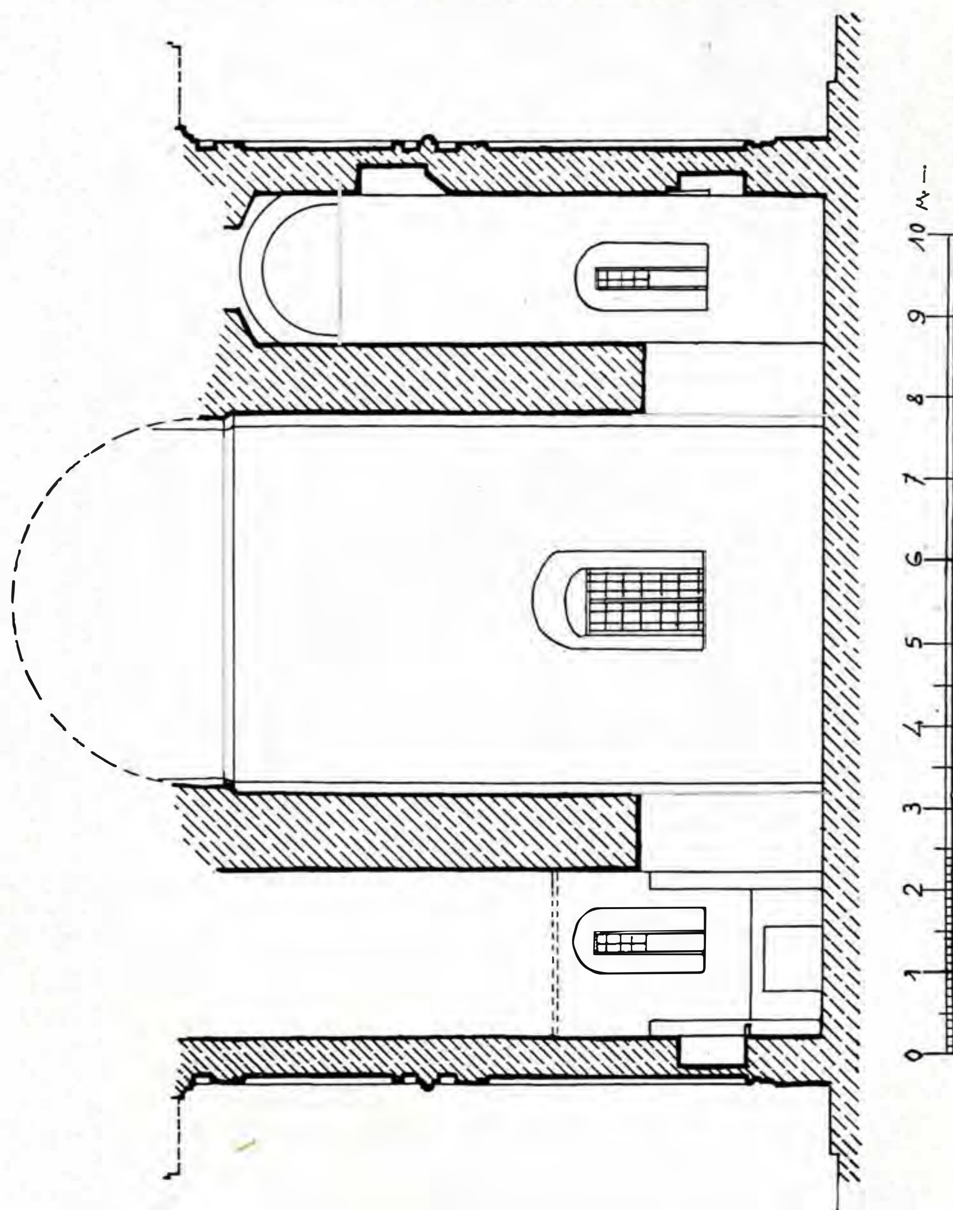

Fig. 113. — Biserica Mihai Vodă din Bucureşti. Secţia transversală prin altar.

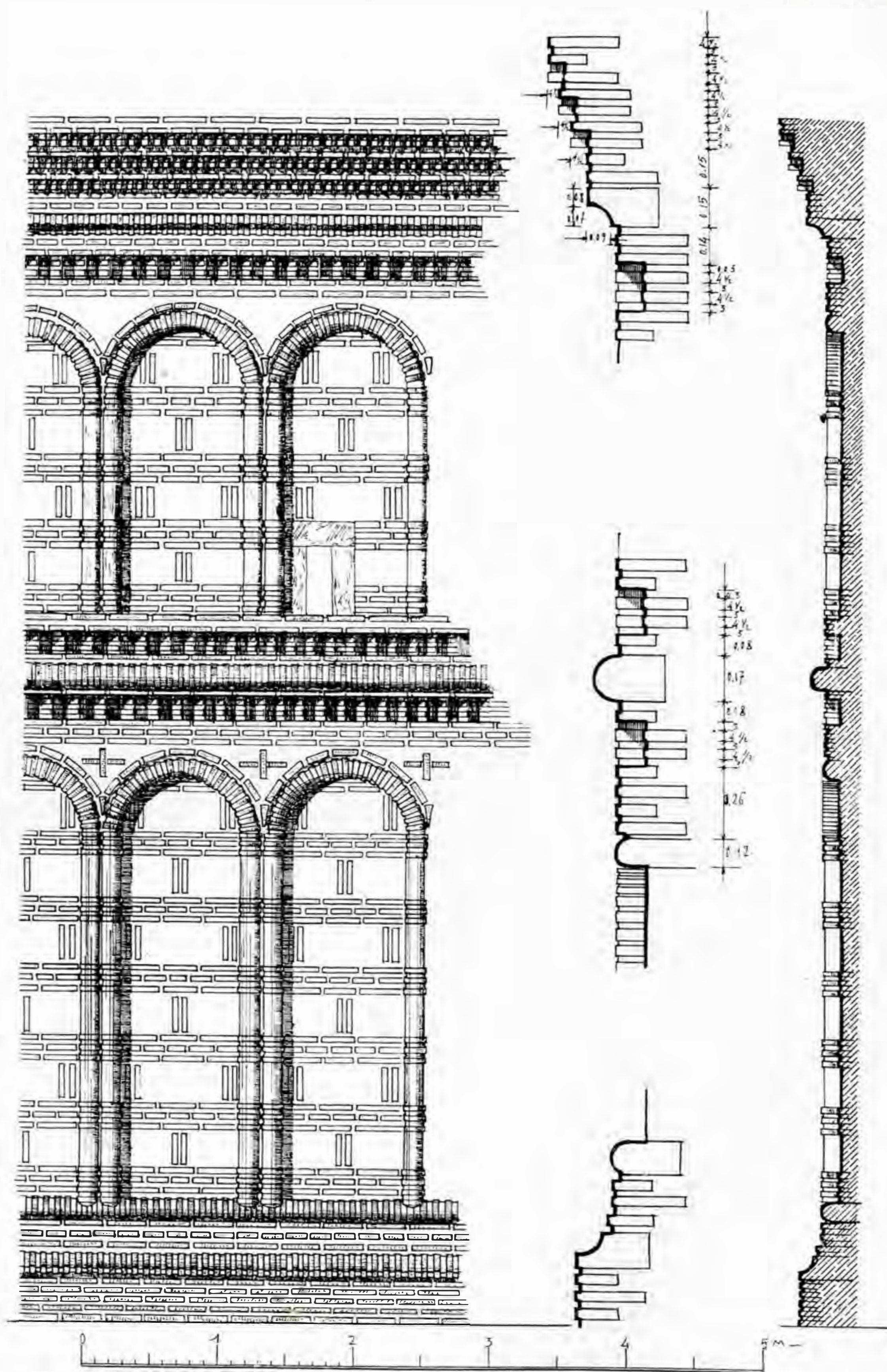

Fig. 114 — Biserica Mihai Vodă. Detalii de faţadă.

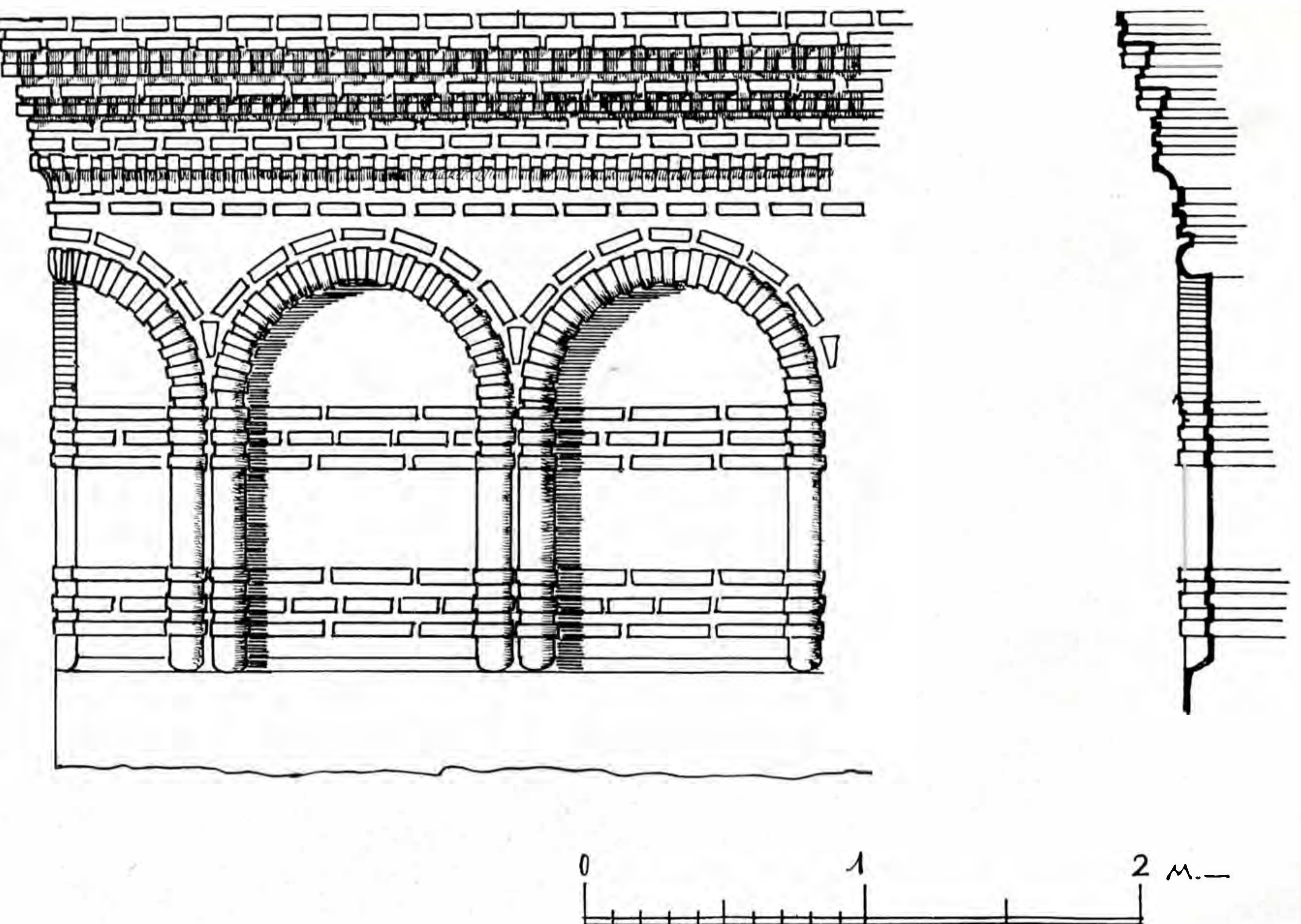

Fig. 115. — Biserica Mihai-Vodă. Detalii de zidărie de la Casa turlei.

Fig. 446. — Biserica Mihai Vodă din Bucureşti. După restaurarea turlei.

Fig. 447. . Biserica Mihai Vodă din Bucureşti. Vedere dinspre pridvor,

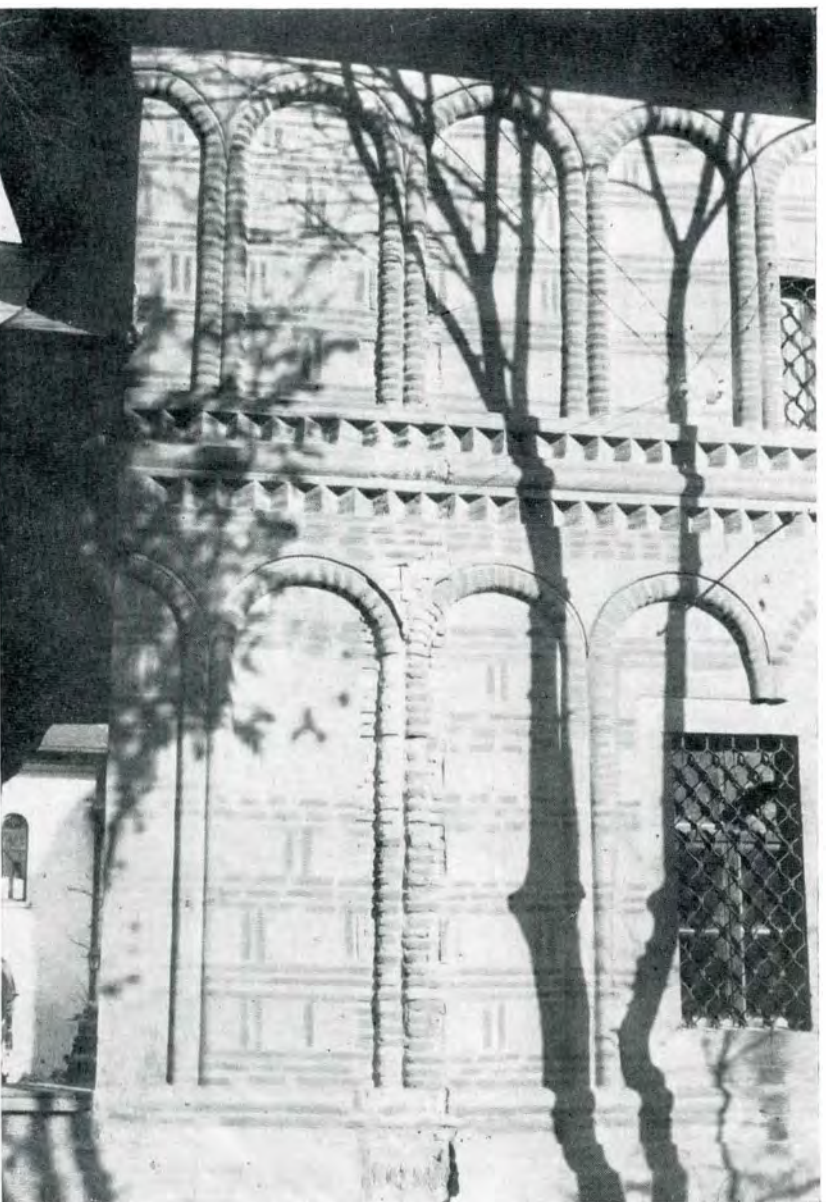

Fig. 118. — Biserica Mihai Vodă din Bucureşti. Detaliu din faţadă.

Fig. 119. — Biserica Mihai Vodă din Bucureşti. Detaliu din faţadă.

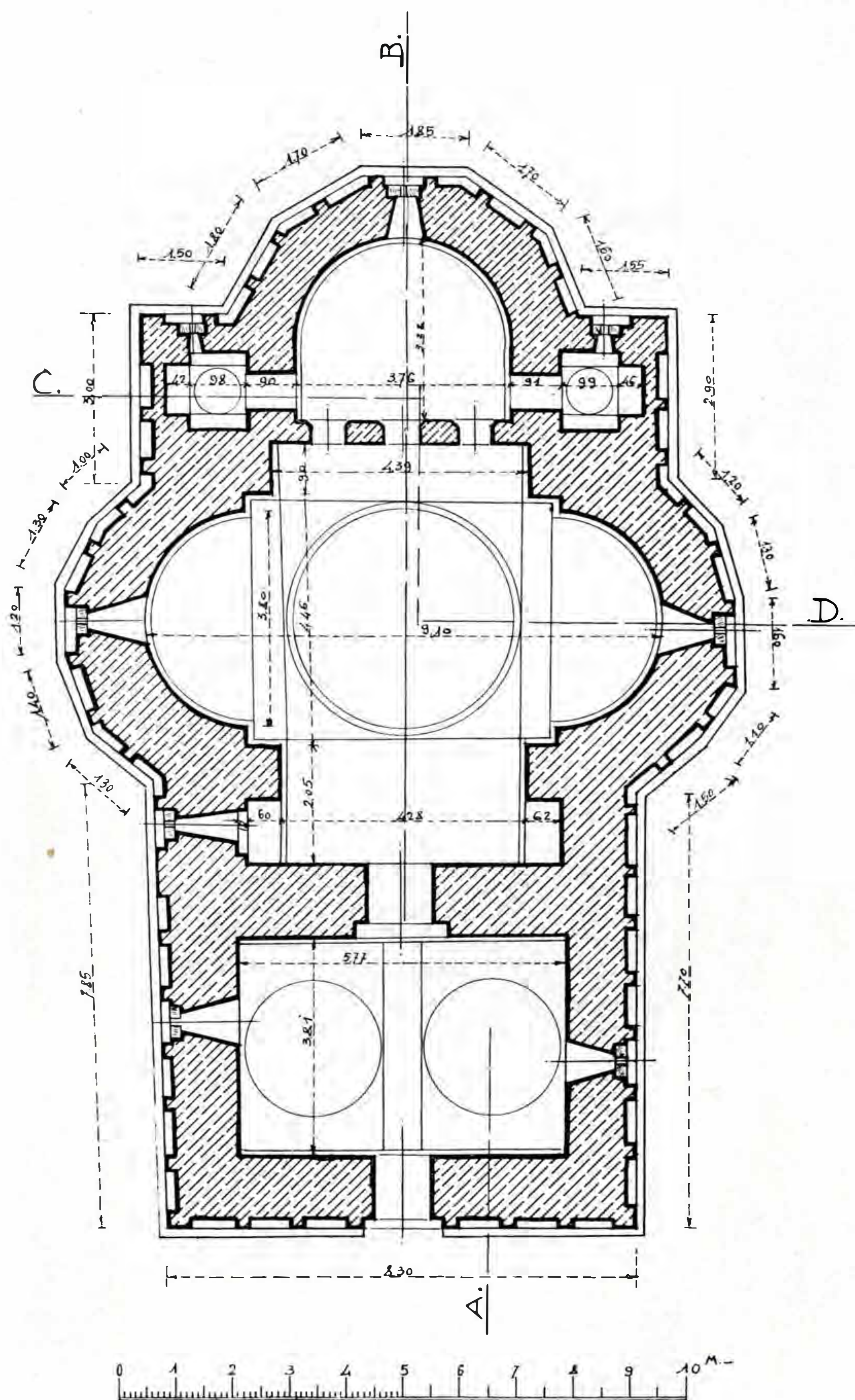

Fig. 120. — Biserica Mânăstirii Bucovăț. Planul orizontal.

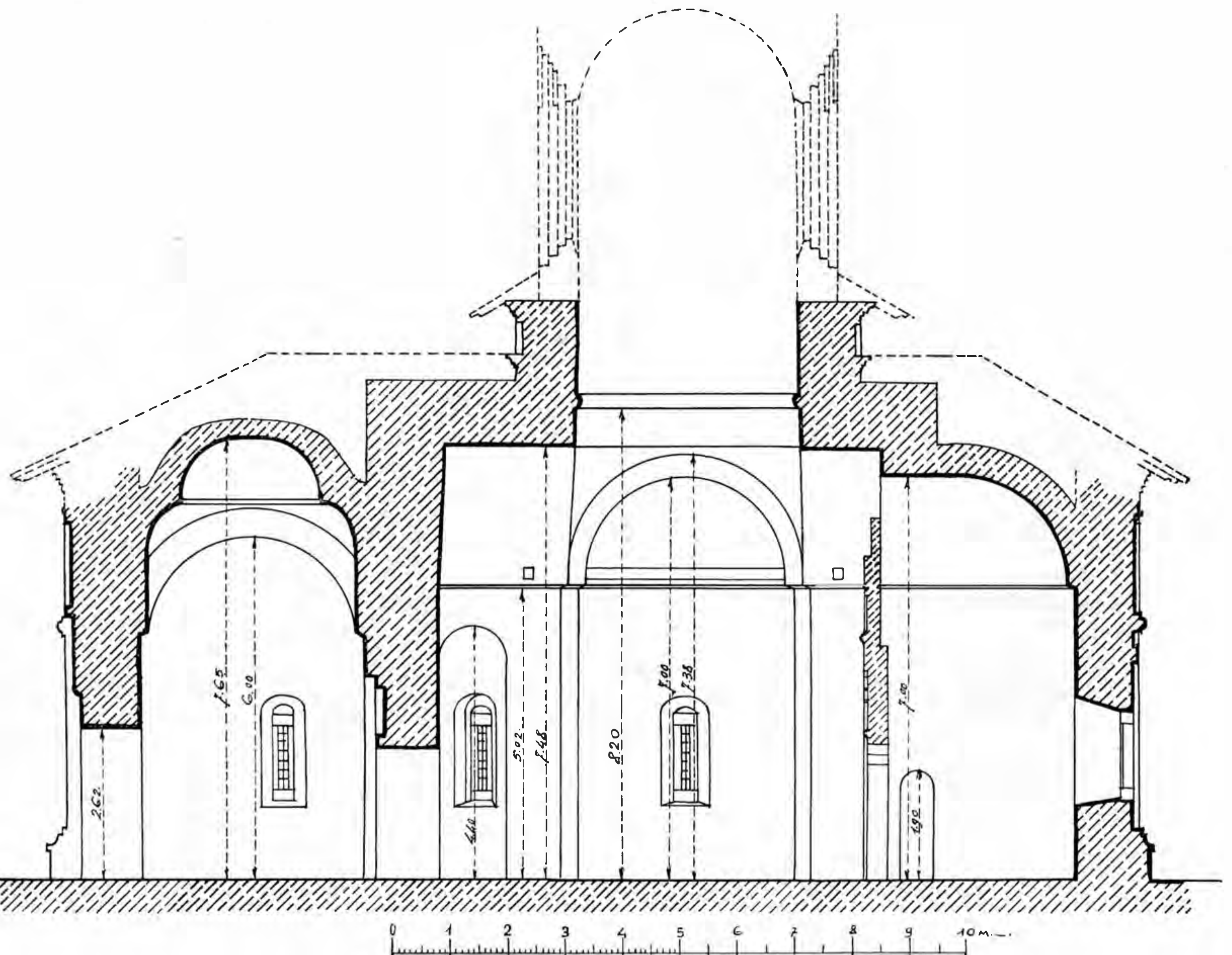
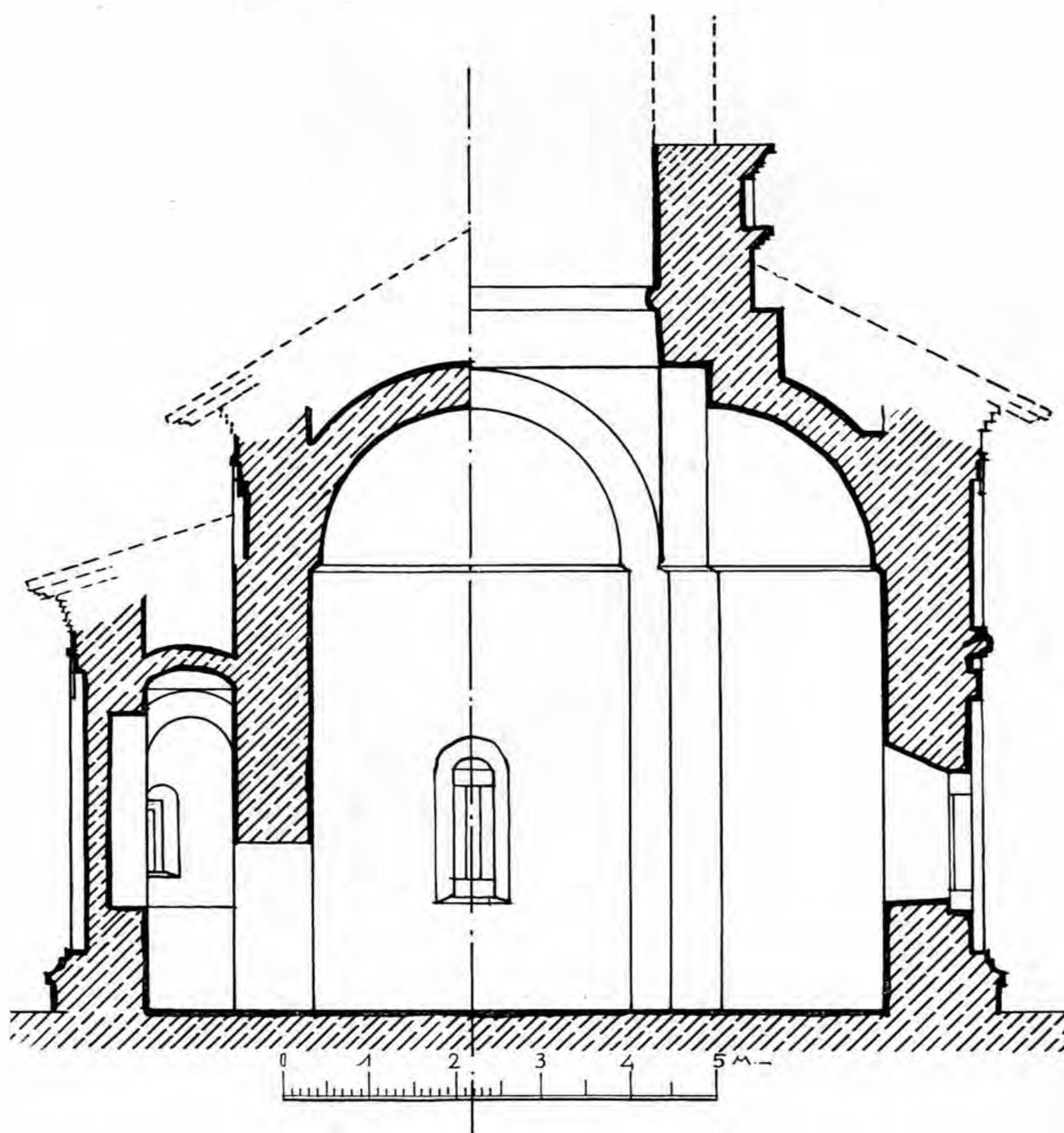

Fig. 121. — Biserica Mănăstirii Bucovăţ. Secţia longitudinală.

Biserica Mânăstirii Bucovăţ.

Fig. 122. — Secţia transversală prin altar. Fig. 123. — Secţia transversală prin naos.

Fig. 124 — Biserica Mănăstirii Bucovăţ. Vedere laterală.

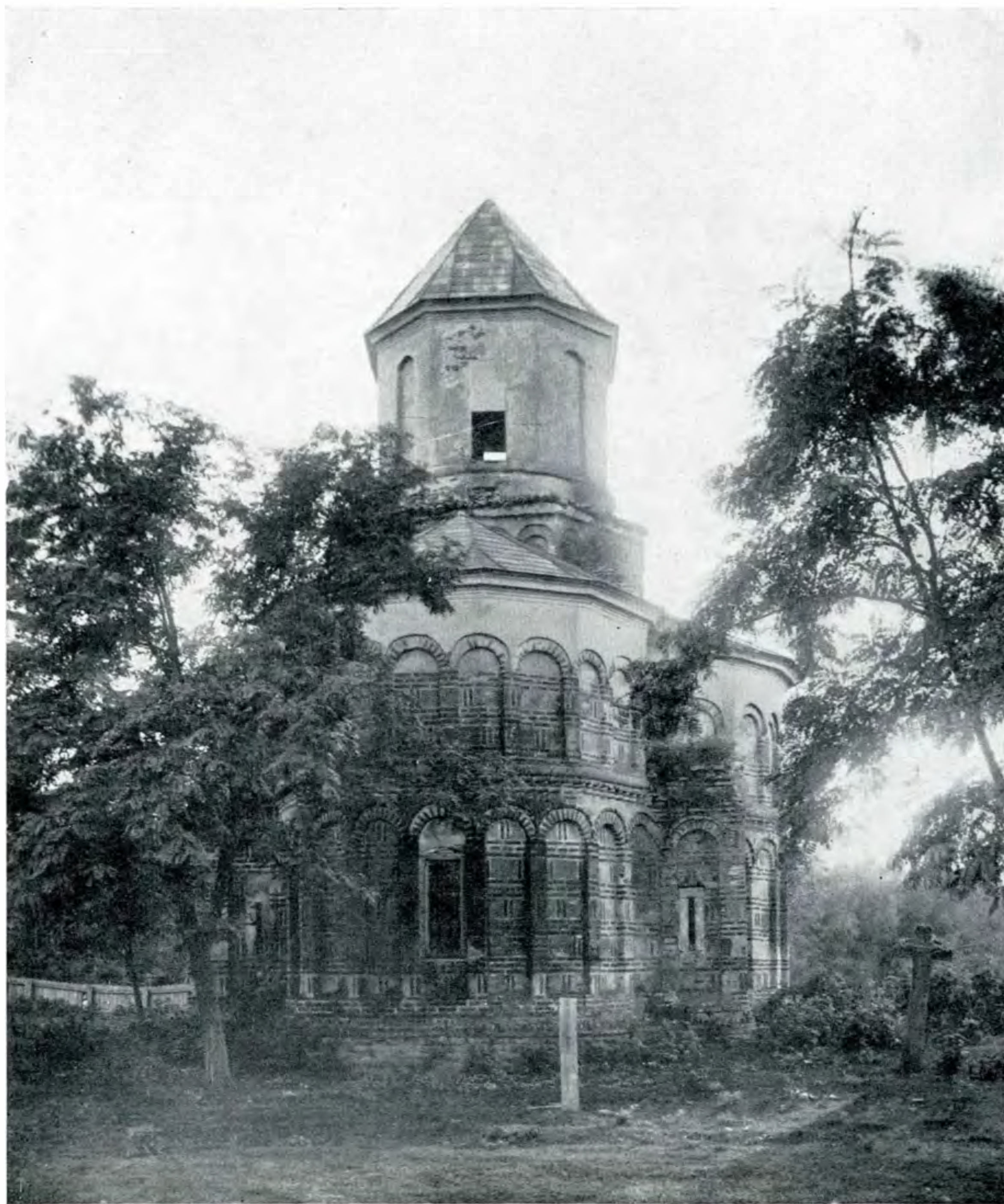

Fig. 125. — Biserica Mânăstirii Bucovăț. Vedere spre altar

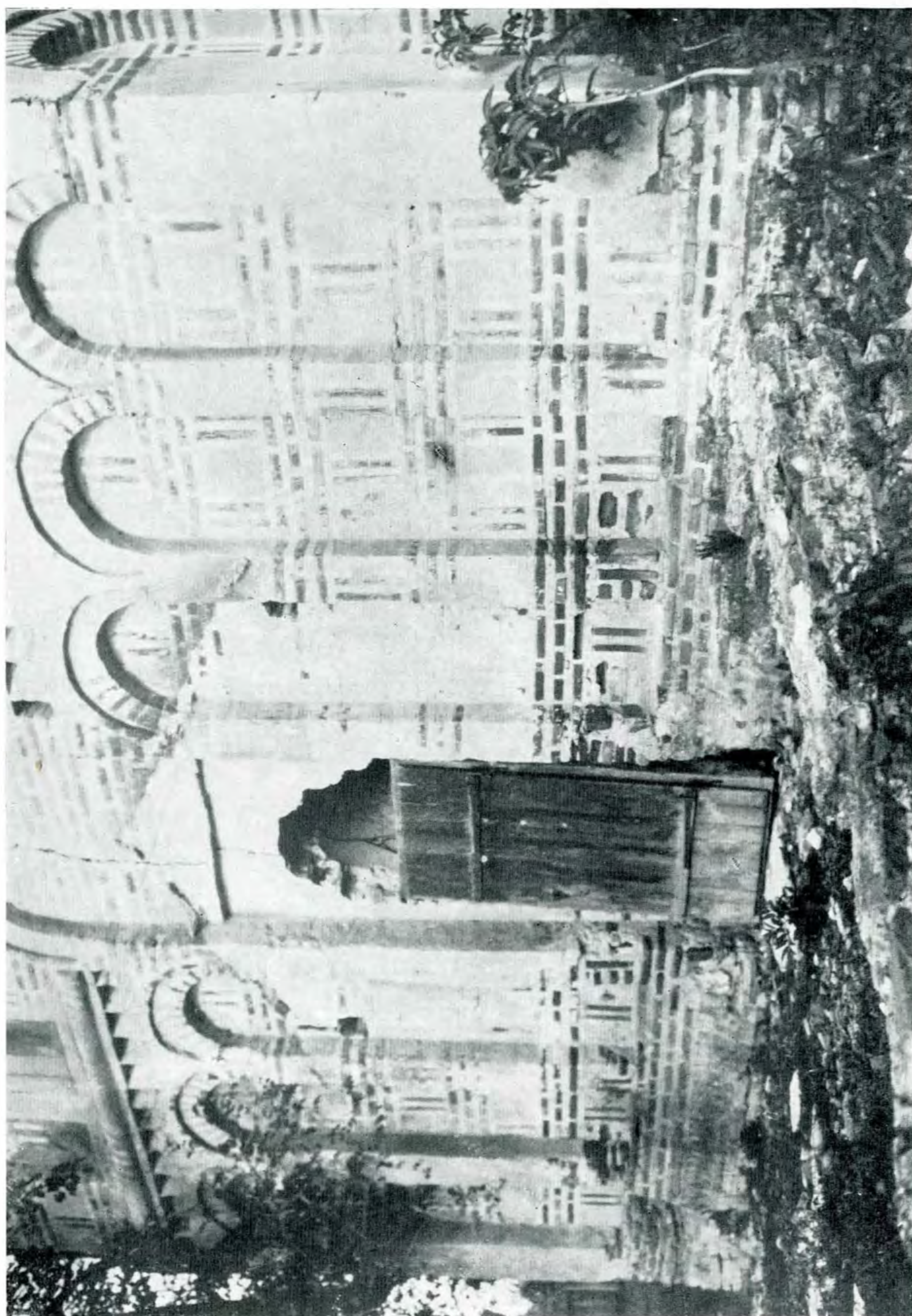

Fig. 126. — Biserica Mănăstirii Bucovăț. Vedere spre fațada de la apus.

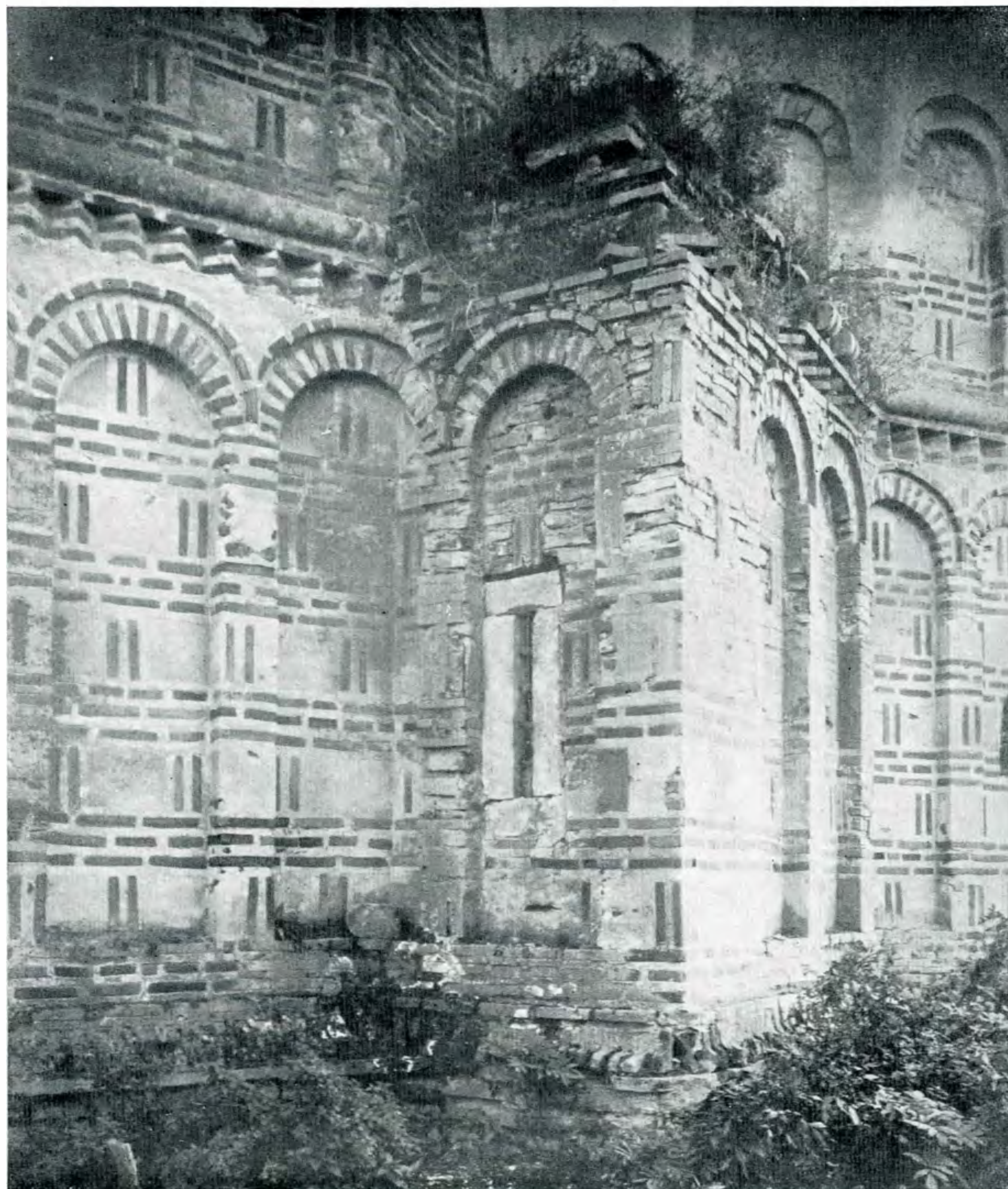

Fig. 127. — Biserica Mânăstirii Bucovăț. Vederea absidialei dela altar.

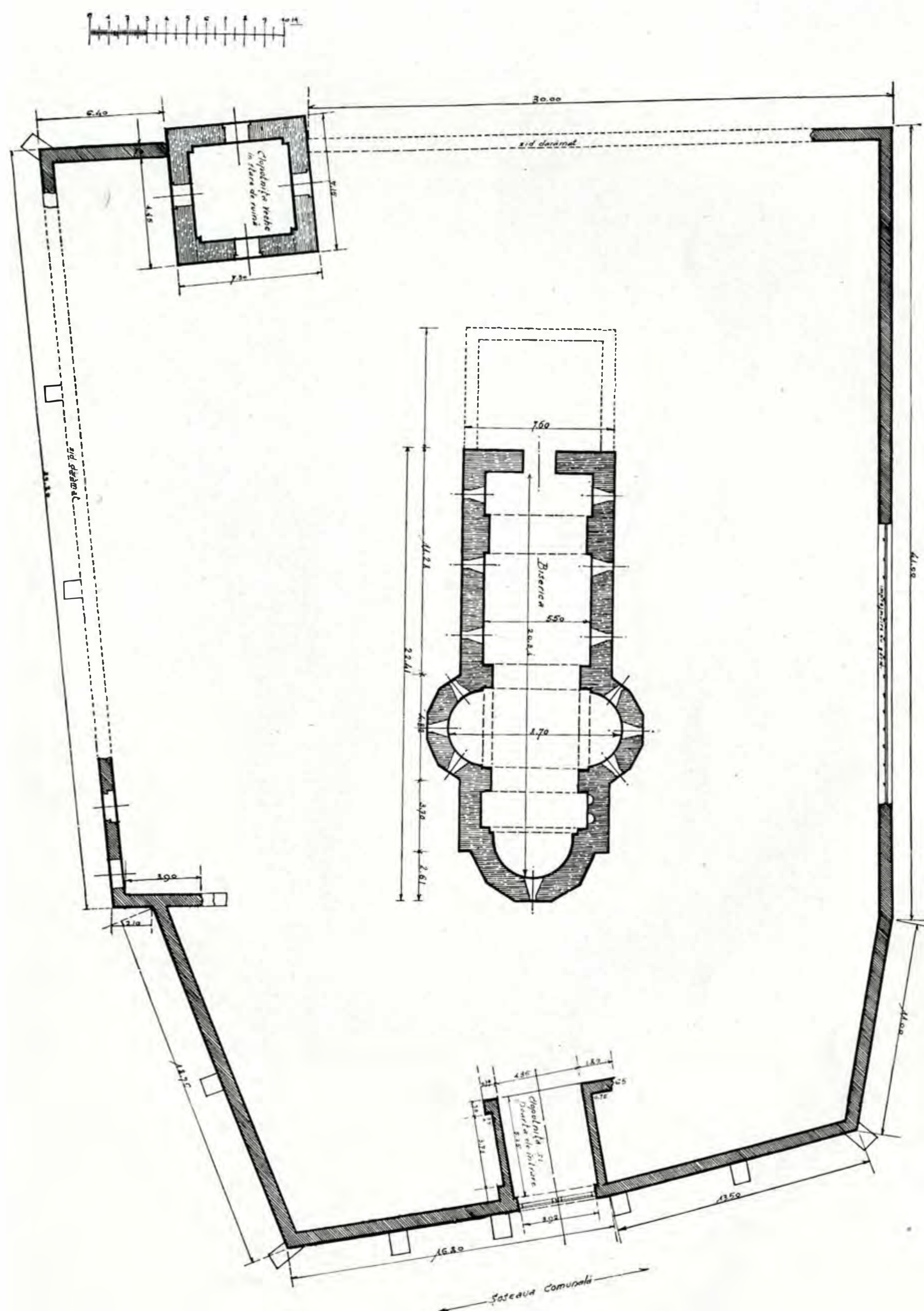

Fig. 128. — Planul de situaţie a fostei Mânăstiri Tutana.

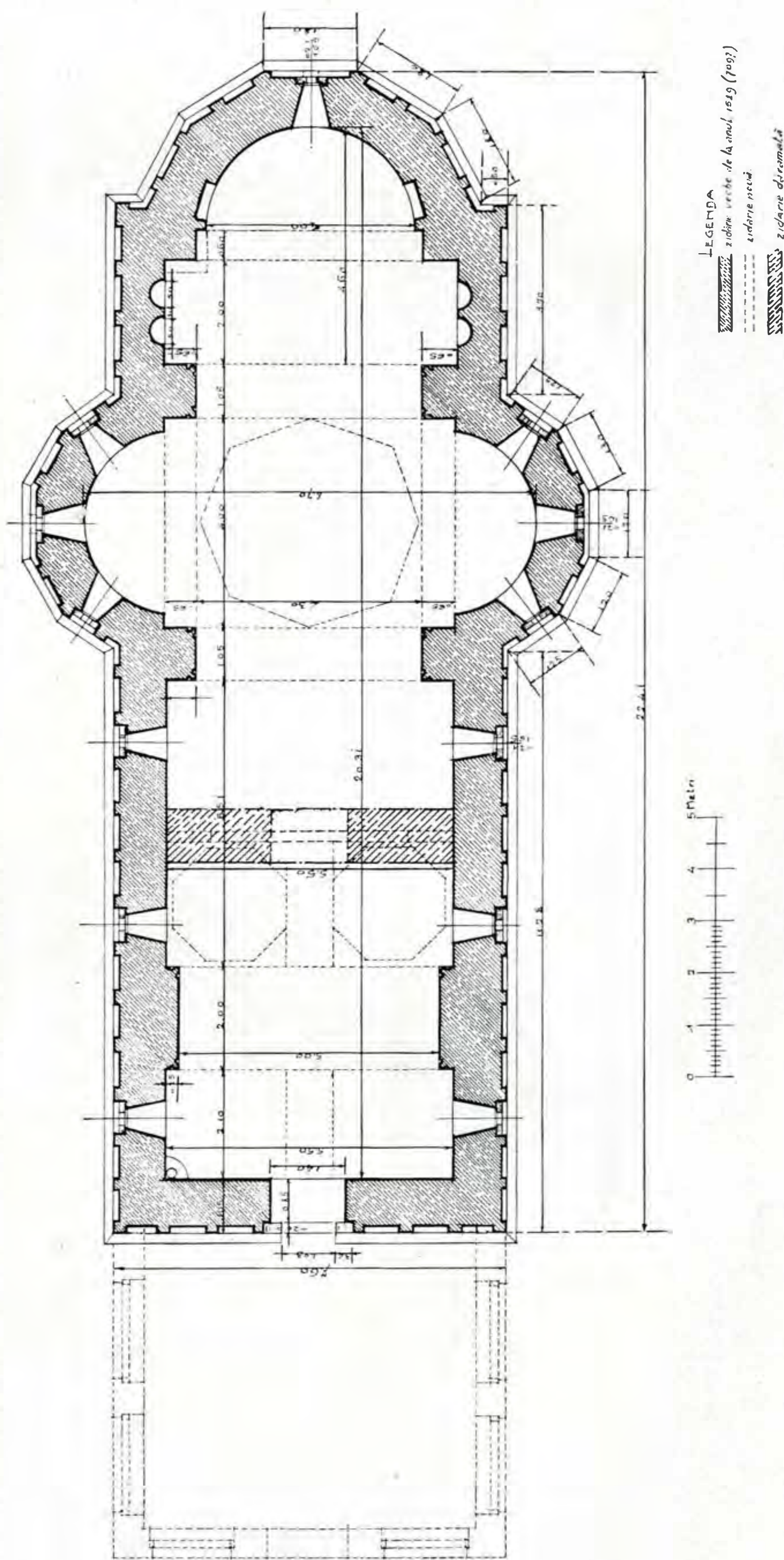

Fig. 129. — Biserica Mânăstirii Tutana. Plan orizontal.

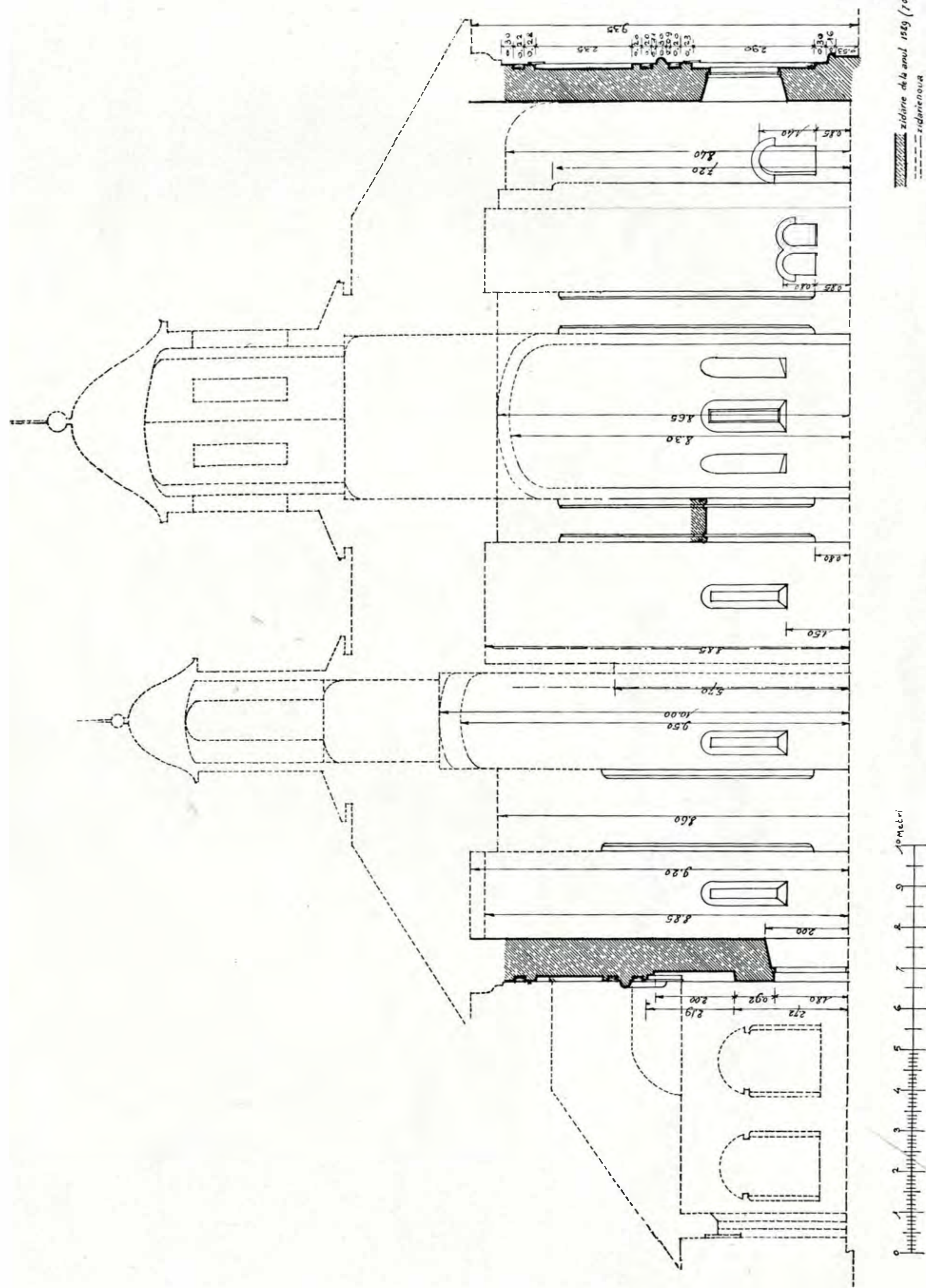

Fig. 130. — Biserica Mănăstirii Tutana. Secţia longitudinală.

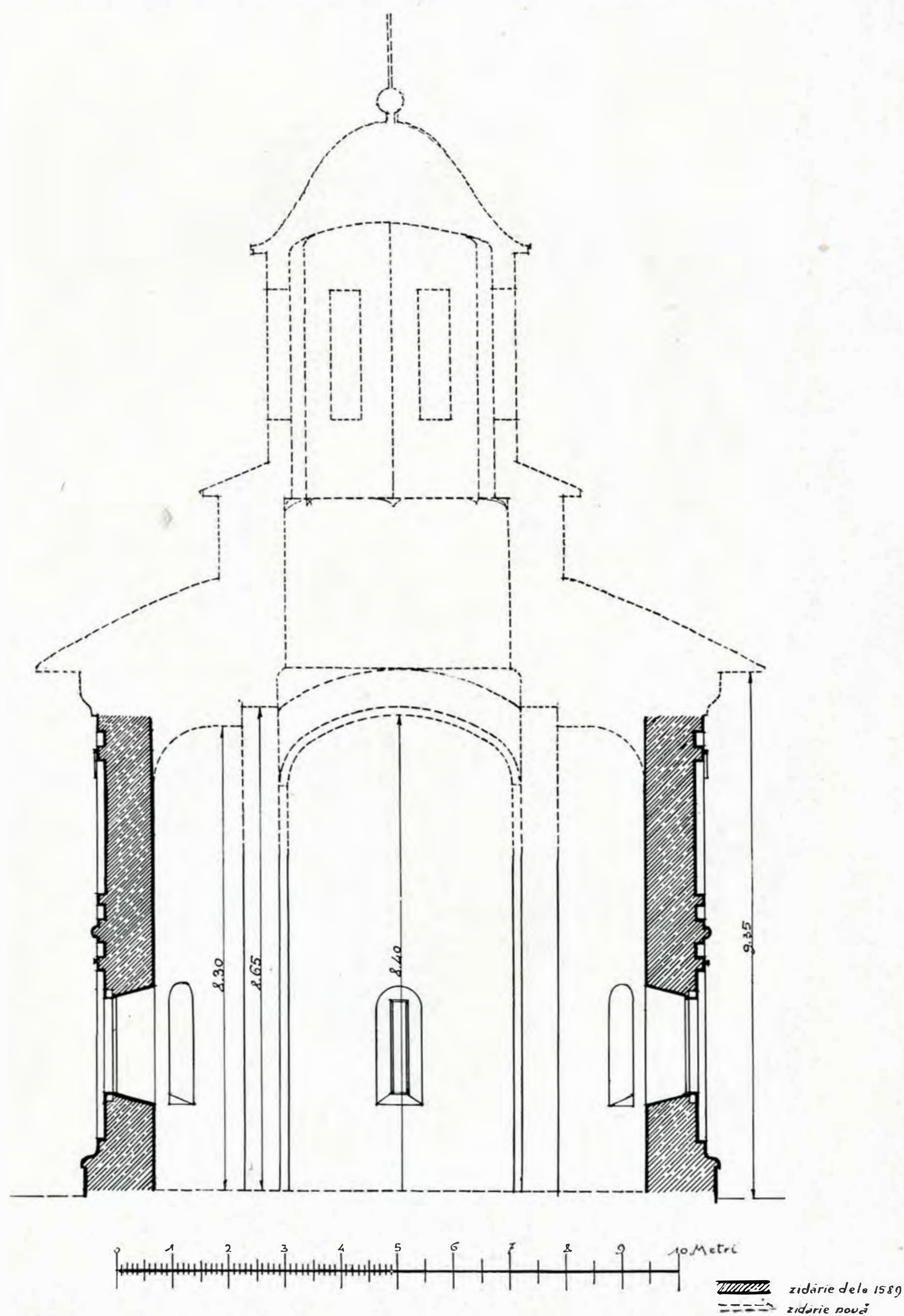

Fig. 131. — Biserica Mânăstirii Tutana. Secția transversală prin naos.

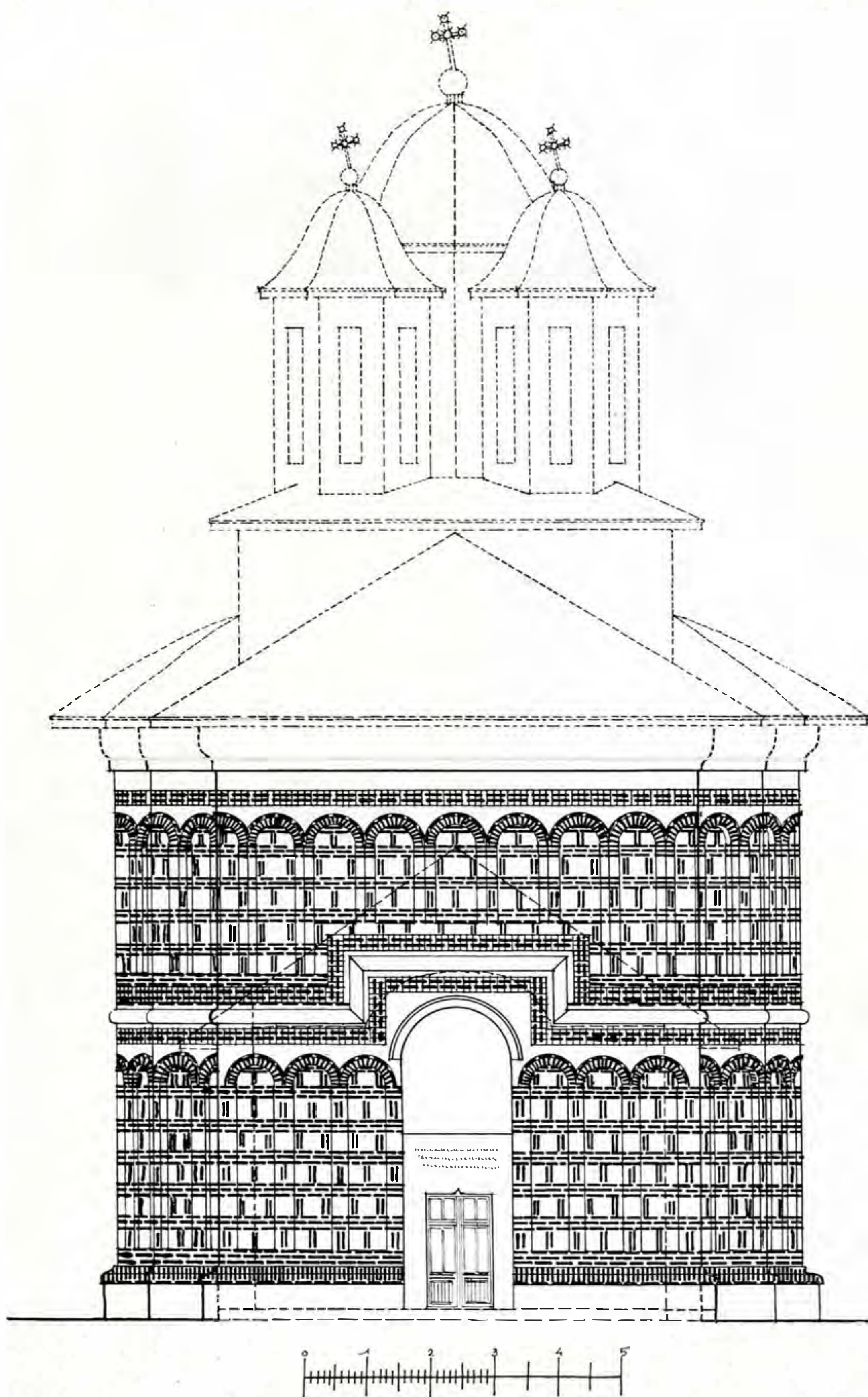

Fig. 132. — Biserica Mânăstirii Tutana. Faţada principală.

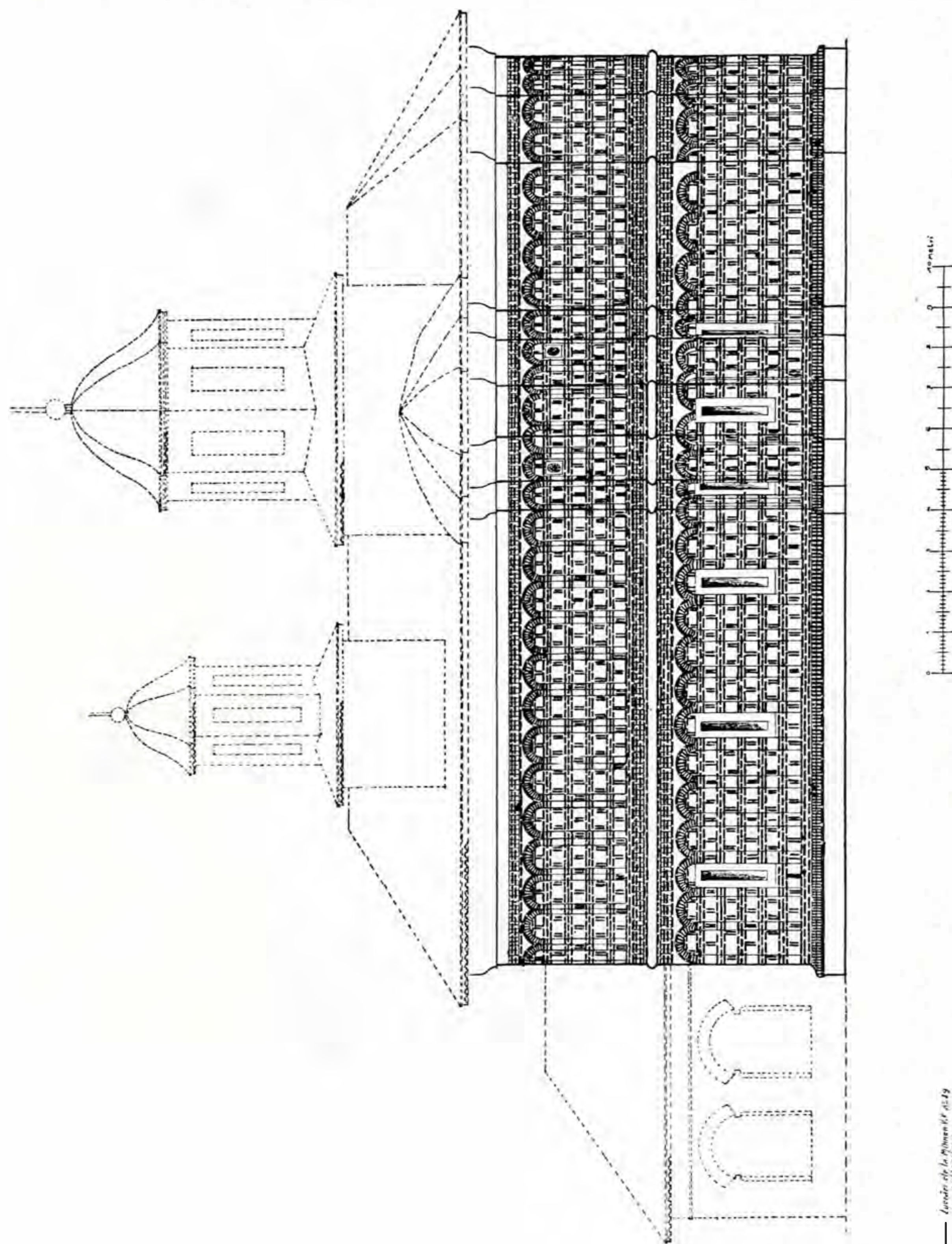

Fig. 133. — Biserica Mânăstirii Tutana. Fațada laterală.

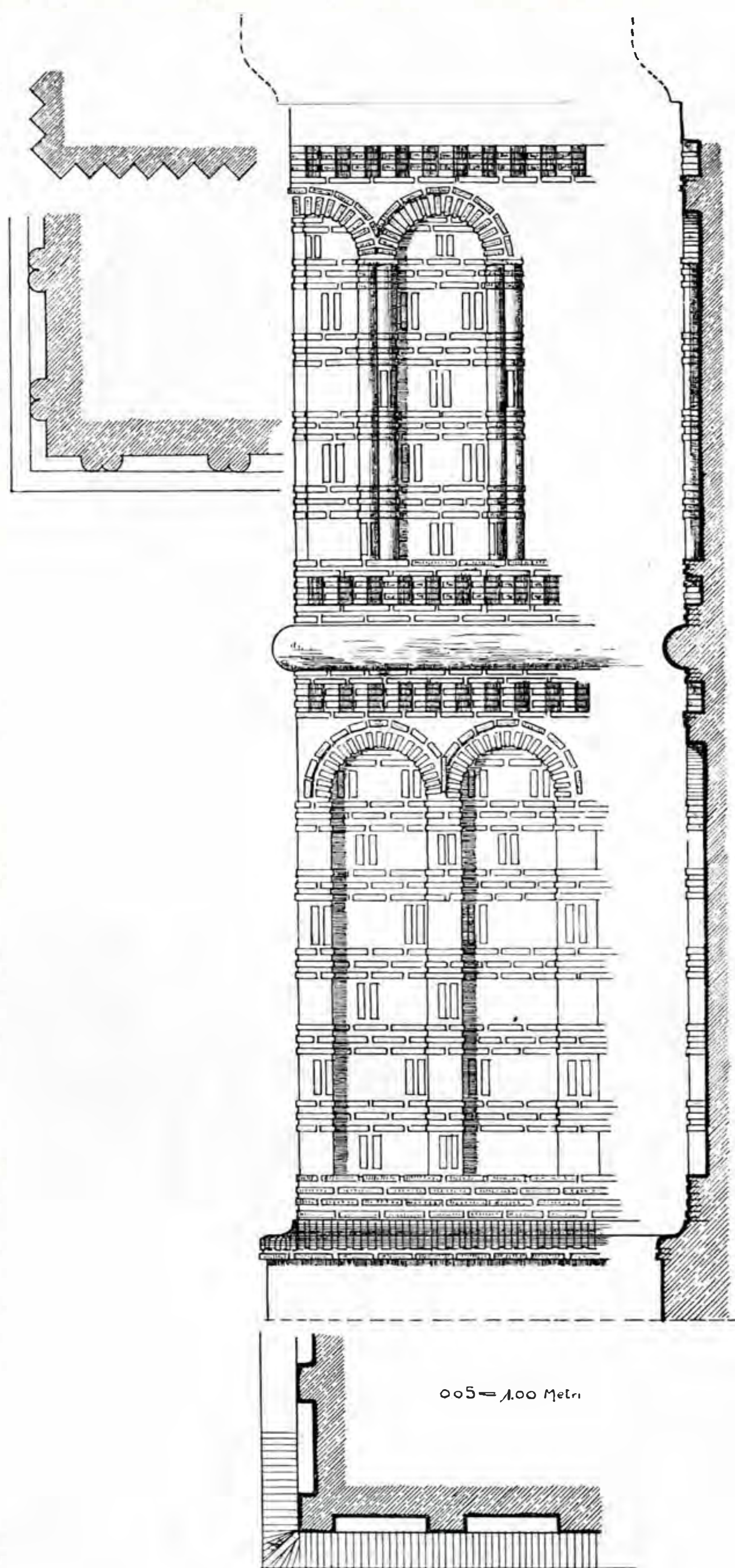

Fig. 134. — Biserica Mânăstirii Tutana. Detalii de zidărie.

Fig. 135. — Biserica Mânăstirii Tutana. Vedere generală.

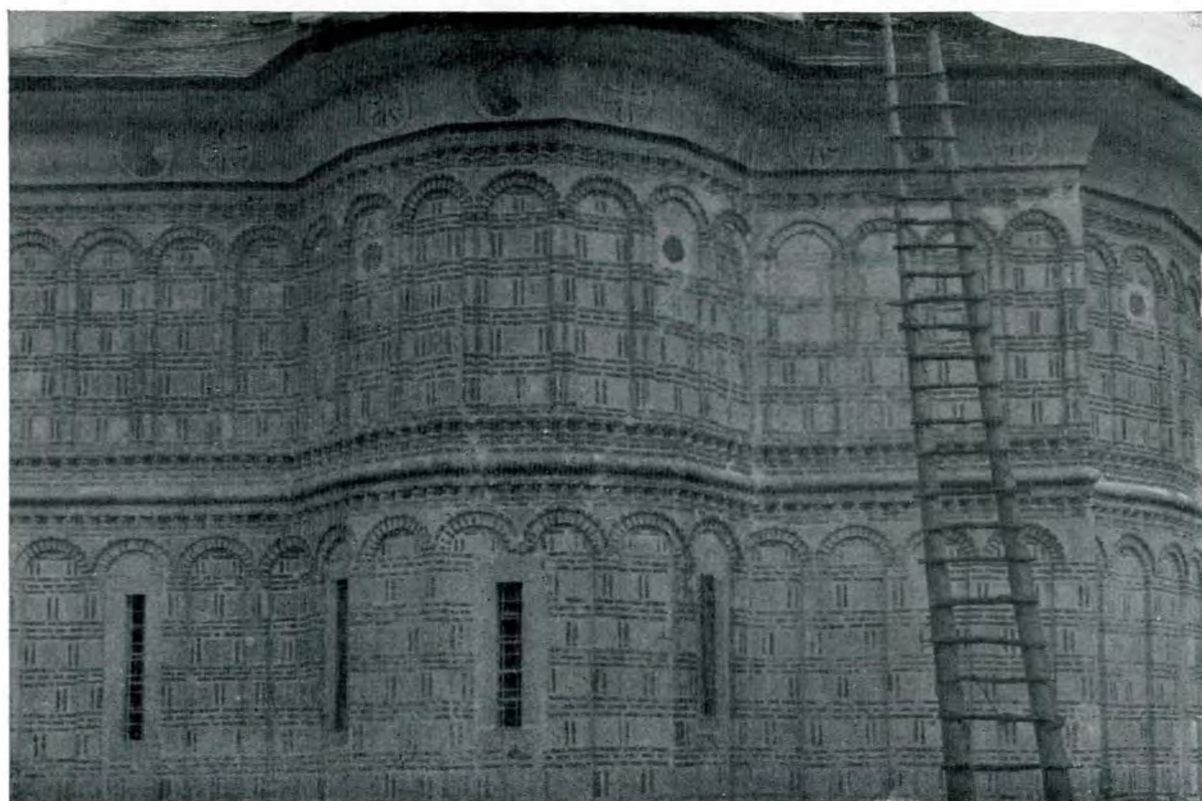

Fig. 136. — Biserica Mânăstirii Tutana. Vedere spre absida laterală.

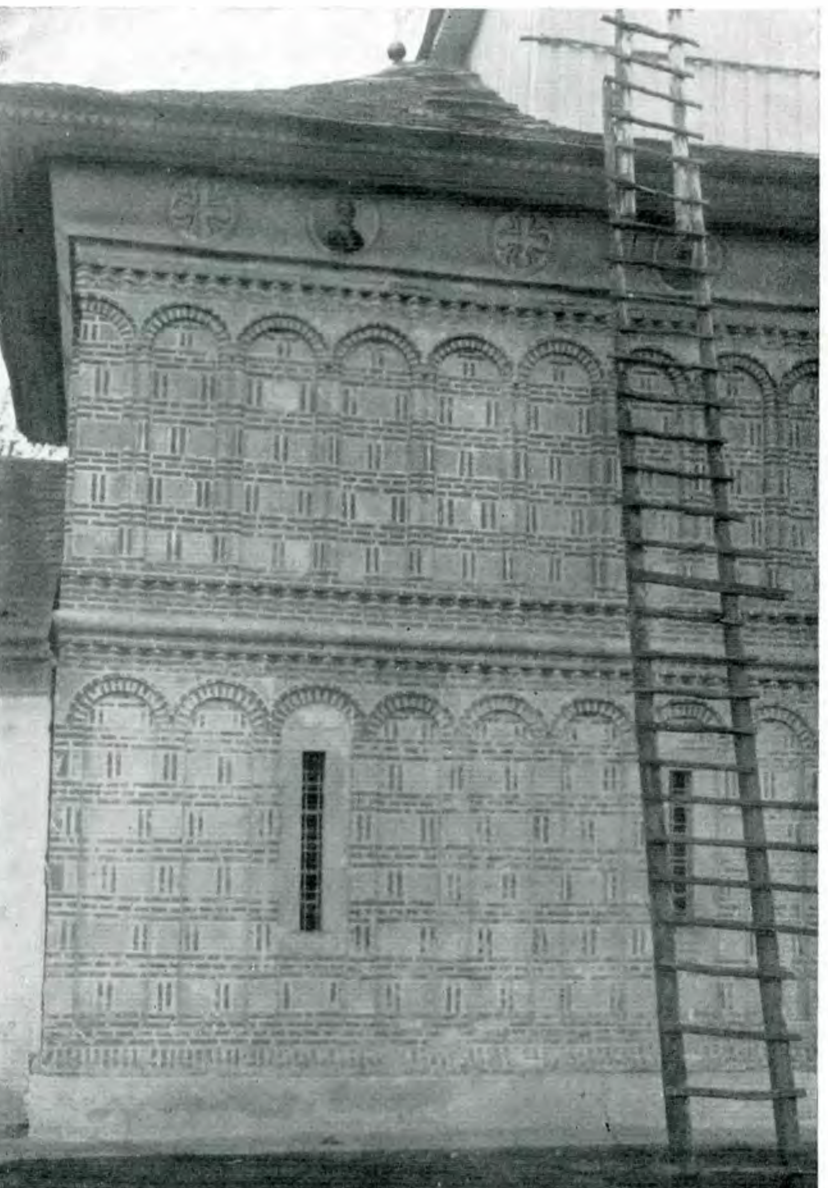

Fig. 137. — Biserica Mănăstirii Tutana. Vedere laterală spre pronaos.

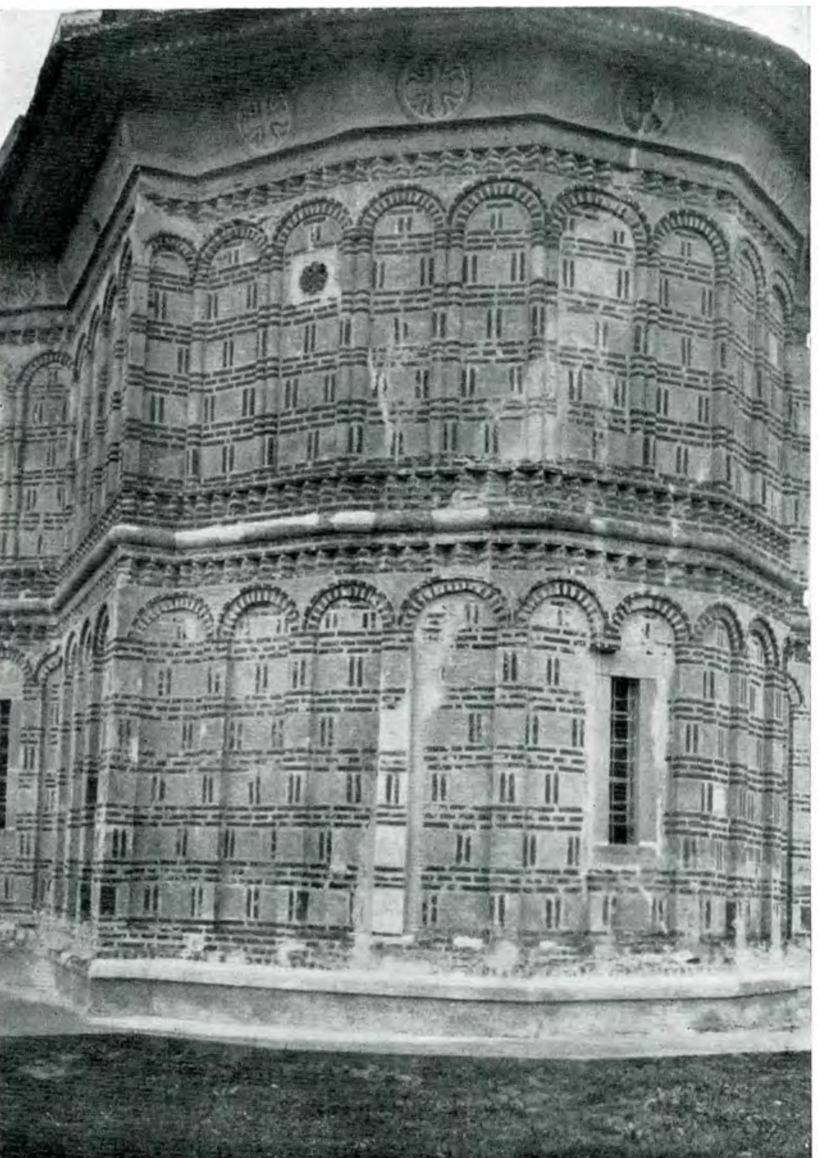

Fig. 138. — Biserica Mănăstirii Tutana. Vedere spre altar.

Fig. 139. — Mânăstirea Tutana. Vederea generală a bisericii și a clopotniței vechi.

Fig. 140. — Mânăstirea Tutana. Clopotnița nouă și zidurile mânăstirii.

Fig. 141. — Mânăstirea Tutana. Vederea Bisericii şi a clopotniţei vechi.

Fig. 142. — Mânăstirea Tutana. Vederea Bisericii şi a clopotniţii noi.

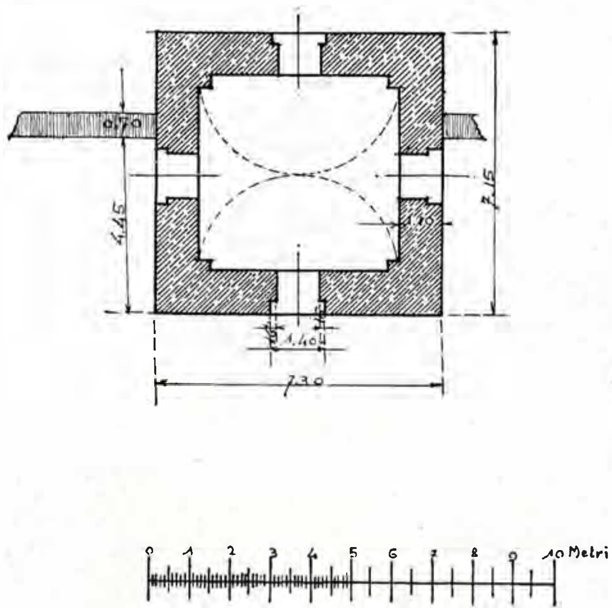

Fig. 143. — Planul orizontal.

Vechea Clopotniţă a Mânăstirii Tutana.

Fig. 144. — Faţada.

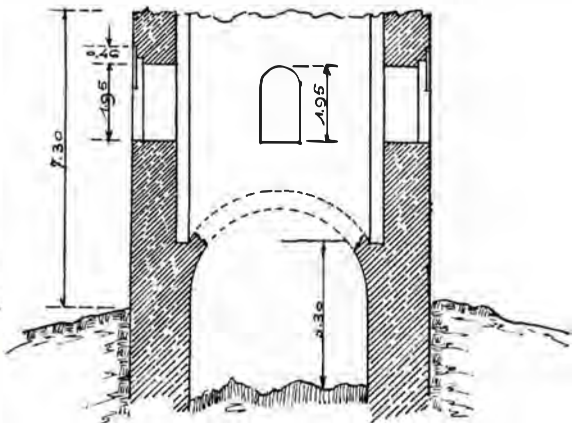

Fig. 145. — Secţiunea.

Fig. 146. — Mânăstirea Tutana. Vedere generală

Fig. 147. — Starea de astăzi a vechii clopotnițe a Mânăstirii Tutana

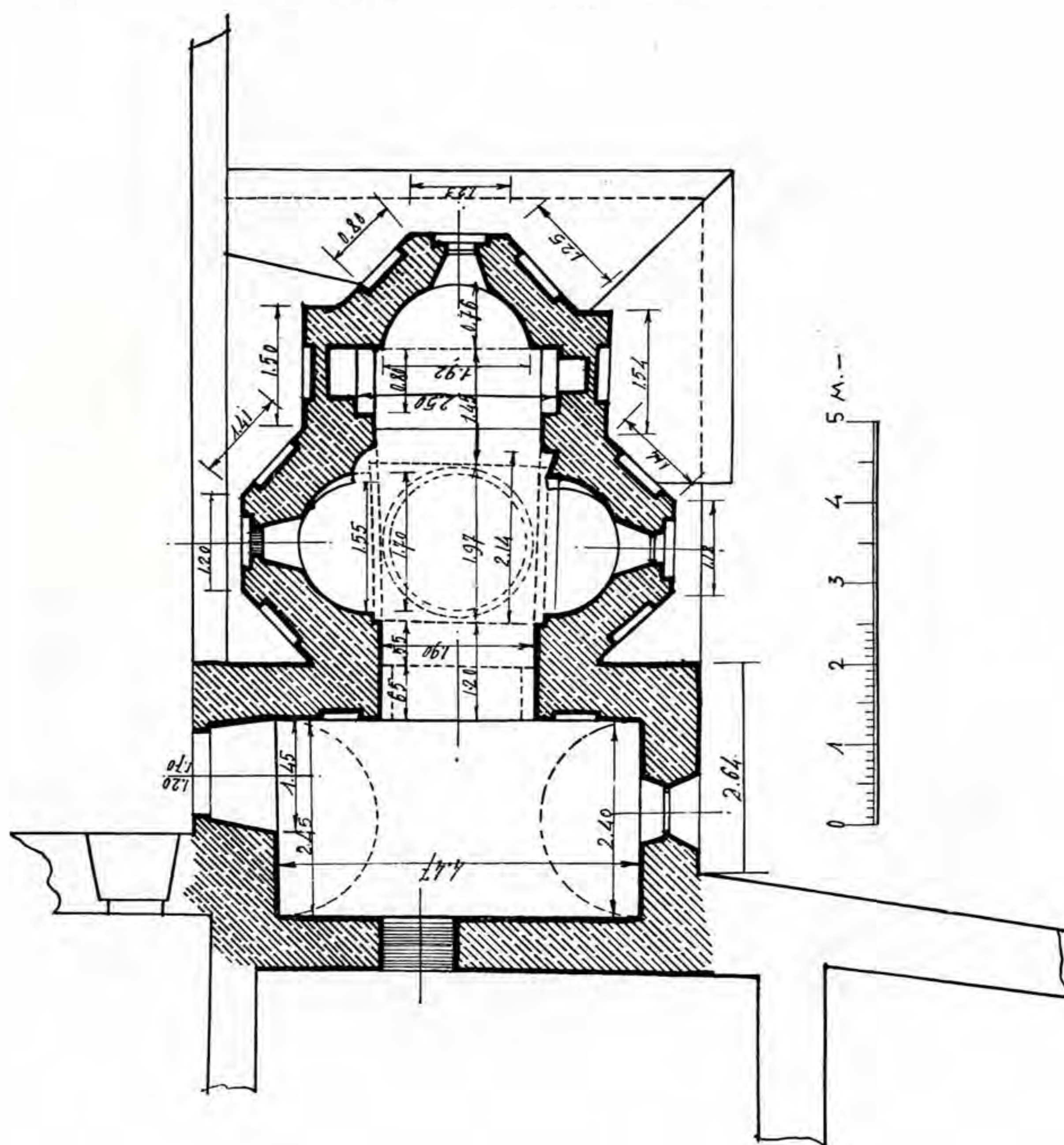

Fig. 148. — Paraclisul Mânăstirii Cozia. Plan orizontal.

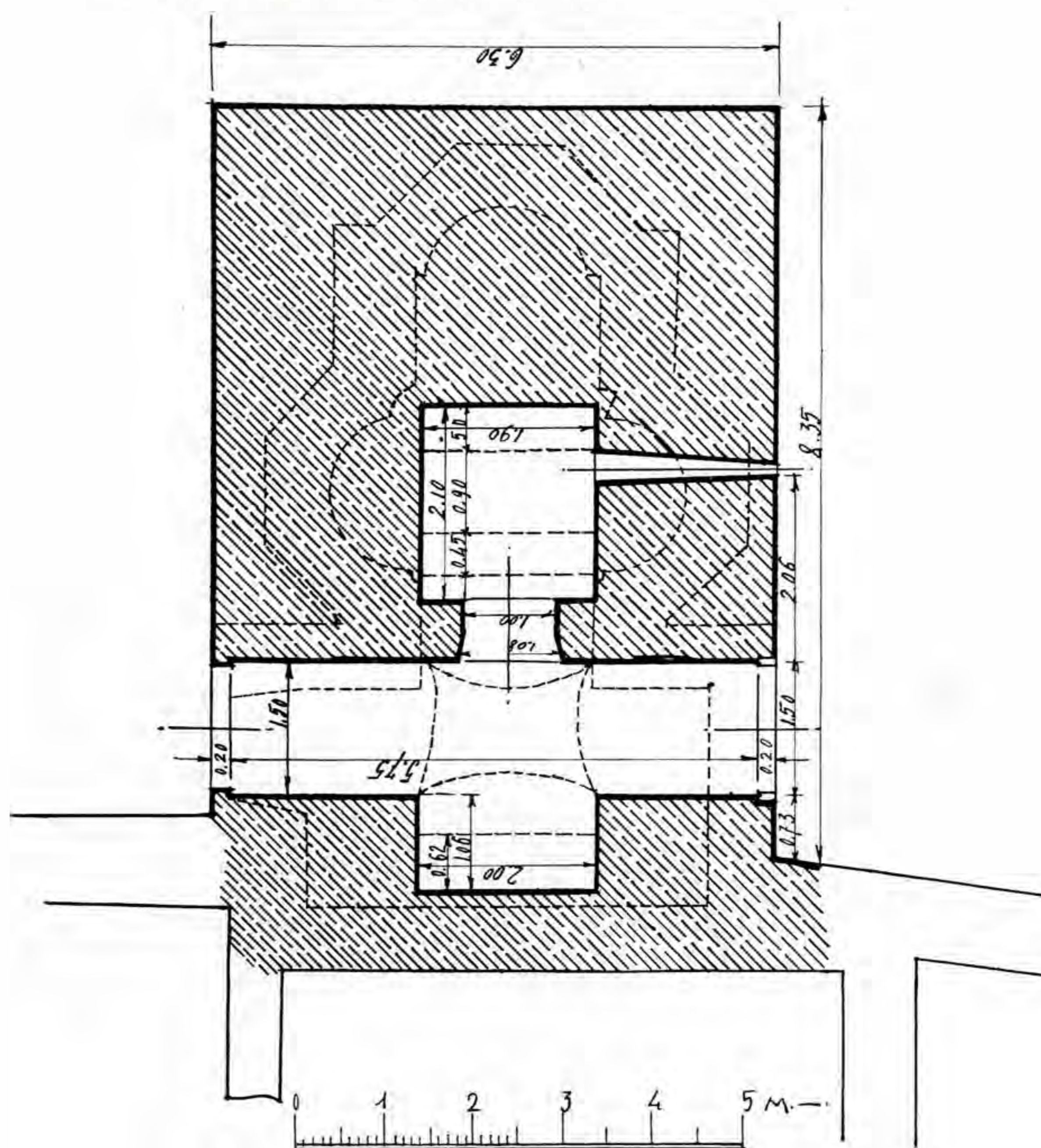

Fig. 149 — Paraclisul Mânăstirii Cozia. Plan orizontal sub paraclis.

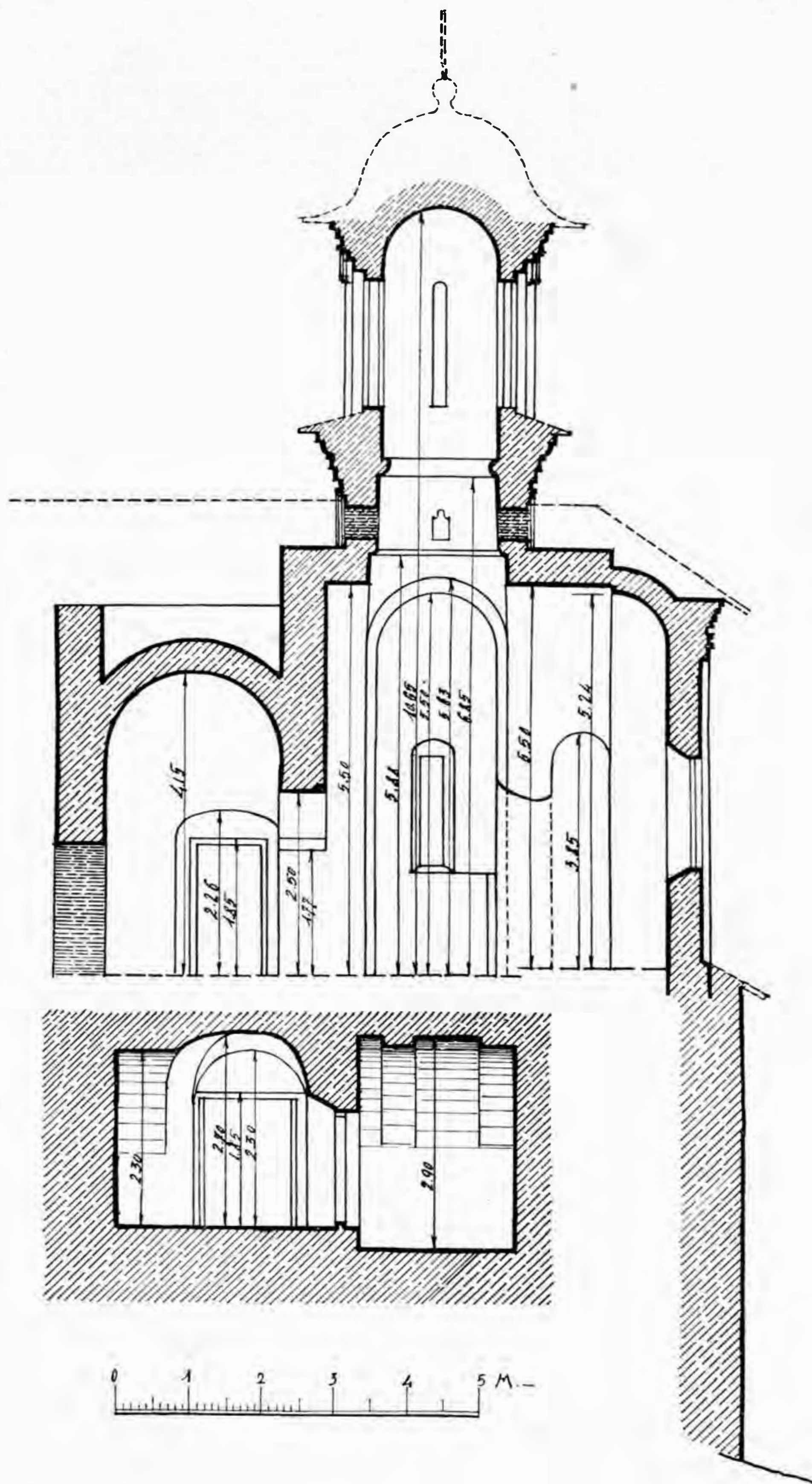

Fig. 150. — Paraclisul Mânăstirii Cozia. Secţia longitudinală.

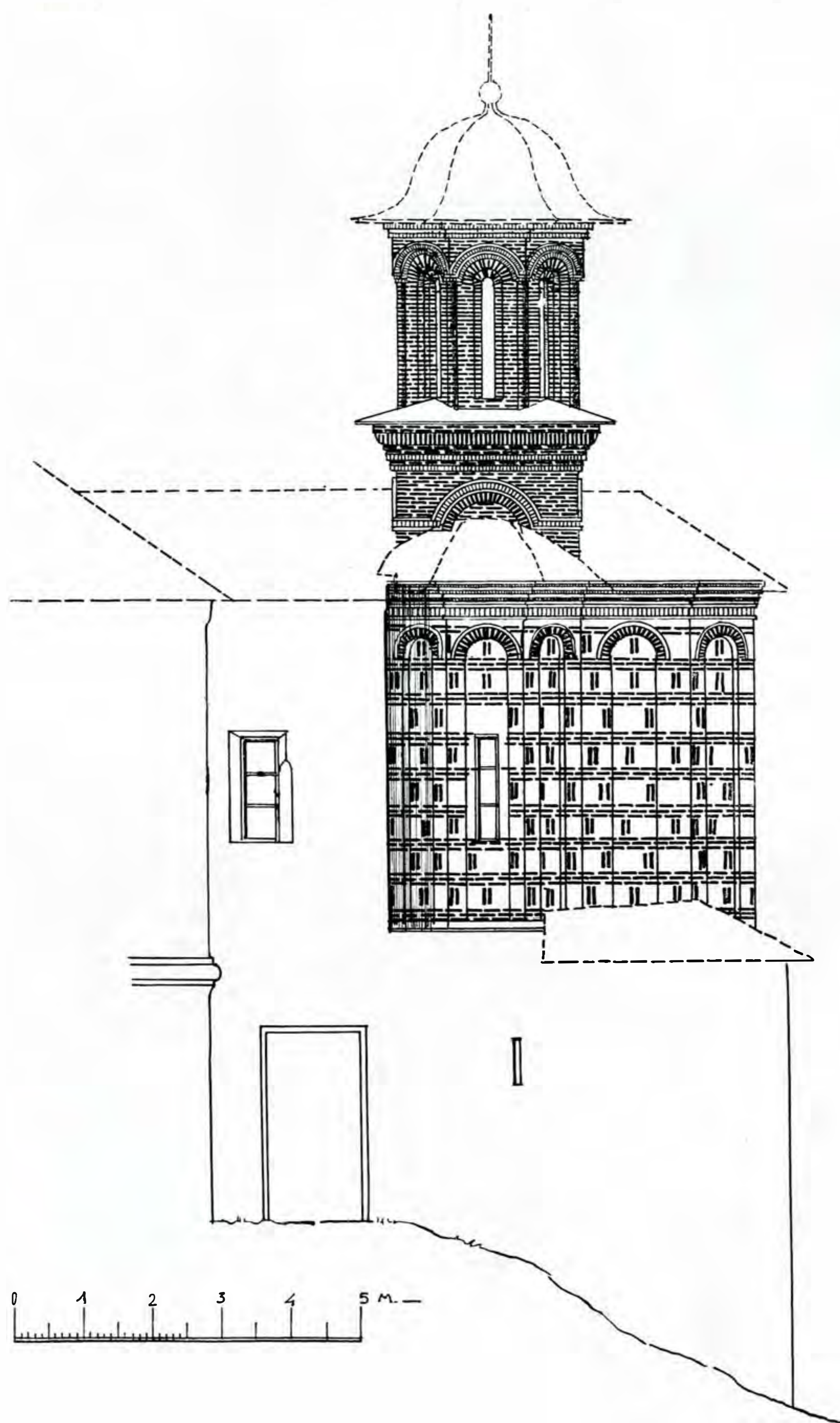
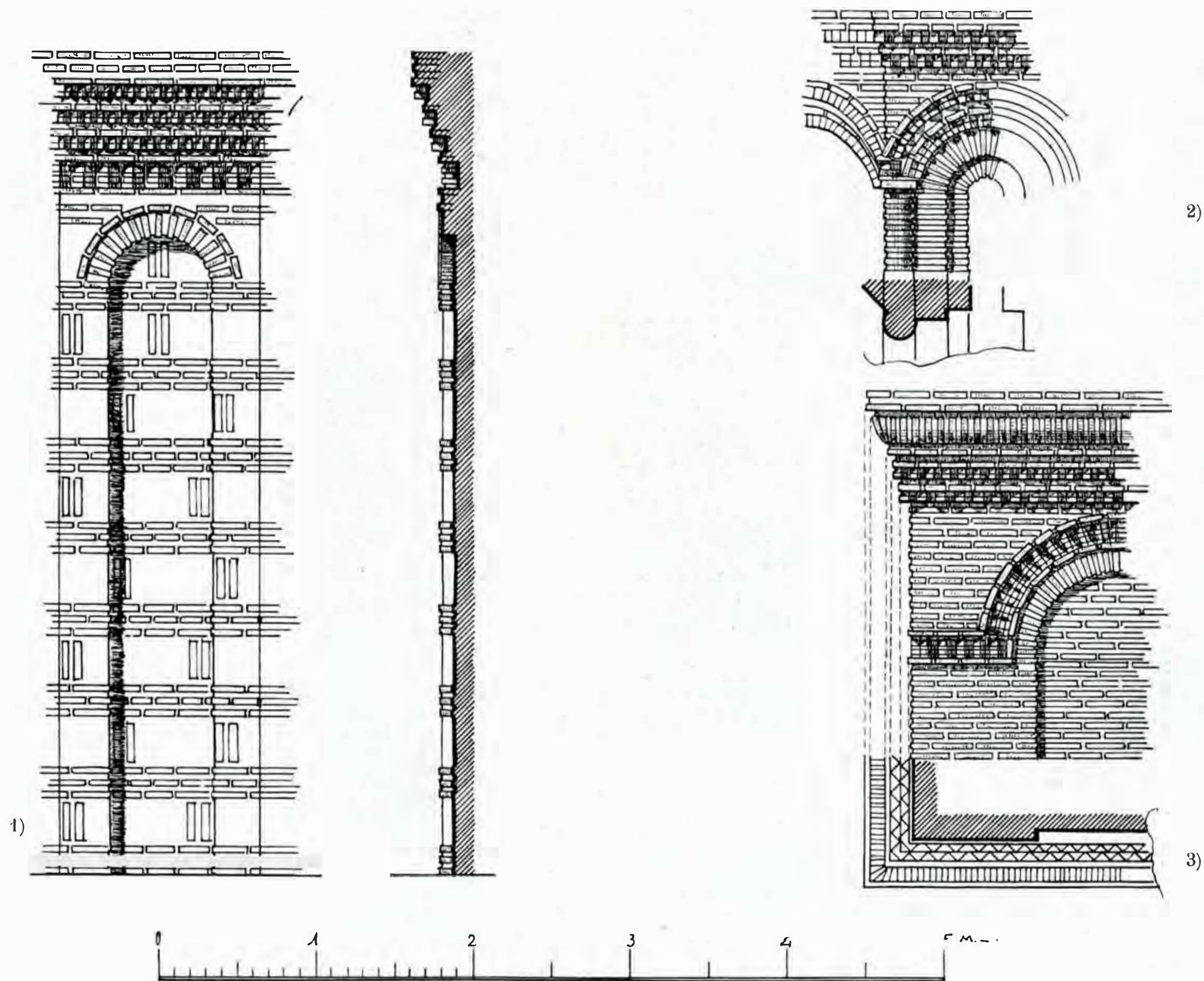

Fig. 151. — Paraclisul Mânăstirei Cozia. Fațada laterală.

Paraclisul Mânăstirii Cozia. Detalii de faţadă.
1) Fig. 152. — Firida din faţadă. 2) Fig. 153. — Detaliu dela turlă. 3) Fig. 154. — Detaliu de la baza turlei.

Fig. 155. — Paraclisul Mănăstirii Cozia. Vedere din exteriorul Mănăstirii.

Fig. 156. — Paraclisul Mănăstirii Cozia. Vedere dinspre malul Oltului.

Fig. 157. — Paraclisul Mânăstirii Cozia.
Vedere laterală.

Fig. 158. — Paraclisul Mânăstirii Cozia.
Vedere din curtea Mânăstirii.

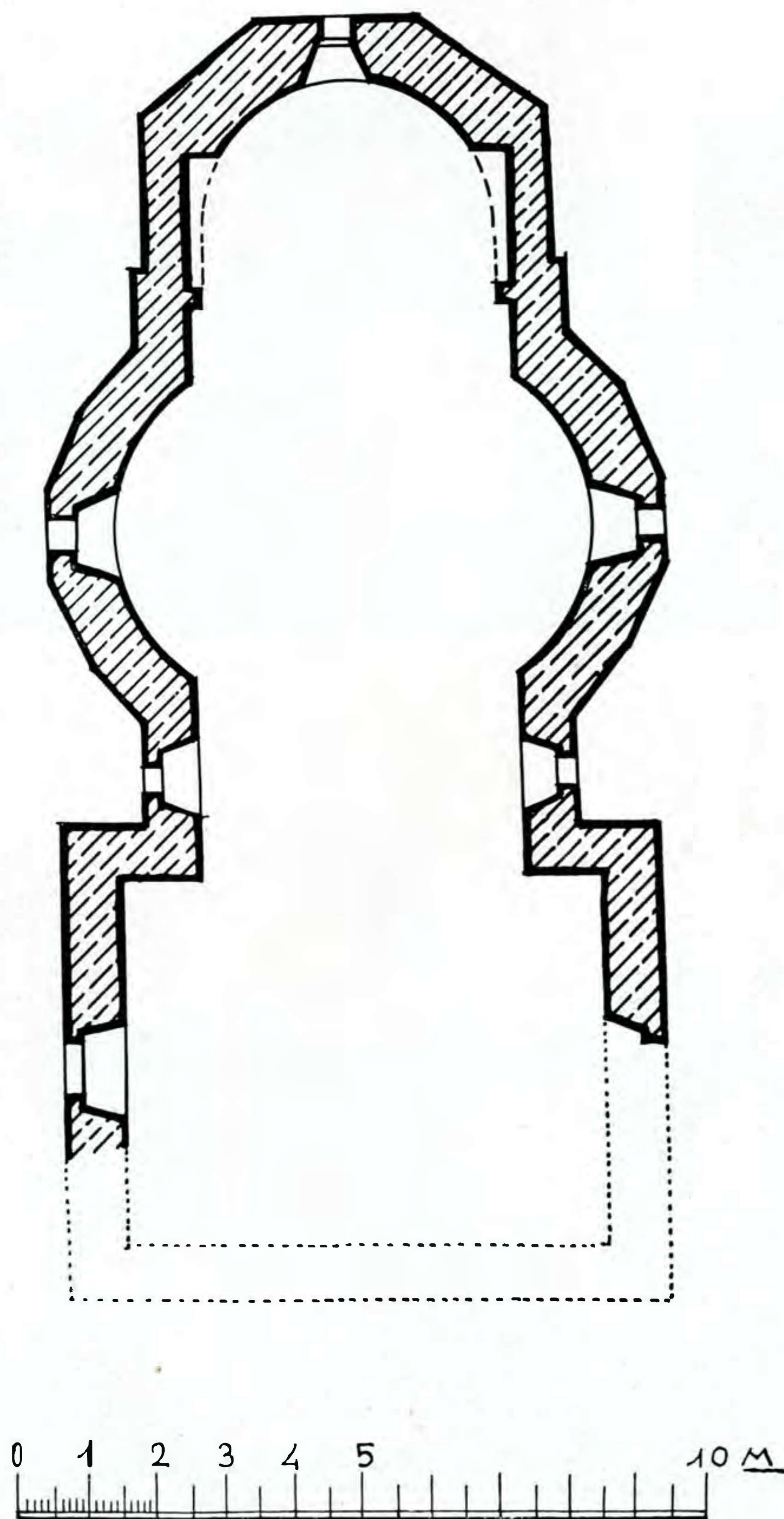
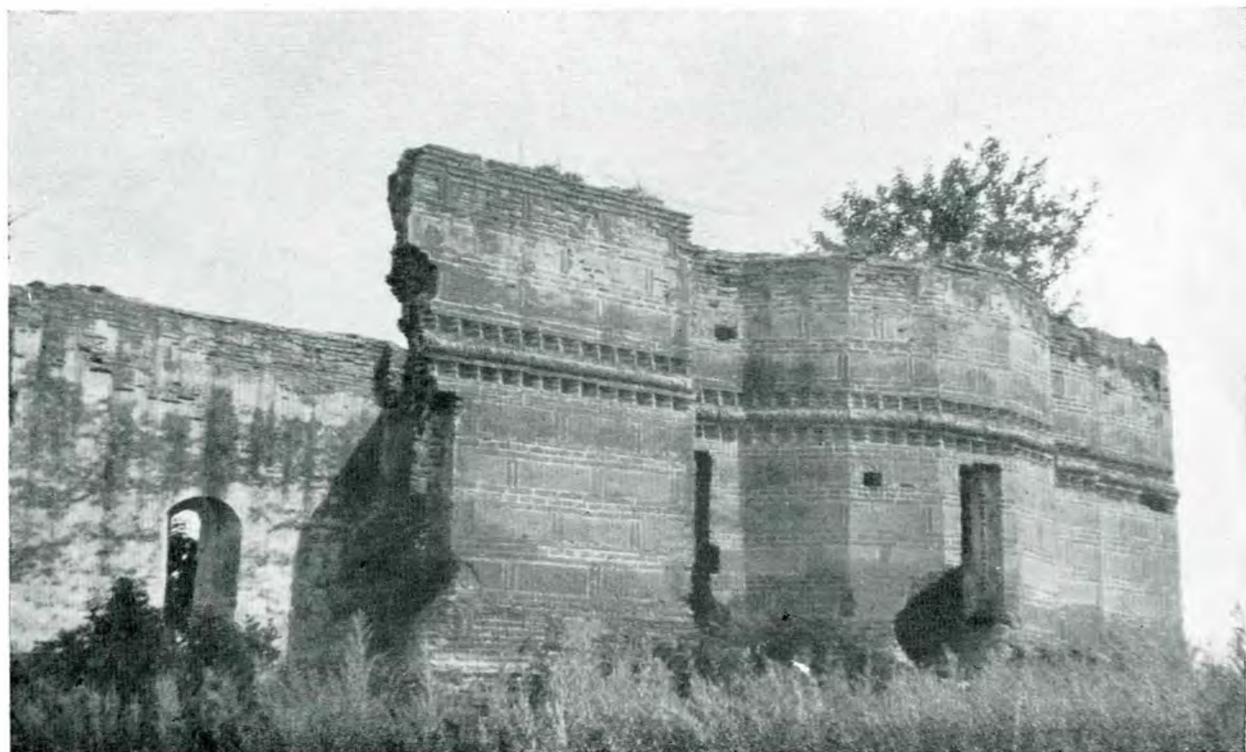
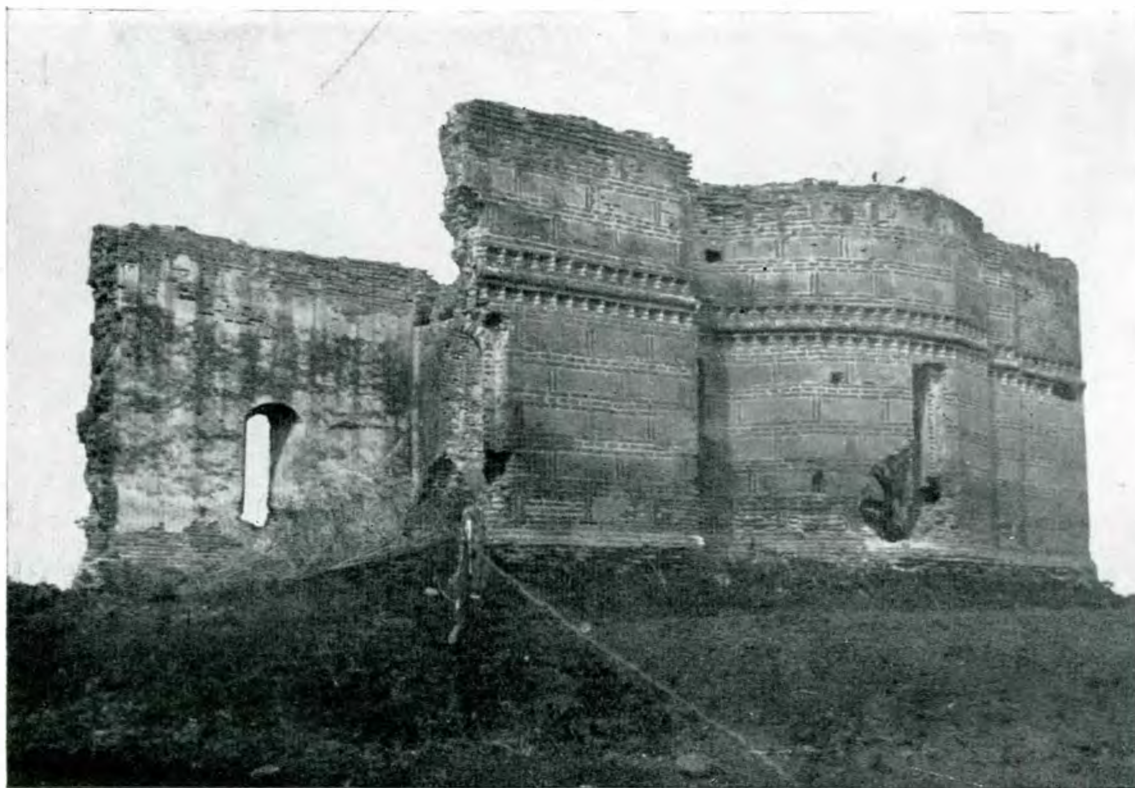

Fig. 159. — Ruinele bisericii din Tirgşor. Plan orizontal.

Ruinele bisericii din Tîrgșor.

Fig. 160. — Vedere dinspre miază-zi.

Fig. 161. — Vedere dinspre miază-zi.

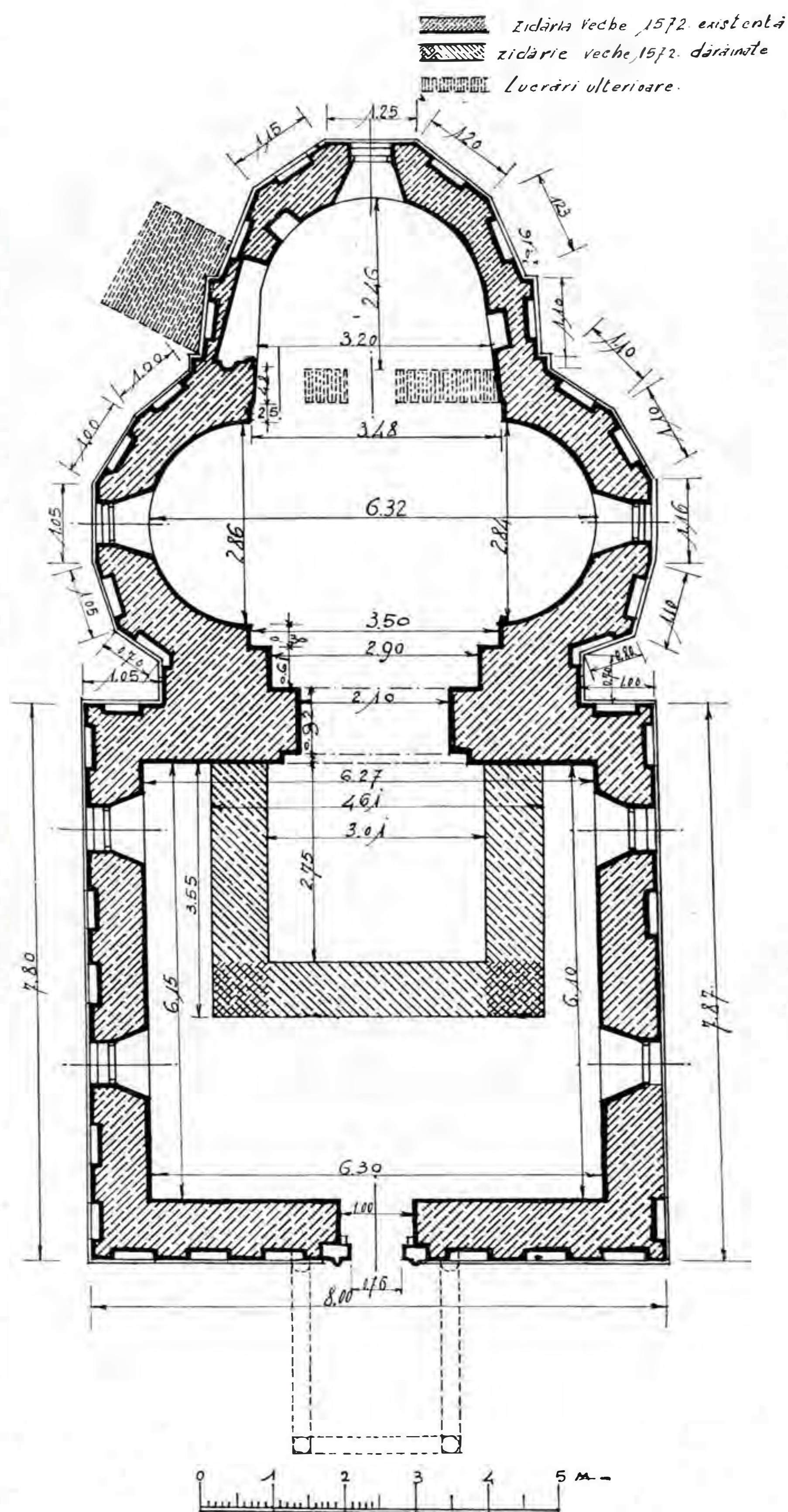

Fig. 162. — Biserica din Cobia. Plan orizontal.

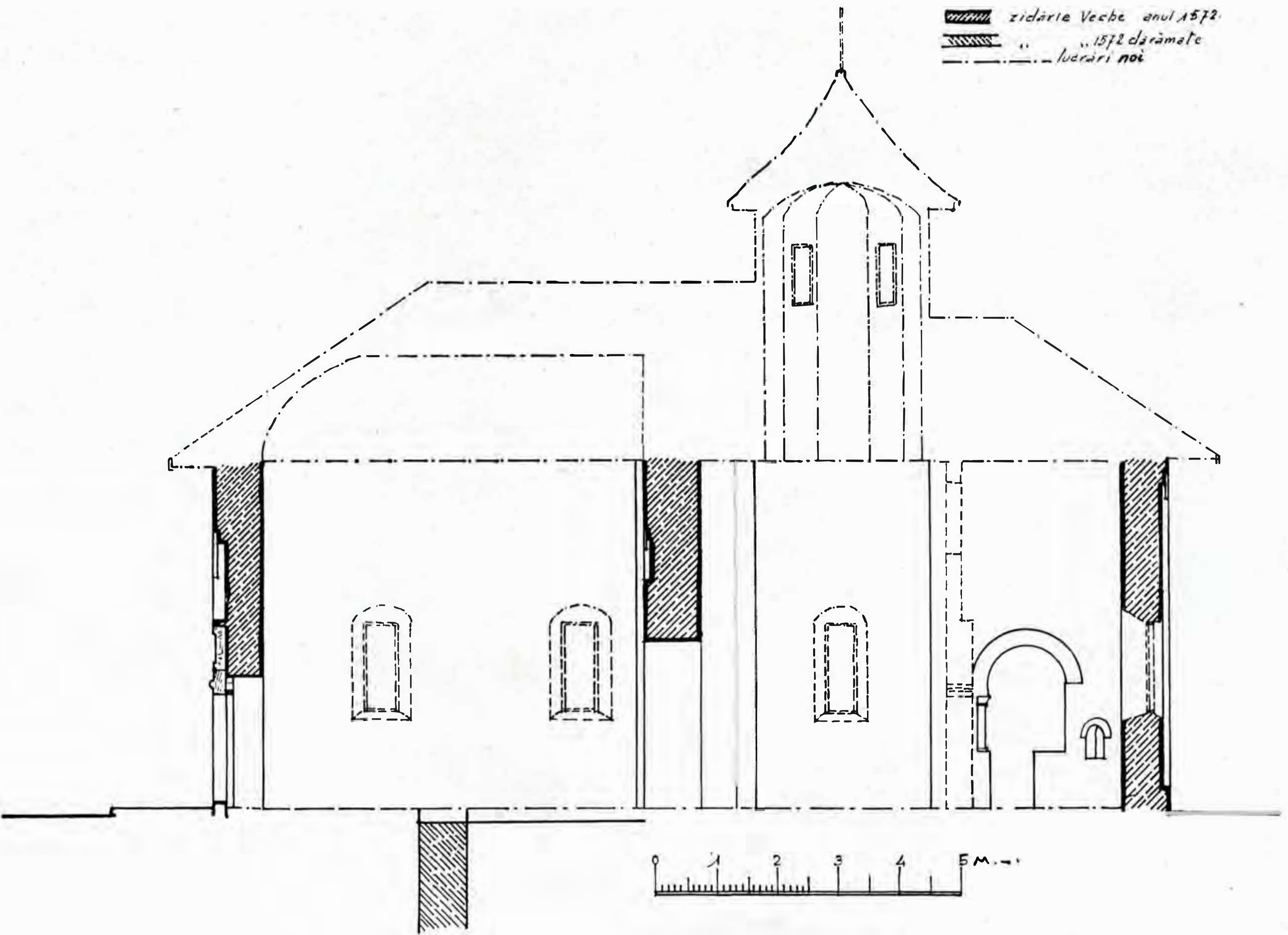

Fig. 163. — Biserica din Cobia. Secţia longitudinală.

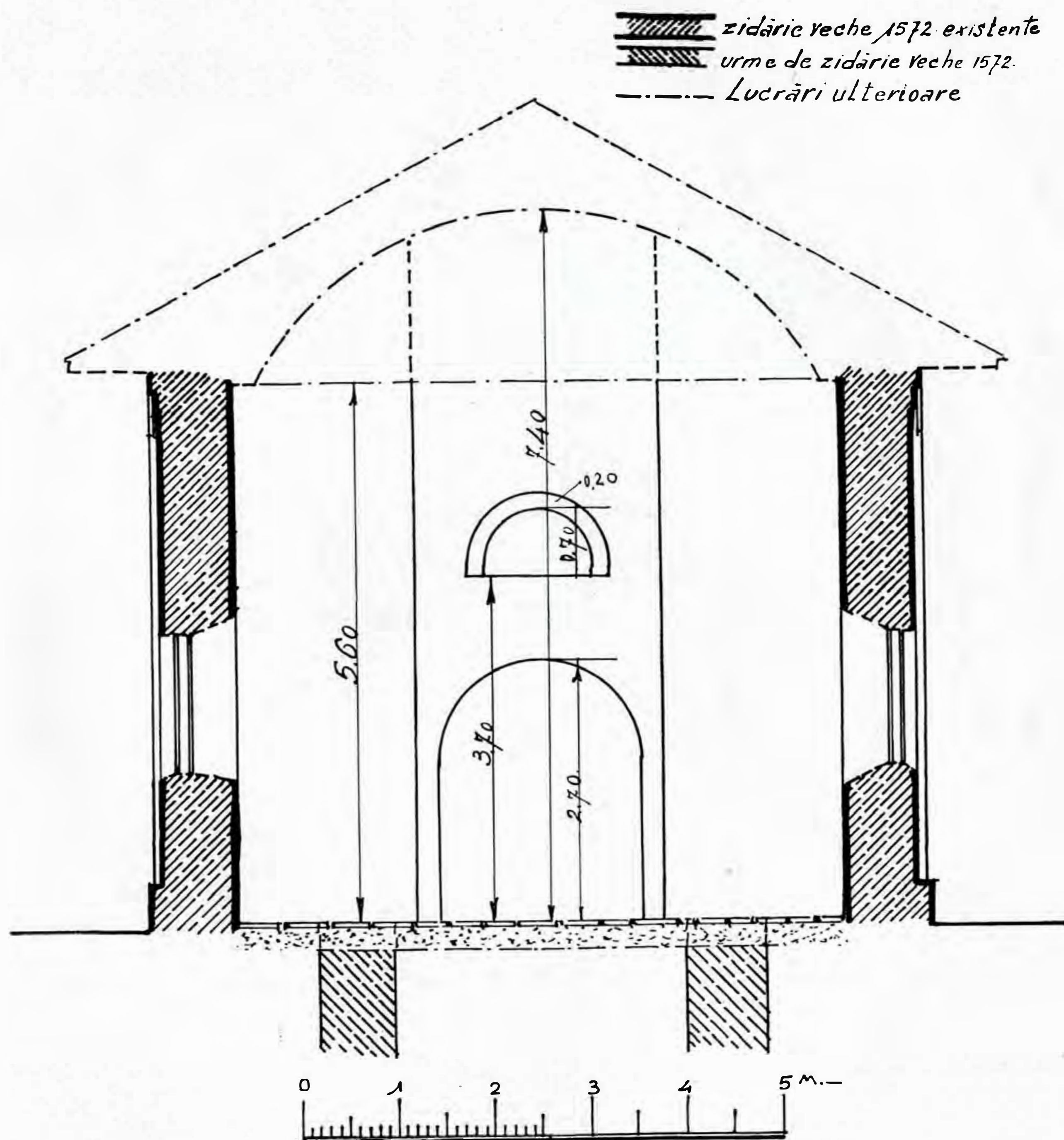

Fig. 164. — Biserica din Cobia. Secţia transversală prin pronaos.

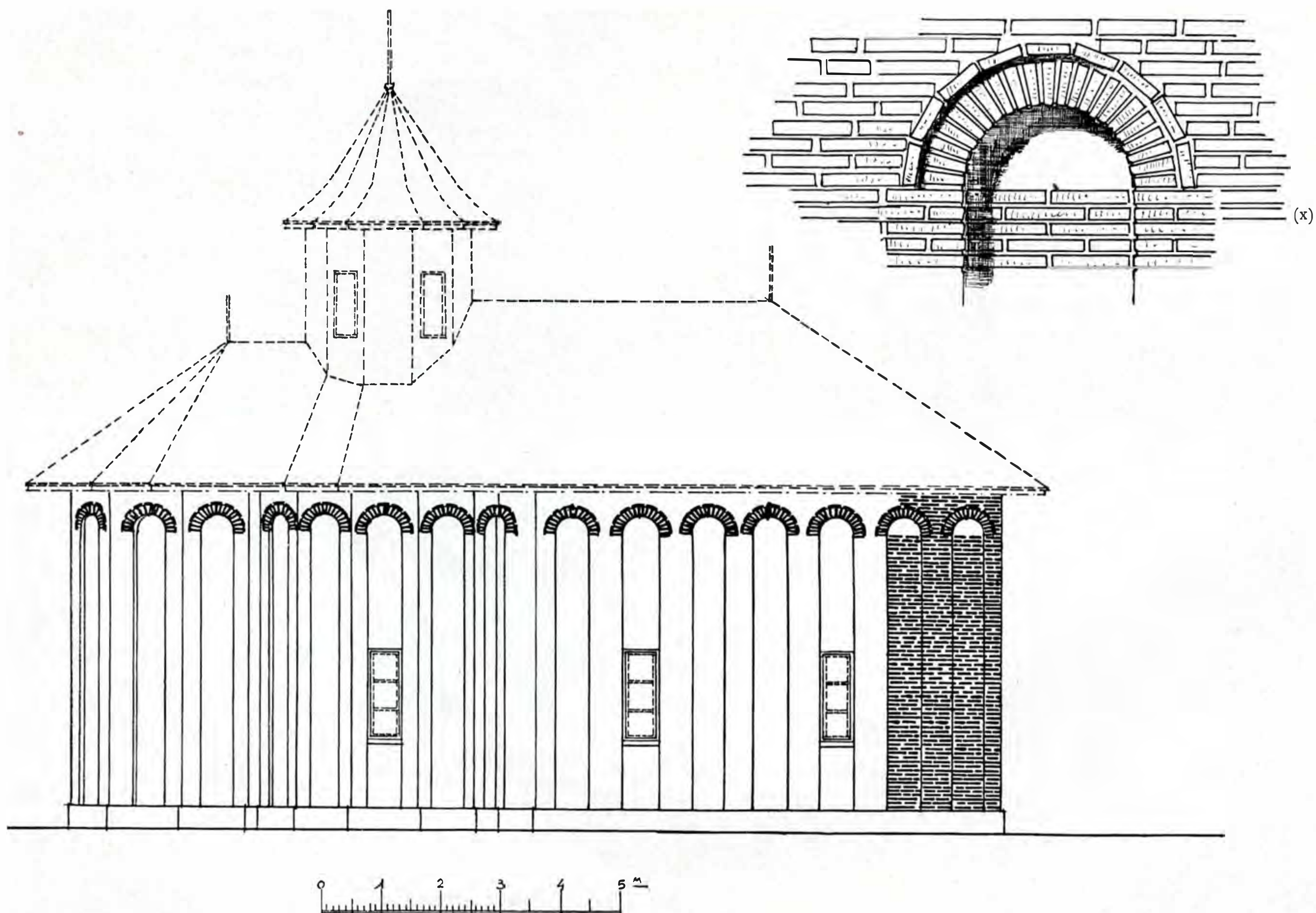

Fig. 165. — Biserica din Cobia. Faţada laterală.

Fig. (x) 166. — Detaliul firidelor din faţadă.

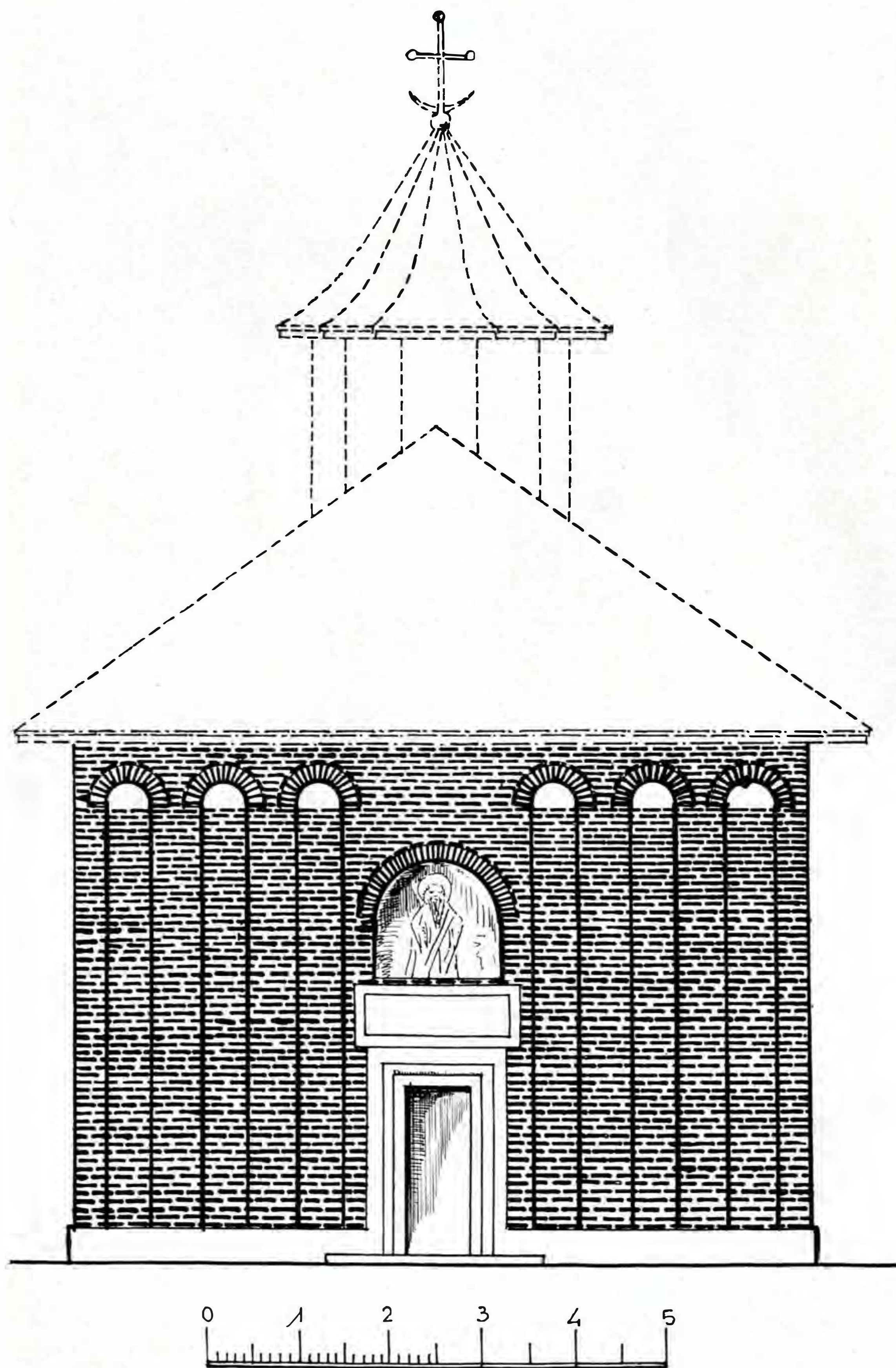

Fig. 167. — Biserica din Cobia. Faţada principală.

Fig. 168. — Biserica din Cobia. Vedere generală.

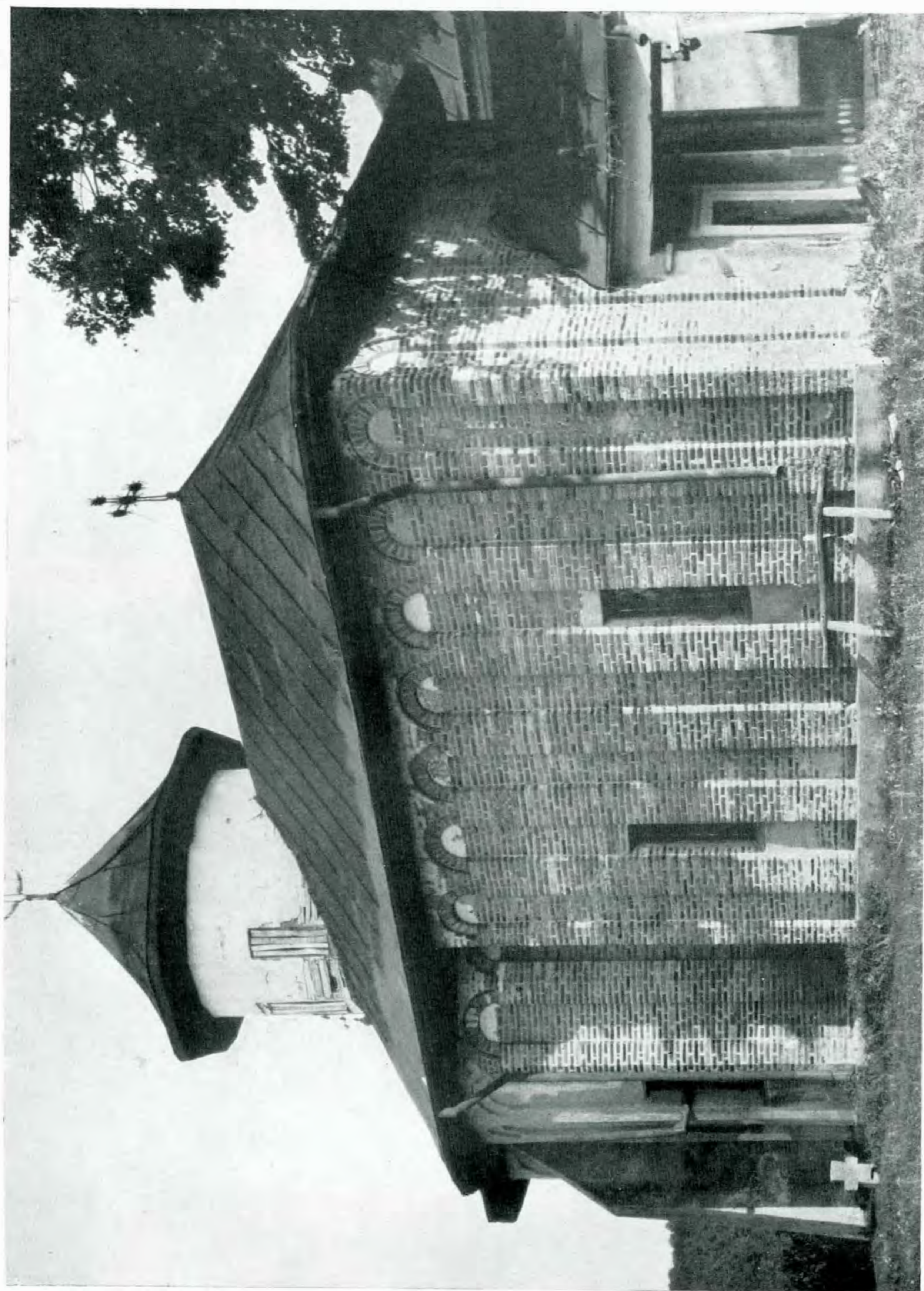

Fig. 169. — Biserica din Cobia. Vedere dinspre miază noapte.

Biserica din Cobia.
Fig. 170. — Detaliul faţadei deasupra pridvorului.
Fig. 171. — Detaliu de faţadă.

Fig. 172. — Biserica din Cobia. Inscripția de deasupra ușii.

Fig. 173. — Biserica din Cobia.
Sculptură în lemn de pe uşă reprezentând biserica în starea ei de la origine.

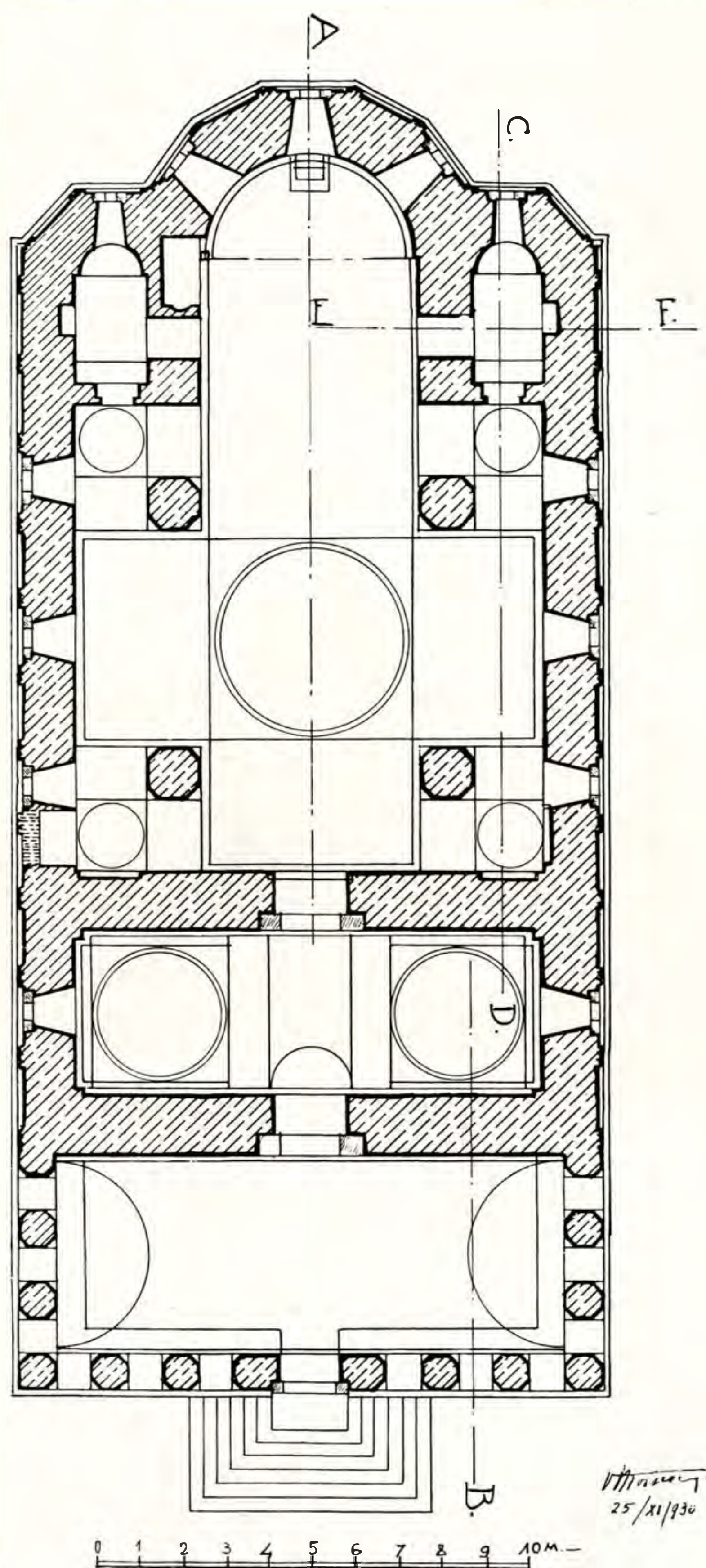
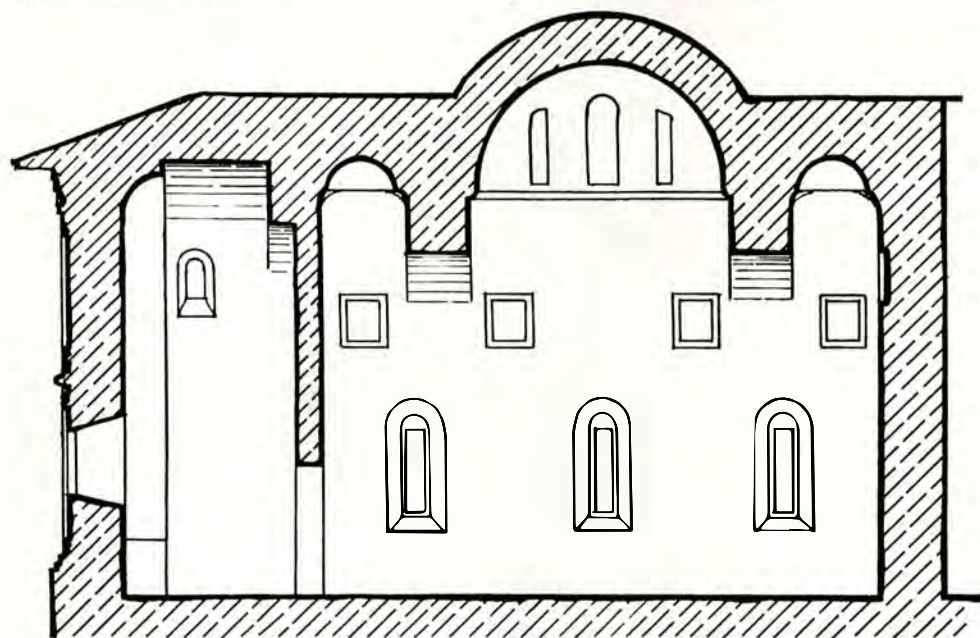
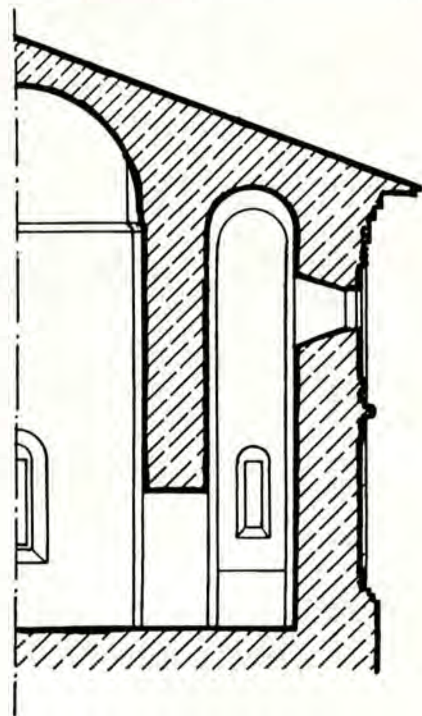

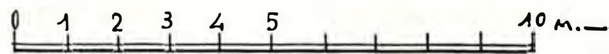
Fig. 174. — Biserica Domnească din Târgovişte.
Plan orizontal.

Fig. 175. — Biserica Domnească din Târgoviște. Secția longitudinală.

Biserica Domnească din Târgovişte.

Fig. 176. — Secţie longitudinală laterală CD prin naos.

Fig. 177. — Secţia transversală EF prin altar.

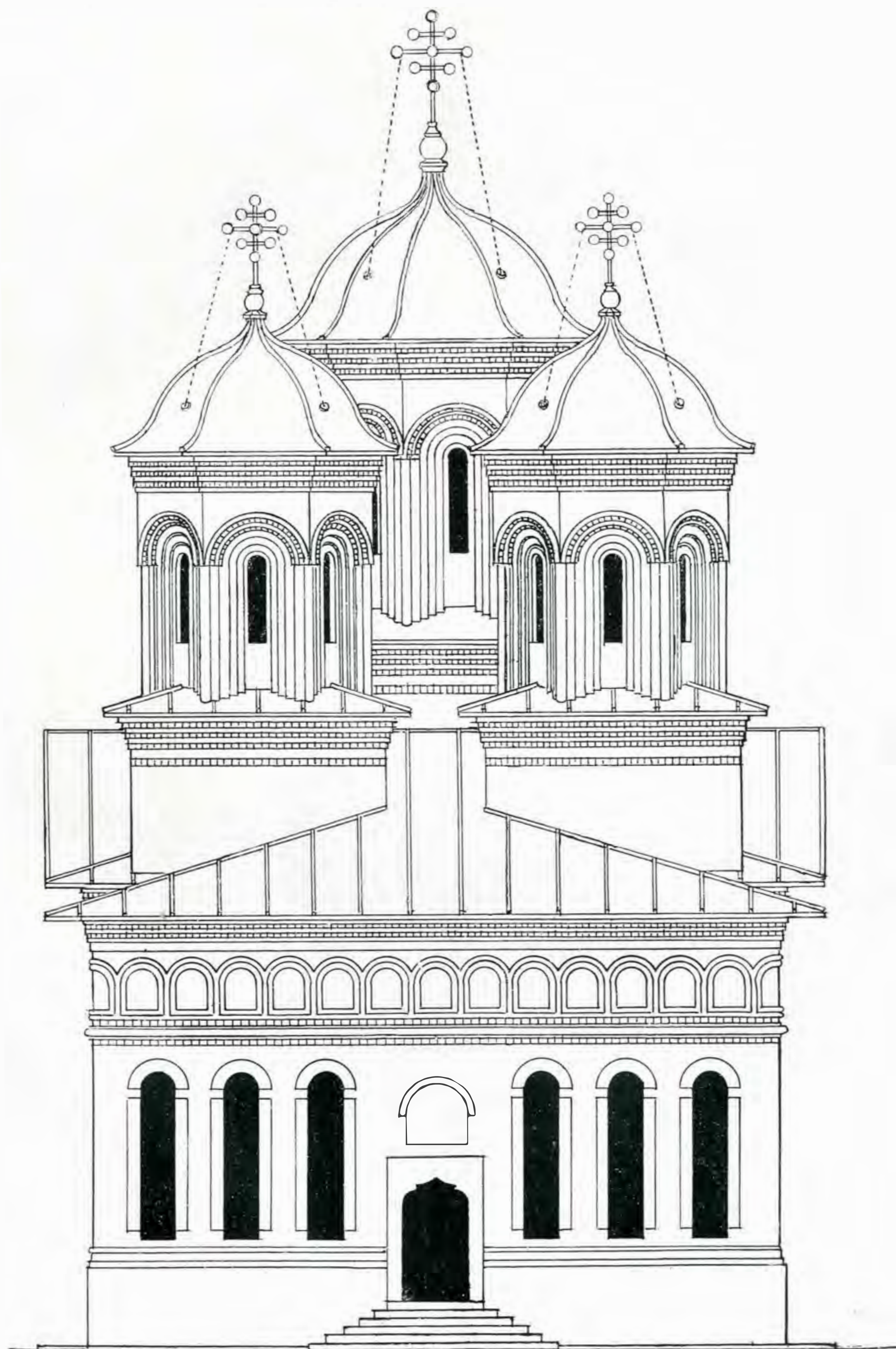

Fig. 178. — Biserica Domnească din Târgovişte. Faţada principală.

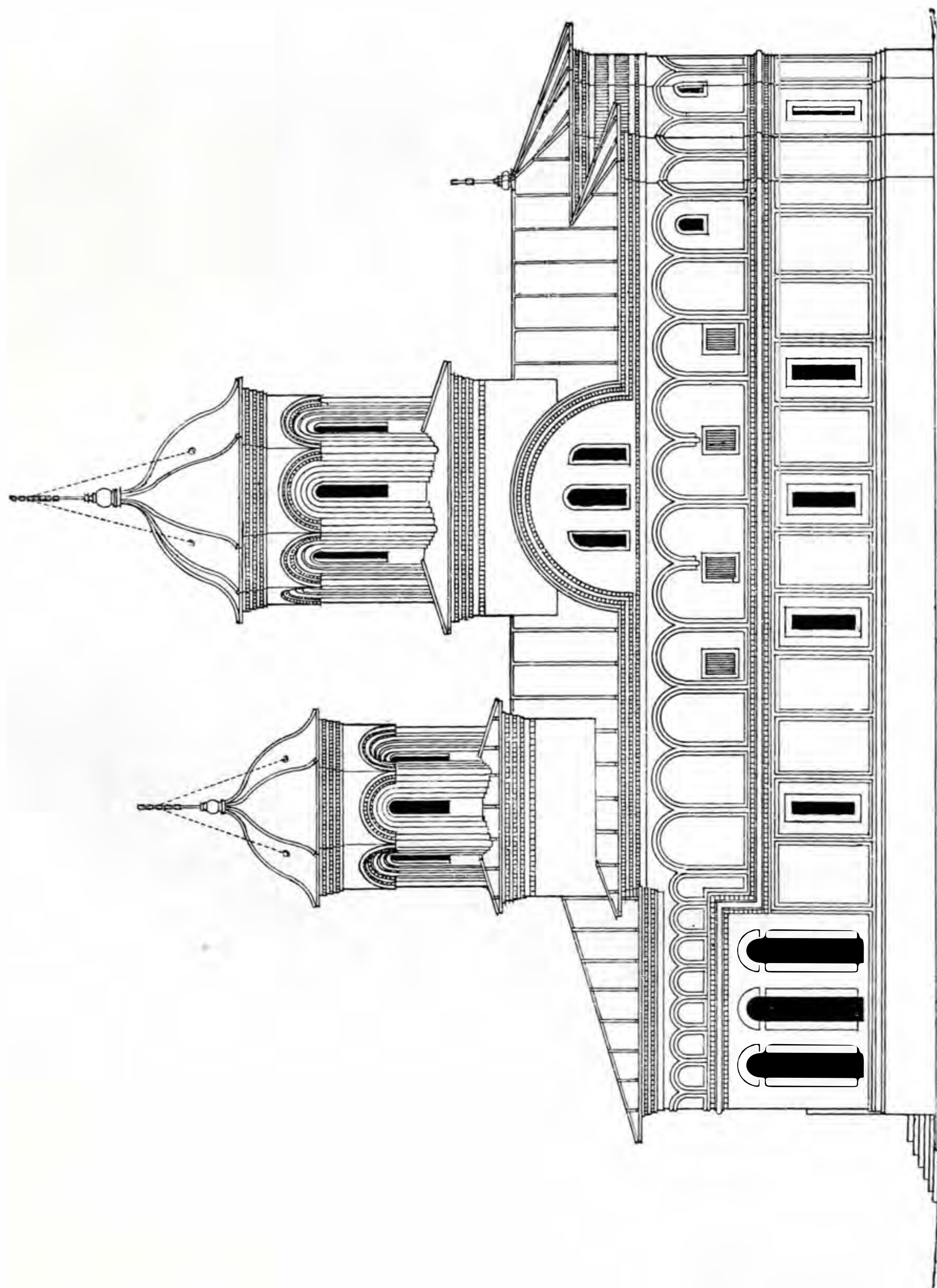

Fig. 179. — Biserica Domnească din Târgovişte. Faţada laterală.

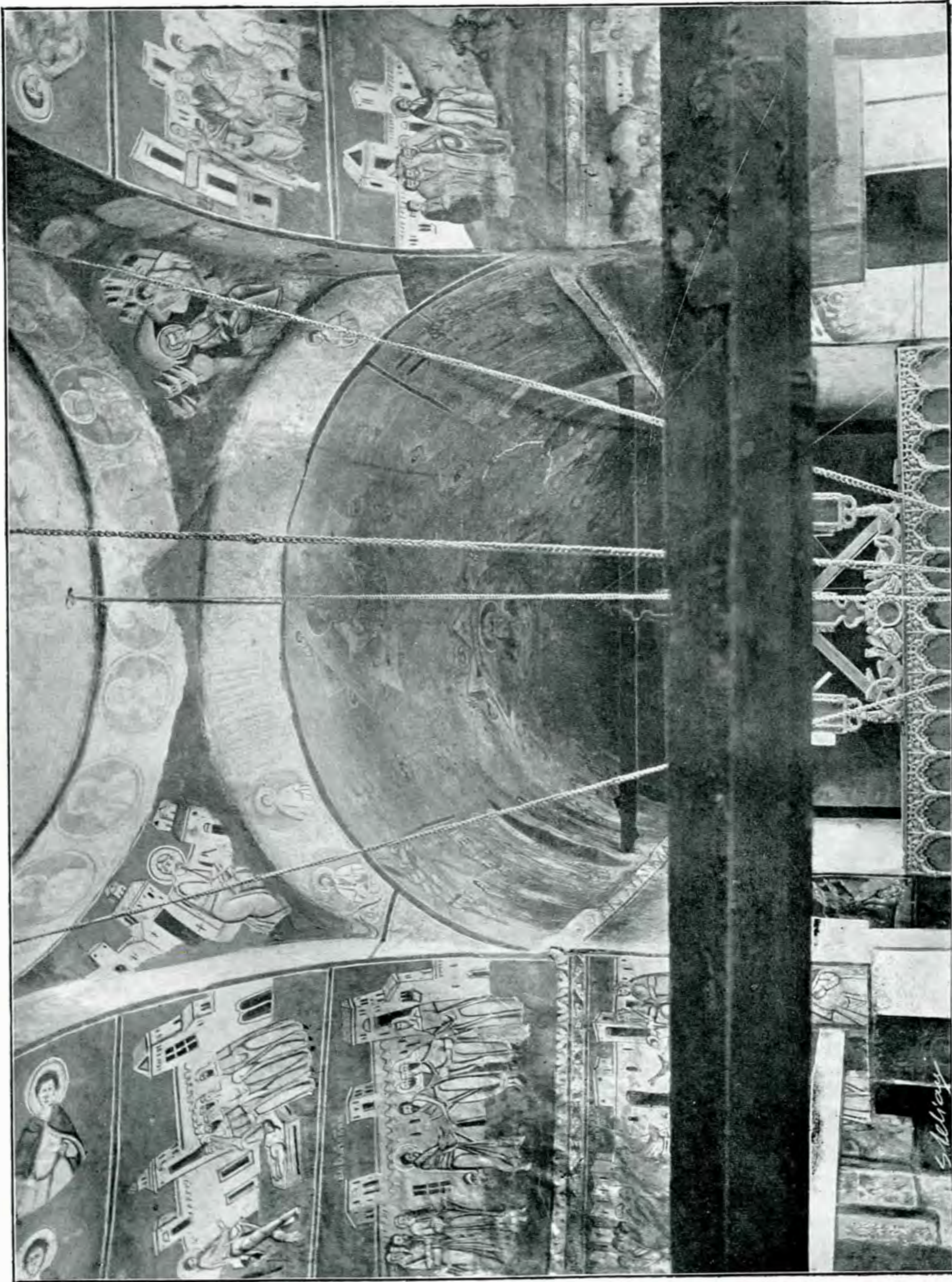

Fig. 180. — Biserica Domnească din Târgoviște. Vedere interioară.

Fig. 181. — Biserica Domnească din Târgovişte. Inainte de restaurare.

Fig. 164. — Biserica Domnească din Târgoviște înainte de restaurare.

Fig. 183. — Biserica Domnească din Târgoviște după restaurare.

Fig. 184. — Biserica Domnească din Târgoviște. Fațada laterală după restaurare.

Fig. 185. — Clopotnița vechei Mânăstiri Stelea din Târgoviște.

Fig. 186. — Clopotnița fostei Mânăstiri Stelea din Târgoviște
văzută din pridvorul bisericii.

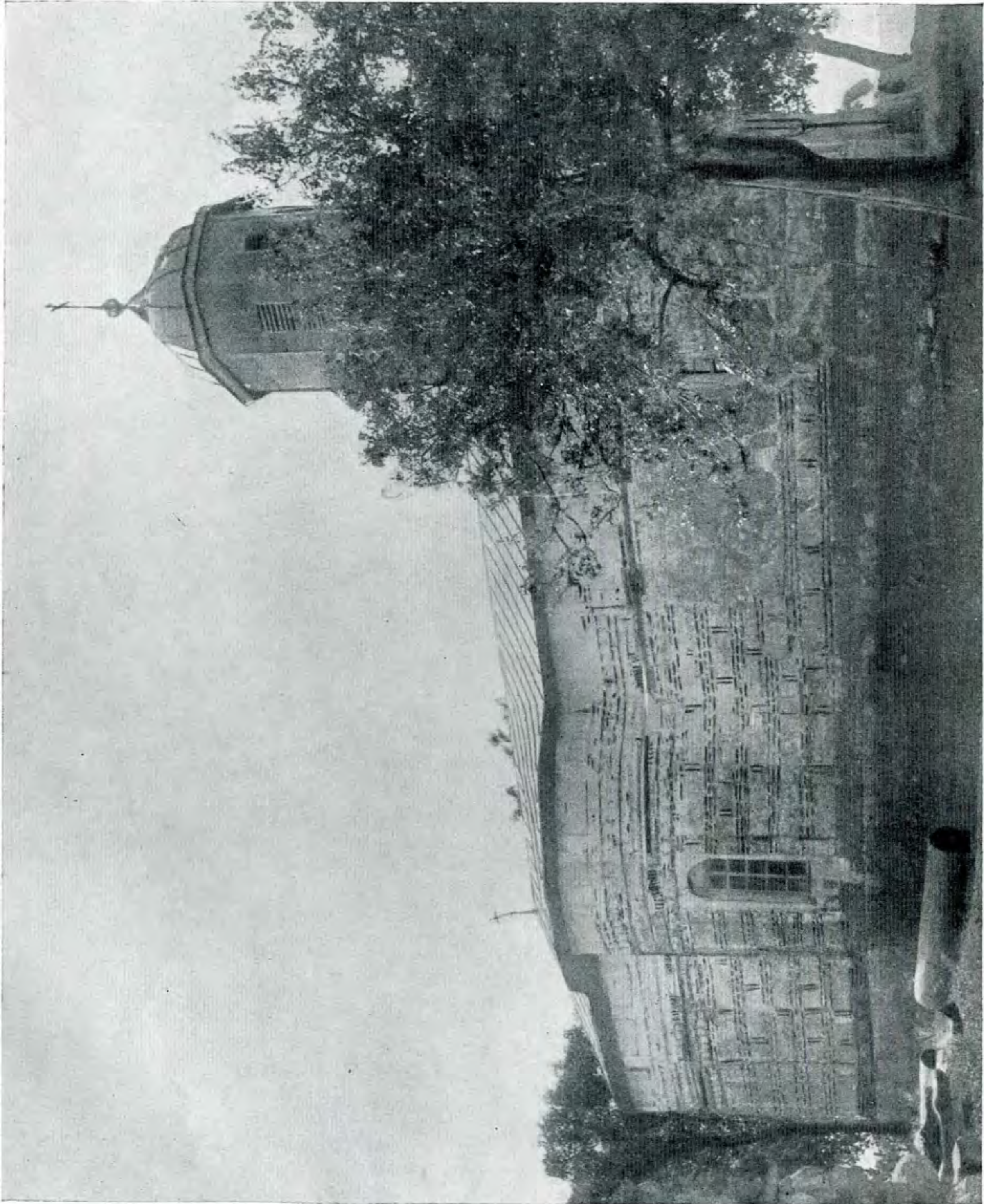

Fig. 187. — Biserica satului Gorgota în starea de astăzi.

Fig. 188. — Ușa veche a bisericii Snagov aflată la Muzeul din București.

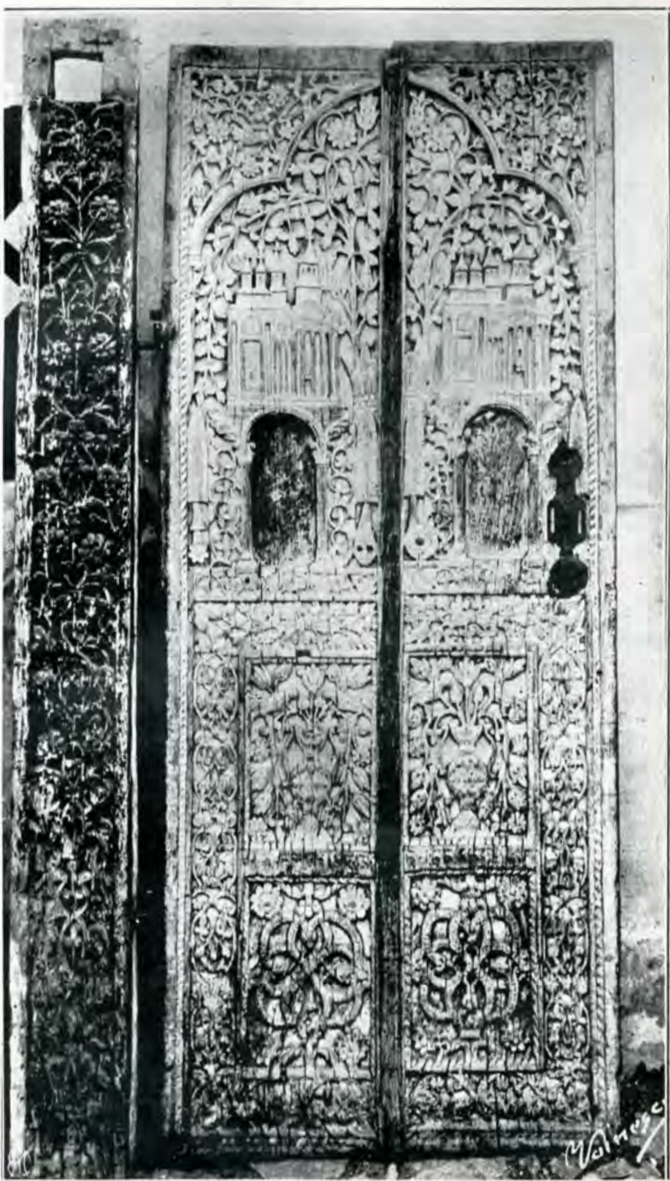

Fig. 189. — Uşa bisericii din Cobia (1570) aflată la Muzeul Mânăstirii din Sinaia.

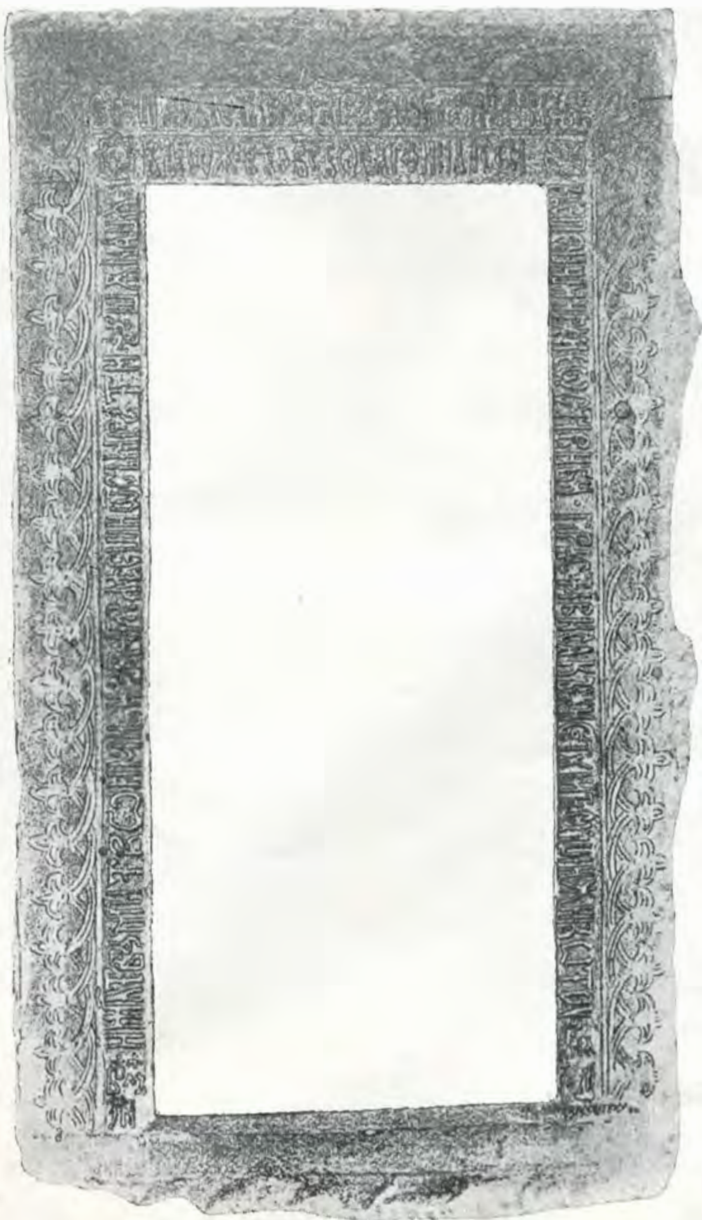

Fig. 190. — Chenarul uşii bisericei Mânăstirii Tismana (1541).

Mormântul lui Negru Vodă din Biserica Domnească Curtea de Argeş.
Fig. 191. — Vederea laterală.
Fig. 192. — Vederea feţei superioare.
Fig. 193. — Vederea perspectivă.

Fig. 194. — Mormântul lui Radu de la Afumați (1529)
la biserica Episcopală din Curtea de Argeș.

Fig. 195. — Mormântul lui Albu Golescu (1574)
în biserica Mânăstirii Vieroși.

Fig. 196. — Uşa bisericii Cotmeana.
(Muzeul naţional din Bucureşti).

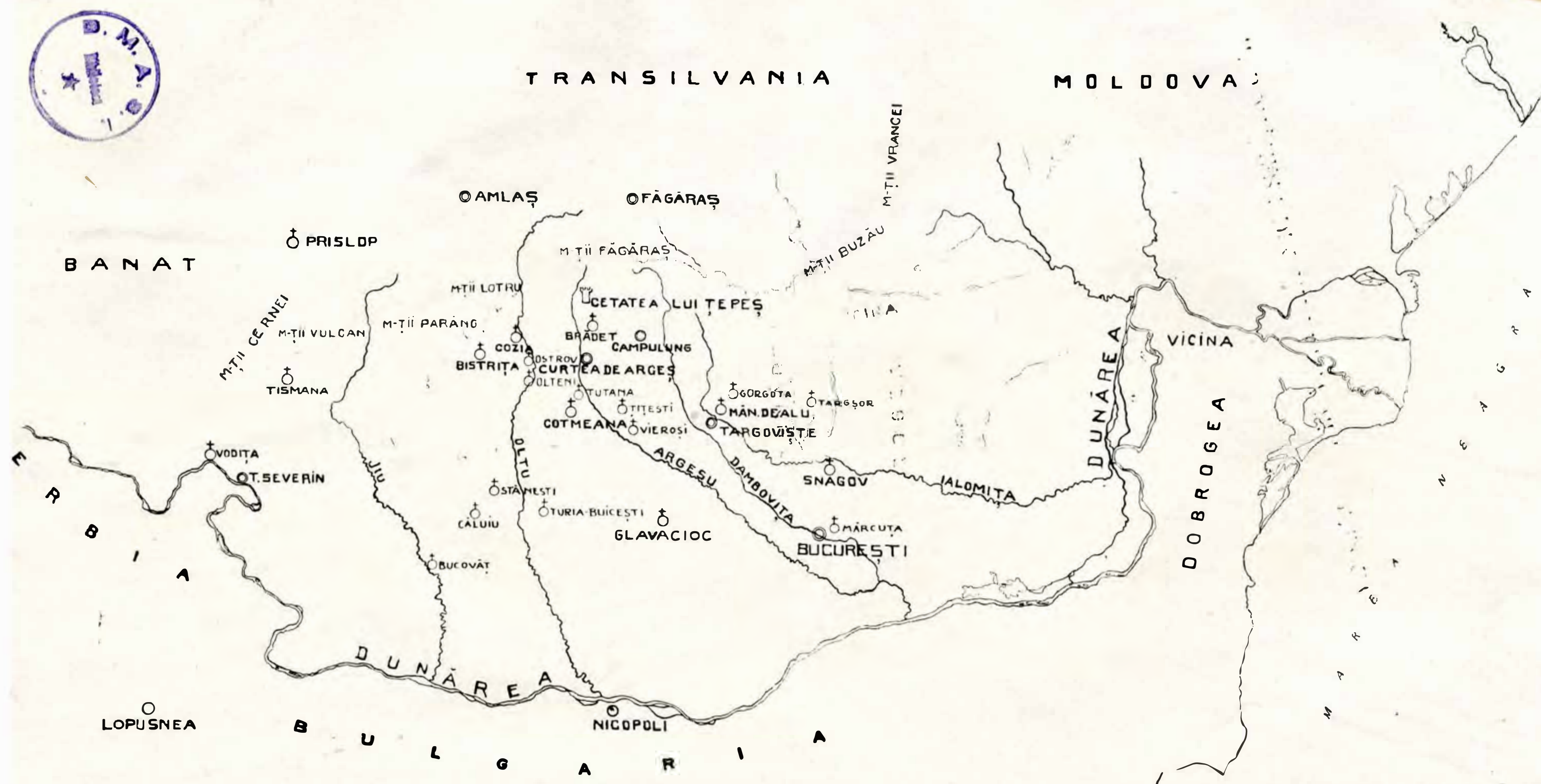

Fig. 197. Harta localităţilor.